

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 3(24)
2007

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораєв, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ	
Микола Михальченко. Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді	3
Володимир Горбатенко. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України	9
Олександр Вишняк. Від авторитарного президенціалізму до парламентської демократії	13
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Василь Ткаченко. Україна: проблеми національної ідентичності	19
Валерій Бортников. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії	38
Наталія Вінничук. Типологія політичної опозиції	51
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Олександр Павлов. Сільська територіальна громада як складник політичної системи суспільства	60
ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
Марина Зелінська. Можливі моделі розвитку інституту президентства в Україні	69
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Олександр Чувардинський. Групи інтересів у громадянському суспільстві	78
В'ячеслав Сергєєв. Лобізм в Україні: можливості неурядових організацій	88
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Алла Сіленко. Інформаційні технології - новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства	96
Андрій Готун. Еволюція процесу виборчих кампаній в мережі Інтернет	113
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	
Гульнар Іскакова. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи	128
Віктор Андрусів. Нормативний дискурс формування європейської ідентичності	135
ПАРТОЛОГІЯ	
Катерина Меркотан. Трансформація європейських партійних систем: уроки для України	147
ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА	
Віталій Перевезій. Новий закон про свободу совісті - засіб подолання чи загострення релігійної напруги?	160
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Володимир Кафарський. Національний комунізм та його вплив на політичну організацію суспільства	170
ІНФОРМАЦІЯ	
Вчені визначають пріоритетні напрями досліджень	186
Україна в глобалізованому світі	188
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Анатолій Стьопін. Важливий чинник розбудови незалежної України	189
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ № 3 (23) журналу "Соціальна психологія"	194

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 2 від 26.04. 2007 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 24.05.2007 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12. Облік.-вид. арк. 10,48. Зам. № 650. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2007

Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

*Доповідь, виголошена на Загальних зборах Відділення історії,
філософії та права Національної академії наук України 17 квітня
2007 року.*

Становлення нових форм державності наприкінці ХХ століття є процесом далеким від класичних шляхів: військового (теорія насильства), договірною, в результаті розвалу феодальних держав, буржуазних революцій, „пролетарських” революцій тощо. Значною мірою нові постсоціалістичні держави формувалися як результат ренесансу націоналізму в нових історичних умовах. Навіть об’єднання ФРН і НДР є частковою перемогою паннімецької ідеї єдиної нації.

Ренесанс націоналізму на пострадянському просторі відбувався як виклик імперській владі й легітимності влади КПРС, яка не змогла розв’язати не тільки економічних і політичних, але й етнічних проблем. Тому суверенітет нових держав був суверенітетом етнічних, рідше – політичних націй. Нові владні групи повинні були отримати легітимність не від партій, а від націй. В Україні перший Президент Л. Кравчук отримав підтримку української політичної нації, а В. Чорновіл, що посів друге місце, – значної частини української етнічної нації. Шансів перемогти він не мав, оскільки русифікована Україна в той період була ближча до поняття „політична нація”.

Політичні ризики в сучасній Україні й досі генетично пов’язані зі специфікою набуття суверенітету країною, де моноетнічність не є на першому місці, а де існує поліетнічне суспільство. Цей фактор одночасно є слабким і сильним аргументом на користь України, її дієздатності як держави. Проблеми мови, багатоетнічної культури, компактного проживання різних етносів тощо створюють додаткові політичні ризики.

Але традиції проживання різних етносів разом, те, що не існує, за великим рахунком, расизму, ксенофобії, дає великі шанси на зміцнення української політичної нації і єдності регіонів України.

Безумовно, політичні ризики сучасної України пов'язані зі станом економічної й політичної систем, з тим, що немає чіткого політичного ідеалу країни й політичної доктрини, яка б його обґрунтовувала. Іноді цю доктрину називають державницькою (але не державною) ідеологією, покликаною обґрунтувати форму і зміст політичної влади, виборчої й судової систем, функції гілок влади, взаємовідносини конфесій тощо.

На жаль, наша політична теорія орієнтує на вивчення й формування влади й майже не переймається проблемами формування процедур і механізмів для управління такими складними соціальними організаціями, як народ, нація, суспільство, культурна спільнота тощо.

Та й проблема суверенітету України розглядається у вузькому значенні – як проблема створення політичних і економічних апаратів і боротьби за владу, а не як проблема представництва народу в колективних діях, спрямованих на створення, регулювання влади, зміцнення держави. А це породжує **головний політичний ризик в сучасній Україні**: відокремлення влади від народу, визрівання конфлікту між ними, а в результаті – послаблення держави в цілому, загроза розвалу її як соціального організму. Тому потрібно терміново перевести хаотичний, стихійний політичний конфлікт на рівень інституціоналізованого політичного конфлікту, який би спирався на процедурний консенсус: а) розведення сфер жорсткого протистояння й погодження; б) злагода в „правилах гри” з метою погодження шляхів розв’язання конфлікту.

На жаль, українські політичні групи – влада й опозиція – ще ходять до „дитячого садочка” європейської демократії. Для них головне – захопити „політичну пісочницю” та всі „іграшки”, образити одне одного, а не дотримуватися Конституції України, законів, моралі. Такий безальтернативний підхід з кожного боку завжди закінчується **виродженням політики як форми регулювання соціальних відносин і виходом на перший план деструктивізму**: жорсткий тиск шляхом масових акцій, загрози розколу країни, обструкції в парламенті, невиконання підписаних угод і Конституції тощо.

Що ж до часткових політичних ризиків, які є похідними від головного й одночасно загострюють головний, то серед них можна назвати такі:

- нерозв’язана проблема розподілу функцій влади;
- nereформована судова система;
- нерозробленість національної ідеї та механізмів її реалізації;
- брак консенсусу еліт щодо моделей президентської чи напівпрезидентської республіки;
- бажання деяких політичних сил повернути „владу рад” під гаслами парламентської республіки;

- перманентне захоплення владного центру регіональними елітами, які в кожному конкретному випадку не схильні співпрацювати з іншими регіональними елітами, навіть з київською;

- брак сталого виборчого законодавства й невиважений перехід до пропорційної виборчої системи гіршого зразка, яка надала лідерам партій можливості не тільки для безконтрольного збагачення, диктату щодо партійної маси, але й вихолощення змісту виборів (виборець голосує за партійну афішу, бренд, а не за список);

- аморальність депутатського корпусу і, як наслідок, введення „імперативного мандата”;

- у нас немає законодавства про референдум, відтак блокується механізм прямого волевиявлення народу;

- перманентні зміни Конституції України, втручання в зміст чинної Конституції;

- гальмування адміністративно-територіальної реформи;

- взаємопов’язаність капіталу і влади, що перетворює капітал на владу, а владу – на капітал;

- відсторонення інтелектуальної еліти від влади й засобів масової інформації.

Безумовно, перелік політичних ризиків є відкритим і може бути доповнений. Але інші політичні ризики в різній мірі пов’язані з переліченими.

Найважливіший попередній висновок: ще не завершено будівництво суверенної держави, яка неодмінно повинна включати такі елементи:

- 1) національна ідея як прапор самоідентифікації нації й розбудови держави;

- 2) консолідована національна еліта, спроможна зберігати національну ідею, захищати її від внутрішніх і зовнішніх ворогів, управляти державою не за страх і прибуток, а вважати це своїм моральним обов’язком;

- 3) економічна безпека;

- 4) військова безпека;

- 5) здатність держави обирати реальних союзників, щоб побудувати реальну миролюбну політику.

Найважливішим елементом державності є національна ідея, втілена в реальність. Економічний і політичний фактори є механізмами реалізації національної ідеї. Українська національна ідея народжувалася в умовах феодалізму, розвивалася під час українських революцій і вдосконалюється в умовах демократії та ідейного плюралізму.

Сутність ідейного плюралізму не стільки в зіткненні ідей провладних і антивладних сил, скільки в тому, що ідеї можуть існувати й діяти незалежно від влади й опозиції, справді як ідея нації, народу. Ідея як політична, економічна, культурна, моральна ініціатива має цінність сама по собі. Вона не підлягає забороні чи схваленню владою, не потребує

юридичного обґрунтування. Єдине, що може обмежити ідею, це загальноцивілізаційні цінності й моральний закон – не бути людиноненависницькою, не бути спрямованою на розпалювання національних і релігійних конфліктів тощо.

Головним же в ідеологічному плюралізмі є не конкретний зміст різних ідей, а „ідеологічний код” суспільства: вільне змагання ідей і збереження політико-юридичного механізму змагання в умовах незалежності країни. І цей „код” зацікавлені зберігати всі конструктивні політичні сили, оскільки він забезпечує ідеолого-політичну комунікацію: при всій різниці ідей існує можливість ідеологічного компромісу в одній площині – незалежність і єдність країни.

Це дуже важливо, тому що стратегічного ідеологічного протистояння між різними частинами України немає: усі президенти, прем'єр-міністри, голови Верховної Ради, незалежно від ідеологічних орієнтацій, хочуть залишитися в історії політиками єдиної України. Інша справа – протистояння деяких регіонів за географічною ознакою як наслідок перебування різних частин України в різних імперіях або союзах. Звідси – існування так званих політико-ментальних кластерів, які формувалися різними факторами (релігійним, мовним, промисловим, міграційним тощо).

Глибокі політико-юридичні й політико-конституційні кризи в Україні породжувалися не стратегічним ідеологічним протистоянням, яке вичерпало себе з втратою авторитету комуністичних ідей, а політико-ментальними кластерами й боротьбою фінансово-промислових кланів, які прагнули домінувати в країні, приватизувати її у своїх інтересах. В умовах слабкої дії законів здійснювалося право сильного – того, хто захопив державну владу. Прихід до влади нового регіонального клану майже автоматично призводив до перерозподілу майна в країні під гучну риторику про єдність нації і турботу про народ. Остання частина демагогічних заяв – про „турботу про народ” – відома ще з давніх часів, зокрема, і з часів Київської Русі. Добрі й злочинні дії всіх політичних режимів світу були „турботою про народ”, особливо під час геноциду народів.

Деякі політично-ментальні кластери з часом відімруть, наприклад, такі, як питання мови, клановість влади тощо; деякі залишаться, наприклад, релігійна розколотість православних. Але ідеологічні компроміси, базові цінності держави – єдність і незалежність країни – ставатимуть усе більш стійкими, а розкол країни все менш вірогідним. Політичні сили, як всередині країни, так і за її межами, котрі будують свою стратегію на ідеях розколу, неодмінно програють. Цьому сприятиме як ідеологічний код української нації на єдність і суверенітет, так і сучасна геополітична ситуація.

Головні військово-політичні гравці світу можуть допускати існування локальних „сірих зон” – Придністров'я, Чечні, Гаїті, навіть Таджикистану,

але не України, яка має занадто важливе значення в новому глобальному протистоянні США, Росії і Китаю. Без України Росія ніколи не поверне собі статус наддержави хоча б з однієї причини – у неї не вистачить для цього „слов’янського етнічного потенціалу”. Особливо в умовах змужніння азійського „тигра” – Китаю. Тому об’єктивно США зацікавлені у входженні України спочатку до НАТО, а потім до Євросоюзу (якщо не загостряться відносини між США і ЄС). І Китай зацікавлений у зміцненні незалежності України, аби вона не створила з Росією нового союзу. Навіть ЄС, країни якого традиційно побоюються імперських цілей Росії, може й не відкрито, але цілеспрямовано будуть прагнути зміцнення України, як і член НАТО – Туреччина, котра поки що не є членом ЄС.

Коли говоримо про єдність і незалежність України, то йдеться про головну ланку національної ідеї. І не тільки в політичному аспекті, але й в економічному, культурному та моральному. У будь-якій демократичній країні не все вирішується простою більшістю населення, навіть через референдум. Там існує політична, економічна й духовна еліта, політичний клас, який складається зі свідомих і активних громадян, клас, здатний бачити далі, ніж „середній обиватель”, здатний формувати суспільну свідомість, щоб випрацювати стратегію історичного поступу.

Українська національна ідея не повинна виходити з принципу „пупізму”: з уявлення, що Україна – центр, „пуп” Європи. Україна досить велика, але технологічно й економічно нерозвинена європейська країна. Значення ж країни у світі сьогодні визначається не націоналістичними гаслами, а технологічним, економічним та інтелектуальним потенціалом. Цей потенціал дає суспільству силу для розвитку в соціальному просторі й часі, залишаючись у державних кордонах. Мало бути чисельною нацією. Треба бути розвинутою нацією, яка забезпечує громадянину повноту буття й повагу громадян інших країн. Великі спортсмени – С. Бубка, В. Борзов, О. Баюл, А. Шевченко, брати Клички та інші не дають світові забути, що є така держава – Україна. Але ж політики і підприємці своїми діями не повинні показувати всьому світові, що ми – корумпована, нестабільна держава.

Найбільш небезпечними для країни є фракції комуністів і соціалістів. Оскільки наближається час їх знищення історією, то вони підуть на будь-які акції заради самозбереження. Це вони втягують регіоналів у „танок смерті”, який знищує країну. На жаль, регіонали не зовсім розуміють, що їх втягують у гру, яка суперечить їх інтересам. Реальні інтереси Партії регіонів – у єдності України, в економічному зростанні і входженні до ЄС, навіть до НАТО. Але мертве тягне в могилу історії живе – нову економіку України, у становленні якої зацікавлена Партія регіонів. І це один з головних нинішніх політичних ризиків України.

Ніде у світі комуністичні ідеї, якого б привабливого вигляду вони не набували, не дали практичних результатів. У Китаї це зрозуміли ще в

середині 1970-х років і почали будувати народний капіталізм. Їх приклад взяв на озброєння В'єтнам. Але це азійський варіант народного капіталізму; європейська й американська моделі інші й реалізовані раніше.

Росія й Україна, на жаль, пішли шляхом розбудови „дикого капіталізму”. У пострадянських країнах народний капіталізм європейського зразка будується в Білорусі. І Захід це починає розуміти. Азійські моделі народного капіталізму почали реалізовуватися в Казахстані, Туркменістані й Узбекистані. Поки що важко передбачити результати цього експерименту.

Безумовно, комуністи мають рацію в багатьох моментах, критикуючи „дикий капіталізм” в Україні, але ж водночас вони співробітничать з олігархами. Це вже продаж своїх ідеалів. Олігархи – це поки що реальне зло в Україні. Але з часом вони зрозуміють, що в нашій країні треба будувати народний капіталізм і ділитися прибутками на соціалізацію держави. Якщо не зрозуміють, то соціальні конфлікти знищать їх. В умовах же політичної нестабільності легальний бізнес відіграє стабілізуючу роль, якщо олігархи не починають перетворювати (конвертувати) гроші у владу. Якщо вони стають на такий шлях, то в більшості випадків програють.

У політичних війнах бувають переможці, але частіше виснажені, і результати їх перемоги можуть використати інші. Яскравий приклад – так звана Велика французька революція. В Україні – це революція 1989 – 1991 років, а також „помаранчеві події” 2004 року. Але й поразки переможців революцій у постреволюційні часи є історичним уроком для країни.

Для будь-якої країни не буває часу „після історії”, якщо вона не розпалася. Політична історія України сьогодні важко прогнозується. Важко сказати, чим завершиться виток її пострадянської історії. Безумовно, можна говорити про чергову зміну політичної лінії гілок влади, про гальмування політичних реформ. Водночас треба бачити, що країна в черговий раз опинилася на роздоріжжі. І від активності громадянського суспільства багато залежить, чим ми станемо через 15 – 20 років – „державою, що не здійснилася”, „керованою демократією”, „європейською вільною країною” чи чимось іншим.

Проекти майбутнього для України схематичні й суперечливі. Роздоріжжя вільного вибору шляху розвитку породжує багато ризиків, а раціональних відповідей мало. Рішення окремих гілок влади подаються як „доленосні”, хоча вони викликані дрібними егоїстичними інтересами. Але в цьому немає нічого фатально закономірного. Вихідні рішення в точці політичної біфуркації викличуть різні наслідки в долі політиків: одні емігрують до Росії, інші – на Захід чи в Ізраїль, а основна маса залишиться в суверенній Україні, яка буде президентською або напівпрезидентською демократичною країною.

Ціннісні аспекти реформування політичної системи України

Володимир Горбатенко,

доктор політичних наук,

заступник директора

Інституту держави і права ім. В. Корецького

НАН України

*Доповідь, виголошена на Загальних зборах Відділення історії,
філософії та права Національної академії наук України 17 квітня
2007 року.*

Останнім часом надто багато інтелектуальної енергії витрачається на створення нової моделі політичної системи України – принаймні, чимало галасу зчиняється довкола цієї проблеми. Зрештою, саме намагання переорієнтувати політичну систему є однією з основних складових політичної кризи, що розвивається в Україні від 2004 року і яка особливо загострилася сьогодні. Однак дуже мало говориться про те, на якій ціннісній основі створюватиметься нова модель. Щоправда, були намагання визначити базові цінності в програмі уряду Ю. Тимошенко та в Універсалі національної єдності. Але ж доля того уряду й Універсалу добре відомі.

Досвід демократичних країн свідчить, що дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна створити (і необхідно творити) через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей. Сьогодні ж ми обеззброєні в культурному відношенні, зіпсовані маніпуляційними технологіями. Ми повірили, що політика – однозначно брудна справа, яка робиться лише за гроші. І, що ще страшніше, ми змирилися з цим. Тоді як ще Ю. Крижанич зазначав, що політика – це найблагородніша з усіх справ.

На жаль, правляча еліта за нашої мовчазної згоди обрала чужий нашому народові механістичний, маніпуляційно-технологічний варіант демократії, забувши, скажімо, про те, що через п'ятнадцять років незалежності ми ще не маємо Великого Герба, не визначились, якою мовою нам слід говорити, у якій державі жити і яким чином господарювати на своїй землі. На жаль, ми забули про такі чинники, що цементують

політичну систему, як соціальна ціна модернізації, справедливість, відповідальність, незалежність, свобода, солідарність, довіра. До речі, саме про суспільну довіру як організуючий елемент політичної системи і мистецтво єднання говорив Ф. Фукуяма під час минулорічного візиту в Україну.

Отже, я думаю, аби перш, ніж рухатися далі і не піти знову по зачарованому колу невдач, нам необхідно в системі вітчизняного політичного розвитку замінити імператив Н. Макіавеллі на імператив І. Канта. І праву й політиці необхідно повернути відібрану в них мораль.

Про це можна багато говорити, однак, оскільки, за словами Х. Ортеги-і-Гассета, за десять сантиметрів далеко не заїдеш, я сформулюю лише дві проблеми ціннісного характеру, надзвичайно важливі в контексті переформатування політичної системи.

Проблема перша означає необхідність забезпечення конституційної модернізації, переходу від уявного до реального правотворення.

Нинішня конституційна криза значно менше, ніж нас намагаються перекопати, пов'язана з текстом Конституції, якістю її норм. Це, скоріше, наслідок того, що у нас немає політичної еліти, зацікавленої в існуванні стабільного конституційного процесу. Реальне зацікавлення зумовлює не формальне переписування конституційних норм, а втілення ідеї конституційного порядку, який ґрунтується на балансі наявних соціально-політичних сил. Конституціоналізм, з точки зору конституційної модернізації, означає раціоналізацію державно-політичного розвитку. Він стає неможливим, якщо не ґрунтується на трьох китах: **національній згоді, правовому формалізмі та інституційній демократії.**

Спробую стисло охарактеризувати ці складові й сформулювати критерії втілення конституційного порядку.

1. **Національна згода** означає реальну підтримку населенням країни основних принципів державного устрою і основних цінностей, які задаються рамками політико-правової системи. Отже, конституціоналізм, в широкому політичному розумінні, являє собою загальнонаціональний консенсус з питань економічного і політичного устрою. Досі у нас цього немає, а отже саме до цього слід докладати консолідовані зусилля.

Нам постійно нав'язуються референдуми про двопалатний парламент, про НАТО тощо. І це тоді, коли ми переживаємо соціально небезпечний розрив між владою і народом, який виражається у кризі легітимності і розподілу, в соціальній апатії. То чому б не досягти національної згоди стосовно співвідношення зарплат і пенсій, рівня й механізму державного утримання високопосадовців, критеріїв політичної відповідальності? В тому числі й Президента і парламентської коаліції. Слід пам'ятати, що політична відповідальність передбачає моральний осуд з боку суспільства, втрату довіри населення до представників істеблішменту, можливість застосування акцій громадянської непокори. Все це необхідно забезпечити

відповідними механізмами: відкликання політиків, які дискредитували себе перед виборцями; автоматичної відставки; заборони обіймати державні посади на певний період або й назавжди.

2. **Правовий формалізм** передбачає подолання гіпертрофованого прагнення щодо нормативно-правової формалізації всіх сфер суспільного життя. Якщо поглянути на цю проблему з точки зору теорії, то очевидно, що вона зумовлена розривом між позитивним і природним правом – явно не на користь останнього. Надмірна ідеалізація позитивного права в нашій країні призвела до ігнорування елементів природно-правового розвитку, специфічних особливостей правової культури українського суспільства.

Правовий формалізм як форма існування конституціоналізму має означати відокремлення права від бюрократії. Бюрократія повинна обслуговувати існуючий порядок, а не свавільно творити його. Пошук правового рішення в кожному конкретному випадку, в тому числі й в умовах сьогоденної кризи, має полягати не в пересмикуванні конституційних норм, а в пошуку справедливості, оскільки саме вона становить істинну сутність права.

3. Що стосується **інституційної демократії**, то тут очевидно, що ми надмірно захопилися реформуванням суспільства „згори вниз”, забувши про самоорганізаційні здібності нашого народу, який вижив і зберіг національне обличчя, не маючи упродовж століть власної державності. Сьогодні, зокрема, ми стоїмо перед необхідністю кадрового забезпечення територіальних громад. Для того, щоб ці громади реально запрацювали, треба цілеспрямовано готувати фахівців з розвитку місцевих спільнот з високим рівнем юридичної підготовки. У США, наприклад, таких фахівців готують близько 50 навчальних закладів. Підготовка спеціалістів з розвитку місцевих спільнот включає такі спеціалізації, як:

- планування розвитку місцевих спільнот;
- місцеве управління;
- розвиток села і проблеми міста;
- освіта в місцевих спільнотах;
- економічний розвиток місцевих спільнот;
- робота з молоддю та особами поважного віку.

Безумовно, маємо використовувати такий досвід. В іншому випадку ми ще довго будемо здивовано констатувати, в тому числі й на рівні високих посадовців, що у нас на місцях реально не працює ні Конституція, ні закони про місцеве самоврядування.

Друга проблема, до якої я хочу привернути увагу, **пов’язана з необхідністю подолання на рівні держави й усього суспільства відчуження від майбутнього.**

Започаткувавши процес державотворення і широкомасштабного реформування суспільства, ми надто захопилися поточними проблемами й забули істину, що без турботи про день грядущий не може бути й самого

завтрашнього дня.

Ще на початку 1990-х років українські вчені висловлювали думку про необхідність міжгалузевого незалежного інституту, який би опікувався стратегічним прогнозуванням для державних і урядових органів. До думки вчених тоді не прислухались. Та й сьогодні практика соціально-політичного прогнозування найчастіше обмежується епізодичними інтуїтивними прогнозами. Відтак постійно припускаємося помилок у законотворчій практиці і при виборі векторів подальшого розвитку. За сучасних умов нездатність прогнозувати розвиток подій, політичної ситуації означає нездатність проводити реформи.

Нехтування можливостями політичного аналізу і прогнозування зумовлює неефективну політику. Зазначений напрям, як засвідчує світова практика, стимулює демократизацію політики, оскільки дозволяє викривати латентні загрози, ризики для держави та її інститутів і вчасно ухвалювати необхідні державно-політичні рішення. На жаль, в Україні зберігається тенденція до обмеження політичного аналізу і прогнозування рамками утилітарних потреб правлячої еліти. Така тенденція не може не викликати тривоги, оскільки створює інформаційну ізоляцію.

На мою думку, **Відділення історії, філософії і права Національної академії наук України** могло б відіграти суттєву роль в консолідації зусиль соціально-гуманітарних наук довкола проблематики майбутнього. Принаймні, створена 2003 року Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України з питань майбутнього не виконала цієї функції, а зусиль Національного інституту стратегічних досліджень та Національної академії державного управління при Президентові України явно недостатньо.

Тепер, повертаючись до початку свого виступу, хочу зазначити, що за допомогою галасу не створюються нові моделі політичних систем. Сьогодні, коли основною проблемою постав ціннісний вакуум в українському суспільстві, варто нагадати слова Ф. Ніцше, який зауважував, що цей світ обертається не довкола творців нового галасу, а довкола творців нових цінностей.

Від авторитарного президенціалізму до парламентської демократії

Олександр Вишняк,

доктор соціологічних наук,

завідуючий відділом

Інституту соціології НАН України

*Доповідь, виголошена на Загальних зборах Відділення історії,
філософії та права Національної академії наук України 17 квітня
2007 року.*

Ця доповідь готувалася ще до драматичних подій у політико-владній системі України, викликаних Указом Президента України від 2 квітня 2007 року про дострокове припинення повноважень Верховної Ради, а також нового конфлікту щодо майбутньої форми державного устрою, пов'язаного з трансформацією президенціалістської форми в парламентсько-президентську.

Та чим би не закінчився цей конфлікт, трансформація форми правління в Україні йтиме від авторитарного президенціалізму до парламентської форми правління. Адже третя хвиля демократичного поступу залишається фактом – всі країни (10) Центрально-Східної Європи, які в 2004 – 2007 роках приєдналися до Європейського Союзу, обрали або парламентську (Естонія, Латвія, Литва, Чехія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Угорщина), або парламентсько-президентську форму устрою (Польща, Румунія). Всі ж країни так званого СНД (Росія, Україна, Білорусь після 1996 року, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Молдова) та окремі постюгославські країни (Хорватія, Сербія) обрали президентську авторитарну модель або напівавторитарну президентсько-парламентську, які не дозволили утвердити демократичні правові механізми в цих державах, а призвели до формування олігархічної кланової економіки. Вони не сприяли інтеграції цих країн в Європейський Союз і НАТО.

Однак у 2000-х роках остання група країн почала розпадатися, адже Хорватія після Ф. Туджмана, Сербія після С. Мілошевича, Молдова та Україна трансформують свої конституційні системи в бік парламентської

форми правління і європейського геополітичного вибору, а Білорусь, Росія, кавказькі та центральноазійські держави трансформуються в євразійські автократії без конкурентних партій і виборів.

Не враховувати цих фактів (фактично – без жодного винятку) неможливо при розгляді проблеми динаміки політичної системи в Україні у зв'язку з конституційною політичною реформою 2004 року, яка хоч і була непослідовною, та все ж правильно визначала напрям розвитку своєї політичної системи. Адже якщо Україна обирає шлях трансформації до європейських моделей демократії, то, як відзначали американські політологи Х. Лінц і А. Степан, найбільш адекватними для стабілізації демократії в транзитних країнах є не президентські, а саме парламентські форми правління [1].

По-перше, в президентських системах завжди існує намагання президента і парламенту доводити свою вищу легітимність і точаться постійні конфлікти між ними щодо повноважень. Х. Лінц пише: „Конфлікт (між ними – **О.В.**) є завжди латентним і часом, вірогідно, має проявлятися дуже драматично: тут не існує демократичного принципу його розв'язання” [2, р. 7].

А як же нинішній конфлікт в Україні вже при парламентсько-президентській формі? А він є просто відголоском вчорашньої конституційної моделі зразка 1996 року, коли Президент де-факто був керівником всієї виконавчої влади, не несучи жодної політичної відповідальності за її дії, а також результатом того, що діючий Президент де-факто не визнає свого нового місця в новій парламентсько-президентській формі правління. Але, за будь-якого варіанту вирішення кризи в Україні, повернення до президентської моделі вже неможливе.

По-друге, фіксований термін перебування на посаді Президента (і його адміністрації) створює негнучкість в політичній системі, яка менш сприятлива для демократії, ніж механізм зміни уряду в результаті недовіри парламенту, що в умовах політичного транзиту від авторитаризму до демократії є недоцільним.

По-третє, президентські системи вводять небажаний для демократії елемент „переможець отримує все”, тоді як для демократично усталеного розвитку потрібне не домінування однієї політичної сили, а механізм узгодження, на який і розрахована парламентська система коаліційності.

Далі: стиль президентсько-парламентської форми влади менше сприяє демократії, ніж стиль парламентської форми. Відчуваючи себе виразником інтересів усієї нації, всенародно обрані президенти менше враховують думку опозиції, ніж парламентсько-урядові коаліції. Як відзначав Х. Лінц, „почуття володіння незалежною владою” дає президентові розуміння влади і своєї місії, непорівнянне з пропорцією голосів, які дозволили йому перемогти. Це, у свою чергу, викликає протидію, яка є джерелом фрустрації, деморалізації і роздратування...”

[2, р. 19].

І, нарешті, механізм прийняття рішень в президентських режимах менш відкритий і прозорий, ніж в парламентських, а президенти, обрані прямим голосуванням, менше залежать від політичних партій, що не сприяє розвитку партійних систем та інтеграції груп інтересів, послідовності державного курсу, а часто стає й джерелом популістської, антиконституціоналістської політики.

Отже, будь-які кроки, спрямовані на повернення до політичної системи, яка формально ґрунтується на деґоллівській президентсько-парламентській моделі, яка в жодній країні, окрім Франції за часів де Голля, не дала позитивного ефекту для розвитку демократії і не була сприйнята жодною східноєвропейською країною під час транзиту до ЄС, вкрай небезпечні.

При цьому, об'єктивний науковий аналіз динаміки політичної і партійної системи в Україні останнього десятиліття спростовує політичний міф про неготовність українського суспільства до переходу до парламентської демократії.

Одним із міфів, який використовується як аргумент щодо неготовності України до переходу до багатопартійної парламентської демократії (так справді було десять років тому), є посилення на низький рівень членства в політичних партіях наших громадян.

Дійсно, за даними багаторічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1994 – 1998 і 2000 роках частка членів політичних партій в Україні не перевищувала 1 % громадян, які мають право голосу, в 2001 – 2004 роках вона не перевищувала 2 %, а 2005 року зросла до 2,5 %, 2006 – до 4,6 % [3]. За даними проекту „Європейське соціальне дослідження” в Україні 2005 року частка членів всіх політичних партій складала 3,1 % [4, с. 25].

Це, звичайно, набагато менше, ніж в Ісландії та Австрії (де рівень партійності 13 – 20 %), нижче, ніж в Люксембургу, Греції, Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Бельгії, Данії, Нідерландах, Ірландії (рівень 5 – 9 %), але практично на тому ж рівні, що в Іспанії, Словенії, Португалії, Чехії, Німеччині (3 – 4%). І більше, ніж в цілком демократичних парламентських Великій Британії, Словаччині, Польщі, Угорщині та в президентсько-парламентській Франції (1 – 2 %). До того ж, поступово рівень партизації в Україні зростає. Отже, можна сказати, що **для більш як третини країн Європейського Союзу наявний в Україні рівень членства в партіях зовсім не перешкоджає ефективному функціонуванню парламентської демократії.**

І йдеться не тільки про формальне членство в партіях, але й про реальний рівень роботи в них. Так, в Україні, як свідчить те ж „Європейське порівняльне дослідження”, суттєво нижчий рівень роботи в партіях, ніж в Ісландії, Австрії, Норвегії, Швейцарії, Греції (6 – 14 % в

останні 12 місяців працювали в політичних партіях), але на одному рівні (3,6 %) з такими країнами, як Бельгія (3,9 %), Данія (4,6 %), Ірландія (4,6 %), Нідерланди (3,8 %), Німеччина (3,2 %), Польща (2,7 %), Словаччина (2,9 %), Словенія (3,0 %), Фінляндія (4,3 %), Франція (4,5 %), Чехія (3,0 %), Швеція (3,3 %). І навіть дещо вищий, ніж у Великій Британії, Естонії, Португалії, Угорщині (1,0 – 2,4 %), де ефективно діють парламентські пропорційні або мажоритарні системи устрою і виборів.

Не є Україна сьогодні і якимось винятком щодо рівня довіри до політичних партій та наявності близьких для громадян політичних партій.

Вважається, що громадяни України дуже мало довіряють політичним партіям. Справді, за даними моніторингу, здійсненого Інститутом соціології НАН України, в 1995 – 2006 роках, за п'ятибальною шкалою в 1995 – 2004 роках рівень довіри до політичних партій жодного разу не перевищував 2,2 бала, лише в 2005 – 2006 роках він зріс до 2,4 – 2,5 бала (при середній оцінці 3,0 бали) [5]. За одинадцятибальною шкалою „Європейського соціального дослідження” при середній оцінці в 5 балів рівень довіри до політичних партій в Україні був нижчий за середній – 3,6 бала, але тримався статистично на одному рівні з Швецією (4,4), Норвегією (4,3), Бельгією (4,3), Ірландією (4,0), Великою Британією (3,7), Іспанією (3,7), Грецією (3,5), Австрією (3,4), Францією (3,4), Словенією (3,2), Німеччиною (3,1). Він був навіть вищим, ніж в Чехії, Угорщині, Словаччині, Португалії, Польщі (1,9 – 2,7 бала). Отже, і рівень довіри до політичних партій в Україні досить близький до цього показника в більшості європейських парламентських демократій.

Не відрізняється Україна від розвинених і нових європейських демократій за наявністю більш близьких для громадян (себто – привабливих) партій [4, с. 11, 23].

Так, в Україні частка (53 %) більш близьких партій для громадян нижча, ніж в Данії (70 %), Швеції (62 %), Греції (58 %), Нідерландах (57 %), Норвегії (63 %). Але вона має практично однаковий рівень (50 – 55 %) з Бельгією, Ісландією, Іспанією, Португалією, Фінляндією, Францією, Швейцарією. І навіть вищий, ніж Австрія, Велика Британія, Естонія, Ірландія, Люксембург, Німеччина, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, де частка усталених прихильників певних партій менша 50 %.

Тобто, за всіма показниками наявності партій (членство, довіра, прихильність до більш близьких партій) українське суспільство цілком порівнянне зі значною частиною європейських демократій, які мають набагато більшу історію демократичного розвитку і багатопартійності.

Але, можливо, в Україні, де існує понад 100 партій (як, до речі, і в більшості європейських країн), при загальній готовності партій і громадян до парламентської форми державного устрою і пропорційних виборів, до цього не готова партійна система в цілому? Можливо, партійна розпорошеність призводить до надмірної багатопартійності в парламенті

і неспроможності Верховної Ради сформувати уряд? Дійсно, за 16 років української незалежності маємо 12 прем'єрів і урядів, затверджених Верховною Радою, та один (Ю. Звягільський) тимчасовий уряд, згоду на формування якого парламент взагалі не давав.

Але партійна система тут ні до чого. Адже партії до 1998 року взагалі були усунуті від формування як виконавчої, так і законодавчої влади. 1998 року вони частково (на 50 %) були допущені через змішану систему до розподілу місць у законодавчій владі (Верховній Раді) і тільки 2006 року – до повного розподілу законодавчої і виконавчої влади (уряд).

При цьому виявилось, що 1998 року чотиривідсотковий бар'єр з 30 суб'єктів, що брали участь у виборчих перегонах, подолали 8 партій і блоків у загальнонаціональному виборчому окрузі, 2002 року – з 33 вже тільки 6, а 2006 року тривідсотковий бар'єр з 45 суб'єктів спромоглися подолати тільки 5. Тобто, **партійно-блокова розпорошеність парламенту (якби він у 1998 і 2002 роках обирався цілком за пропорційною системою) має чітку тенденцію до зменшення. Кількість партій, які громадяни наділяють правом представляти їх в законодавчому органі, нічим теж не відрізняється від ситуації в більшості європейських демократій.**

При цьому виявилася ще одна тенденція розвитку партійної системи в Україні, а саме – тенденція до появи двох провідних політичних сил. Адже 1998 року дві провідні політичні партії (Компартія України та Народний рух України) набрали на виборах разом 34 % голосів, тобто третину, а інші набрали майже 2/3. 2002 року в загальнонаціональному виборчому окрузі дві провідні політичні сили (блок В. Ющенка „Наша Україна” та Компартія України) набрали 44 % голосів, тобто разом на 10 % більше. 2006 року на суто пропорційних виборах дві провідні політичні сили (Партія регіонів і блок Юлії Тимошенко) набрали вже понад 54 % голосів, тобто ще на 10 % більше. А якби дострокові вибори відбувалися нині, то ці ж політичні сили набрали б уже понад 60 % (63 ± 7). Тобто, **в Україні формується багатопартійність з двома домінуючими партіями.**

Незважаючи на тривалу коаліціаду та дуже жорсткі конституційні вимоги щодо утворення більшості (положення про формування коаліції фракцій протягом місця як підстави для розпуску парламенту немає в конституціях усіх європейських країн) з першого ж разу у Верховній Раді сформувалась коаліція, шансів на природний розпад якої не було до 2011 року попри пророцтва політологів, що при парламентсько-президентській формі часто змінюватимуться уряди й проводитимуться вибори. Указ Президента до цього не має жодного стосунку.

То, можливо, громадяни України, попри нормальну форму правління і Конституцію (яка справді багато в чому суперечлива, недореформована), просто не готові жити за законами і правом – на відміну від громадян європейських країн?

Це теж не відповідає дійсності. За висновками вже цитованого

дослідження, індекс згоди стосовно суворого дотримання законів, навіть якщо через це втрачаєш вигідні можливості, Україна суттєво поступається Греції, Данії, Норвегії, Португалії, Фінляндії, Франції, Чехії (індекс вищий за 3,75 бала), але випереджає Австрію, Бельгію, Нідерланди, Словаччину (індекс нижчий 3,45 бала). Наш рівень (3,66) близький до рівня таких країн, як Велика Британія, Естонія, Ісландія, Іспанія, Люксембург, Німеччина.

В Україні не погоджуються з тим, що іноді цілком припустимо нехтувати законом і робити те, що хочеш, 55,1 % громадян. Це більше, ніж в Австрії (42,3 %), Бельгії (40,8 %), Естонії (49,2 %), Люксембургу (52,8 %), Нідерландах (41,4 %), Польщі (47,9 %), Словаччині (53,6 %), Словенії (52,2 %), Швеції (52,7 %), і на одному рівні зі зразком законослухняності для європейця – Німеччиною (55,5 %).

Отже, незважаючи на дуже короткий термін демократичного транзиту, цінності права та законності утверджуються в українському суспільстві.

Висновок: то може не Конституцію треба міняти чи народ, а переобирати тих, хто нехтує Конституцією та інтересами народу?

Література:

1. **Linz J.** Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make Difference? // The Crisis of Presidential Democracy :: The Latin American Evidence. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press. – 1994; **Linz J., Stepan A.** Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7, № 2.
2. **Linz J.** Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make Difference? // The Crisis of Presidential Democracy :: The Latin American Evidence. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press. – 1994.
3. Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 435.
4. **Головаха Є., Горбачек А., Паніна Н.** Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 25.
5. Див. Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. – С. 465.

Україна: проблеми національної ідентичності

Василь Ткаченко,

доктор історичних наук,

член-кореспондент АПН України,

радник Президії АПН України

Процес глобалізації, який потужно набирає сили, все наполегливіше стукає в двері України, спонукаючи до дискурсу як її наукові кола, так і широку громадськість. Причини цього досить серйозні, оскільки світові процеси кинули виклик самоідентифікації ще донедавна відокремленого від світу „залізною заслоною” сегмента пострадянського простору під назвою „держава Україна”. Проголосивши незалежність і приступивши до розбудови сучасної держави, ми зустрілися з новою ситуацією в світі, коли уявлення про „національний” продукт, „національну” фірму та „національну” індустрію стають фікцією. Все це спонукає до уважного й виваженого ставлення до аналізів і прогнозів, ідеологій і алармістських настроїв ери глобалізації.

Поки що головний результат дискурсу із зазначених питань полягає в усвідомленні того, що успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити лише за умов визнання процесу глобалізації наріжним каменем державницької ментальності – „мислити глобально, діяти локально”. Зрозуміло, що після сторіч бездержавності український політикум, принаймні значна його частина, зазнає справжнього шоку від розуміння необхідності відмовитися від звичних парадигм національного розвитку, що й викликає час від часу справжні політичні потрясіння.

Ніхто не стане заперечувати, що глобалізація виявила об’єктивну тенденцію розвитку людства на небачено високій технологічній стадії. Але не слід не зважати й на те, що в площині політичній ця тенденція націлена на задоволення споживацьких потреб „золотого мільярда” людства при одночасному обмеженні можливостей світової периферії аж до винародовлення її окремих регіонів. Йдеться не обов’язково про фізичне винищення, хоч і без фактів геноциду в окремих регіонах світу не

обходиться. Найсучасніший метод, зазначає академік І. Дзюба, – „поставити під сумнів культурні цінності якогось народу, оголосити їх безперспективними, дискредитувати опорні пункти його самоусвідомлення, маргіналізувати його буття” [1]. Не в останню чергу це стосується й України з її тисячолітньою історією й водночас підірваним генофондом народу: посттоталітарним, постгеноцидним і постчорнобильським.

Актуальність питання національної ідентифікації зростає ще й тому, що глобалізація втягує нині Україну в процес „розмивання та ослаблення всіх можливих національних бар’єрів і все більш глибоке занурення у високо конкурентне та об’єктивно вороже глобальне середовище” [2]. Йдеться не лише про розповсюдження наркотиків, наростання корупції, незаконне використання інтелектуальної власності, зростання нелегальної міграції людей і відмивання „брудних” грошей. Занепокоєння викликає і процес перетворення України на таке собі глобальне село, що споживає голлівудський кінематограф та західну або російськомовну попсу, відтісняючи власну культуру й освіту на периферію. Україна (насамперед – її молоде покоління) стає все більш відкритою для нових загроз, до яких суспільство поки що мало підготовлене, а найчастіше – не захищене, оскільки управлінські та наукові кола лише останнім часом стали звертати увагу на загрози, породжувані глобалізацією.

Отже, питання національної ідентичності, національних інтересів України, подальшого буття українського народу як суб’єкта історії стає чи не визначальним в оцінці діяльності української еліти та значимості першорядних завдань, які висуваються на порядок денний. У цьому контексті оптимістично звучать слова Президента АПН України В. Кременя про те, що саме сфера освіти має найбільшою мірою визначити рівень розвитку людини, а відтак „першим нашим завданням має стати утвердження і в громадській думці, і в суспільній практиці справжньої пріоритетності сфери освіти як необхідної умови національного розвитку й національної безпеки. Нам необхідно згуртувати українську націю навколо проблеми освіти, об’єднати зусилля не лише освітян, а й усього суспільства. Другим ключовим завданням має стати модернізація освіти відповідно до викликів ХХІ століття і вимог української державності” [3].

Ми маємо національно самовизначитись – іншого нам не дано. Власне, Україна не оригінальна в цьому відношенні: через розв’язання проблеми національної ідентичності пройшли практично всі держави Європи. Виходячи з історичного досвіду, за твердженням професора Карлового університету М. Гроха, нинішній етап розвитку, як і сто років тому, знову поставив перед Україною ту ж триєдину комбінацію завдань: йдеться про (1) спільну історичну пам’ять, (2) щільність та інтенсивність мовних і культурних зв’язків і, нарешті, (3) про загальну рівність людей, організованих у громадянське суспільство [4]. Зрозуміло, ці питання мають

бути усвідомлені насамперед в середовищі молодого покоління: „Ким ми були? Ким ми є? Ким прагнемо бути?”.

І пошуки відповіді на ці питання мають бути безперервними. Українська молодь повинна збагнути суть національної ідеї, яка криється в класичній формулі: „В минулому – спільна слава і спільне каяття за скоєне. В майбутньому – спільна для всіх мета”. Розв’язання всіх трьох завдань – досягнення спільної історичної пам’яті, належної щільності мовних зв’язків, а також потужної розбудови громадянського суспільства – вимагають невідкладного вирішення, оскільки проблема вийшла за межі громадянського дискурсу і набула в нашій країні форми гострого суспільно-політичного протистояння.

Суспільство

Почнемо з третього завдання. На шістнадцятому році нашої державної незалежності все ще немає усвідомлення магістральної стратегії та етапів розбудови громадянського суспільства. А без цього ми не зможемо вирішити будь-якого іншого питання, бо гострі політичні кризи, що супроводжують формування української держави впродовж 16 років, викликані саме тим, що у нас немає належного громадянського суспільства, а також низьким рівнем громадської свідомості й політичної культури, нездатністю правлячих кіл піднятися до рівня розуміння національних інтересів і формулювання стратегії національної єдності. За свідченням Голови Верховної Ради України IV скликання В. Литвина, проблеми державного будівництва випливають з того, що „в нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас” [5].

Подібної думки дотримуються й провідні зарубіжні експерти. Так, директор російських і азійських програм вашингтонського Інституту світової безпеки М. Злобін зазначає: „Я глибоко переконаний, що українська еліта сьогодні не є національною. Це випадкова еліта, тимчасова, яка монополізує право називатися елітою, опинившись нагорі в результаті розпаду СРСР і якихось випадкових зв’язків, знайомств, грошей, доступності власності, розподілу майна, компромісу тощо. Але це не еліта, яка пройшла через нормальний процес політичного відбору, навчання, конкуренції. Національні лідери не народжуються так, як народжувалися лідери пострадянського простору. Вони не національні лідери. Тому сказати, що потрібно країні, вони не можуть. Вони можуть сказати, що потрібно їм і групі їх інтересів, але це група спеціальних інтересів... Я думаю, тут багато перехідних моментів, багато суб’єктивного, випадкового, тому що немає еліти і немає якогось консенсусу в суспільстві. Я, до речі, вважаю, що Президент Ющенко в пошуках консенсусу робить насправді корисну річ: йдуть хоч якісь дебати на цю тему, а це вже позитив” [6].

Такі оцінки не є якимось одкровенням – це настільки очевидно, що про

непідготовленість керівних кіл України до вирішення нагальних проблем суспільства не говорить нині лише лінивий. Не раз у ЗМІ зазначалося, що, оскільки наші капіталісти здебільш не пов'язані з українським народом ні духовно, ні культурно, а значна кількість їх вважає себе тут чужинцями й етнічно, то не можна виключити і такий розвиток подій: замість того, щоб будувати незалежну країну, примножуючи не тільки свій фінансово-промисловий капітал, а й загальнонаціональне надбання, вони просто тут „робитимуть гроші”, штучно підтримуючи низьку зарплатню працівників, користуючись послугами корумпованих законодавців та кримінальним „дахом”. А більшість капіталу й надалі переправлятимуть за кордон, де провадитимуть найкращий час свого життя та щасливу старість. Не виключено, що в пошуках кращого „даху” вони можуть просто „здати” незалежність України – під певні гарантії – на користь надійнішої держави або розшматують Україну з тією ж метою.

Деякі тривожні симптоми цього вже з'являються. Так, за даними Державного комітету фінансового моніторингу України, лише за півтора року (2005 – 2006 рр.) в Україні було відмито 113 млрд. гривень, одержаних злочинним шляхом [7]. За підрахунками Міжнародного Валютного Фонду, обсяг „тіньової економіки” в національному ВВП України 2005 року становив близько 52 % (Грузія – 63 %, Росія – 40 %). За експертними оцінками Національного інституту стратегічних досліджень, критичним вважається перетин 40-відсоткового бар'єра, а тому в перспективі такий розвиток „створює цілком реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку країни”. За даними Національного банку України, масштабність цього тіньового лиха виявляє себе у втраті нашою країною 22,4 млрд. доларів надходжень до бюджету в 2002 – 2006 роках, а всього за роки незалежності вплив капіталу за кордон становив до 52 млрд. доларів. До цього ще слід додати і втрату потенціалу соціальної політики, зумовлену розкраданням бюджетних коштів і зниженням дієвості фіскальних інструментів. Зневіра іноземних інвесторів в ефективності здійснюваних у країні реформ гальмує створення нових робочих місць [8].

Чи чекають нас в Європі з подібним менталітетом і такими практичними навичками? Чи вдасться нам перебороти негативні стереотипи, які вже закріпилися за нами? Отже, актуальним завданням залишається підвищення іміджу України в Європі, оскільки аж до „помаранчевої революції” він був досить-таки сумнівний: це, мовляв, типовий пострадянський простір, Чорнобиль, корупція, вбиті журналісти, темники, помилково випущені ракети та палаючі літаки, щось подібне до Росії, але менш гонорове та більш поступливе, з елементом вторинності. І ця вторинність, відповідно, переносилася на сприйняття нації, яка оцінювалася як маргінально провінційна та безвідповідальна [9].

Щоправда, „помаранчева революція” відродила була на певний час

відчуття відповідальності за власну долю. І хоч ця революція залишилася переважно в намірах, настроях та деклараціях, втім дала вже деякі плоди. У щорічному звіті неурядової організації Freedom House, де аналізувалася ситуація в 192 країнах, серед країн пострадянського простору оцінку „вільної країни”, крім держав Балтії, 2006 року одержала лише наша держава: „Україна виявила готовність до ряду політичних і громадянських реформ... Це дає надію, що механізми і структури в Україні, хоч поки ще дуже слабкі, стануть базою для життєздатної і тривалої демократії” [10]. Та, попри все, суспільна свідомість в Україні залишається не просто „розколотою”, а й атомізованою і амбівалентною: половина населення, наприклад, орієнтується на зв'язки з Росією, а друга половина – на інтеграцію в Євросоюз. Приблизно навіпіл поділені й симпатії електорату. Таке становище триватиме доти, доки Україна не самовизначиться у стратегічному виборі шляхів подальшої трансформації суспільства. А в цілому, за великим рахунком, на шляху інтеграції в Європу українська еліта свою гру на нинішньому етапі в цілому програла – якщо не назавжди, то, принаймні, надовго.

За таких умов важко говорити про методичку донесення стратегії розбудови громадянського суспільства до молодого покоління в процесі навчання. Після висунення 2002 року ідеї інноваційного сталого розвитку в контексті економіки знань, на ній згодом перестали акцентувати увагу. Більше того, відверто прокламувалося, що навряд чи вдасться створити в Україні свою Силіконову долину, бо вже пізно.

Нині, за ініціативою Ради конкурентоспроможності України, обговорюється ідея розгортання руху за конкурентоспроможність як об'єднуючої національної ідеї. В ній теж йдеться про побудову економіки знань задля посилення конкурентоспроможності українського бізнесу шляхом розширення інвестицій в освіту, науку, охорону здоров'я, докілья: „Всі країни інвестують сьогодні в першу чергу в освіту. Але важлива не просто освіта, а та, яка найбільше відповідає вимогам часу, причому на різних рівнях. Освіта середня і освіта професійна, освіта бізнесова і освіта в фундаментальних науках тощо. Саме за рахунок цього прорвалася у сучасний світ Фінляндія. Там створили систему освіти, яка є однаково якісною і однаково доступною для всіх без винятку в будь-якій точці країни. Тепер Фінляндія називає це своєю основною конкурентною перевагою”. В пошуках інвестицій для інноваційного розвитку Фінляндія навіть продавала частки державних підприємств і спрямовувала фіксовано 7,5 % від усіх приватизаційних доходів на розвиток фундаментальної науки [11].

Отже, є і зарубіжний досвід, і розуміння доцільності проголошення ідеї конкурентоспроможності для нашої країни як провідної. Бракує одного – достатнього рівня гармонізації стосунків між різними гілками влади, щоб можна було досягти консенсусу стосовно саме цих речей. Крім того, виникає

проблема стимулювання наших бізнесових компаній, щоби вони вкладали кошти в освіту. Справа ця нагальна, бо постає парадоксальна ситуація. З одного боку, на ринку робочої сили не вистачає кваліфікованих кадрів певних професій, і це сьогодні вже стає бар'єром для зростання економіки, і на порядку денному постає питання імпорту робочої сили з інших країн. З іншого боку, наростають імміграційні настрої серед української шкільної молоді й студентства. І тут знову йдеться про гостру кризу самоідентифікації. Так, згідно з соціологічними опитуваннями, на запитання: „Якби ви могли обирати країну для життя і роботи, то яка б це була країна?” – 56 % старшокласників відповіли, що обрали б інші держави. Вибір мотивувався тим, що там вища заробітна платня, більше цінуються права і свободи людей і людська праця, що там вищий рівень життя (очікується, що вже в першому кварталі 2008 року середній рівень заробітної платні в Росії складе 1000 доларів, в Європі середній рівень зарплати в 10 - 12 разів вищий, ніж в Україні). В Україні ж, зазначають старшокласники, по-перше, високий рівень безробіття і низький рівень оплати праці, не цінують спеціалістів, а по-друге, прогресує політична нестабільність і протиріччя, не задовольняються потреби молоді. Саме ці фактори й спричиняють байдужість молоді до української держави, національної історії, мови, державної символіки [12].

Коли ж брати ширшу вікову групу молоді – до 30 років, то на заробітки за кордон згодні виїхати понад 60 % її складу, у тому числі молоді, що навчається, 71 %. Молодих людей ображає якщо не явне безробіття, то деформована система оплати праці. Песимістичні настрої охоплюють, перш за все, соціально активну молодь, студентів, дипломованих спеціалістів, робітників високої кваліфікації, не кажучи вже про талановитих учених, артистів, спортсменів. За дедалі гіршого матеріального і соціального становища, зростання дорожнечі, безробіття і вкрай повільного впровадження засобів соціального захисту молоді, Україна втрачає багато енергійних, здібних та заповзятливих людей.

Зазначені проблеми спонукають до двох висновків. Перший: Україні слід, зрештою, дійти консенсусу щодо своєї національної ідентичності. Другий: до висвітлення цієї проблеми мають у все більшій мірі залучатися науковці й викладачі, оскільки, за визначенням академіка М. Згуровського, „заангажованість більшості політиків на вузькопартійні, вузькогрупові і комерційні інтереси не дозволяє їм піднятися до рівня державних діячів” [13].

Історія

Ще одна із зазначених головних проблем самоідентифікації України – досягнення спільної історичної пам'яті, відчуття спільності історичної долі.

Слід враховувати специфіку історичної науки. Історичні знання в

суспільстві є своєрідною багатошаровою пірамідою. На її вершині маємо академічну історичну науку; далі розміщено предмет історії, що викладається у навчальних закладах; а в основі піраміди – історична пам'ять широких верств населення, так звана „буденна свідомість”.

У цій ієрархії кожна вища ланка справляє вплив на нижчу, але сфера цього впливу обмежена, бо кожен з цих рівнів має свою специфіку і свою функцію. Академічна історія прагне встановити історичні явища і факти та концептуально пов'язати їх. Професійний історик завжди піддає сумніву результати своїх пошуків, і це природний для нього стан. Та подібних сумнівів не має бути на рівні викладання історії в школі. Тут історія має служити навчально-виховним завданням, при цьому учень не повинен ігнорувати фактів та інтерпретацій: процес вивчення історії підпорядкований вихованню вдумливого, законослухняного громадянина. І, нарешті, для масової історичної свідомості майже не мають значення академічні напрацювання – перевага віддається ЗМІ, популярним виданням, чуткам і родинним спогадам. Ця сфера пронизана історичними міфами, які, тим часом, відіграють свою роль – пов'язують окремого індивіда з суспільством, культивуючи ту чи іншу ідентичність [14].

Отже, наука наукою, а історичні міфи все ж відіграють винятково важливу роль в націотворчому процесі. Більше того, громадяни демонструють, що для них буденні уявлення про історію важливіші, ніж будь-які наукові аргументи. Ось і сучасна Україна є своєрідним полем протистояння між двома версіями української історії: радянською, що все ще популярна в південно-східних регіонах, а також етнонаціональною, що культивується в західних областях. Соціологічні дослідження, що проводилися у Львові й Донецьку, зафіксували різні модифікації української історії. У Львові вбачається така послідовність історичних подій: Київська Русь – Українське козацтво – Українська народна республіка (1917 – 1920 рр.) – проголошення української самостійності 1991 року. У Донецьку ця схема набула іншої траєкторії: Київська Русь – Переяславська угода між Україною та Росією (1654 р.) – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1917 – 1991 рр.). У Донецьку до радянського періоду ставляться як до „старих добрих часів”, а у Львові ці часи згадують як період національної трагедії.

Таким є реальний стан справ, який призводить до того, що школи час від часу одержують від Міністерства освіти і науки роз'яснення, як слід ставитися до тої чи іншої історичної події і як її слід відзначати. Все це спонукає до аналізу рівня й змісту історичної освіти в цілому та до пошуку шляхів удосконалення викладання історії. В суспільстві назріла проблема досягнення консенсусу з низки загальнонаціональних пріоритетів щодо нашого минулого. Важливу роль у розв'язанні цих завдань має відіграти історія як предмет викладання в навчальних закладах. В будь-якому суспільстві навчальний предмет історії об'єктивно виконує дві основні

функції: освітню, ознайомлюючи молоде покоління з актуальними проблемами історії, а також суспільну, виховуючи майбутніх громадян на прикладах минулого.

І в цьому аспекті слід принципово розмежовувати сутність і функціональну підпорядкованість підручника з історії від наукової монографії дослідницької установи. Монографія має містити наукові відкриття та скептичні ревізії застарілих поглядів, роздуми щодо можливих альтернатив викладу тих чи інших подій, прогностичні версії щодо можливого потрактування фактів і документів. Зовсім інша функція підручника. На думку історика Н. Яковенко, „його функція - представити „від імені науки” певний компілятивний згусток знань, що потрібні молодій людині передусім для ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить. В українському випадку цей „символічний обмін змістами” між наукою та суспільством ускладнюється тим, що населення України є спільнотою людей, поки що не налаштованих на порозуміння між собою – і через розбіжність світоглядних орієнтирів, і через різницю у так званій історичній пам’яті жителів Сходу – Заходу – Центру – Півдня. Той варіант колективної ідентичності, що його пропонують сьогоденні підручники., цьому не лише не сприяє, а й шкодить – передусім через те, що спирається на стереотипні візії, сформульовані істориками цілком в інший час та для цілком іншої мети” [15].

Враховуючи ситуацію, що не лише склалася, а й загострилася нині, історики мають виконати завдання „переформатування” історичної пам’яті українського суспільства, насамперед – молодого покоління в такий спосіб, щоб, не нівелюючи локальних та регіональних ідентичностей, все ж розпочати пошук якоїсь надрегіональної, прийнятної для більшості моделі. Це вкотре повертає нас до необхідності, по-перше, повсякчасної публічної дискусії над змістом і методикою викладу підручників з історії, бо освіта не є якоюсь закритою від громадськості сферою. По-друге, виникає проблема не піддатися пресингу з боку тих чи інших політичних груп, які заради своїх вузькогрупових інтересів готові переписати вітчизняну історію в тому ключі, який будуть вважати вигідним в поточний момент. По-третє, слід виходити й з того, що підручники – не приватна власність Міністерства освіти і науки, і лише широке громадське обговорення актуальних проблем формування історичної свідомості молодого покоління дасть змогу віднайти, принаймні – на певний час, якийсь „спільний знаменник” нашої історичної пам’яті та відчуття спільності історичної долі.

Ще раз варто наголосити, що ми не досягнемо національної ідентичності доти, доки одні політичні сили намагатимуться приписати собі славні сторінки минулого, а своїм політичним опонентам навісити всі скоєні в минулому гріхи. Люди ніколи не навчаться жити в злагоді доти, доки не

перестануть воювати з власною історією. Доки не навчаться брати на себе відповідальність за все грішне й праведне, за все славне й ганебне, доки не перестануть шукати джерело зла десь зовні, а не в своїх власних діяннях. Чи то, коли ставиться питання про те, хто відповідь за Переяславську раду, чи то за Жовтень 1917 року, чи то за Голодомор 1932 - 1933 років, чи то про винуватця за наше нужденне сьогодення. І позитивна відповідь може, на мою думку, бути лише одна – ми всі винні, бо не навчилися самоорганізації, не володіємо ще належним політичним механізмом, не вміємо впорядкувати власне життя, не нашілими взяти на себе покуту за гріхи свої і минулих поколінь, а відтак втрачаємо моральне право взяти всю міру відповідальності за долю країни.

Взяти хоча б широко дискутовану тему Голодомору і характер її розгляду у Верховній Раді. За роки незалежності історики виконали величезну дослідницьку роботу, яка засвідчує наявність цілеспрямованих репресивних дій, які мали б примусити населення України (не лише етнічних українців!) забути про саму можливість відродження української державності. І все ж, всупереч документальним свідченням, у багатьох ЗМІ проводилася думка, що визнання Голодомору актом більшовицького геноциду може зашкодити національним інтересам України, бо викличе негативну реакцію Росії. Інші, навпаки, наводили позитивний приклад визнання світом Голокосту актом моральної спокути перед єврейським народом і гарантією його права на незалежну державу, а також свідченням демократичної зрілості повоєнної Європи. У нас з демократією поки що не складається. І тут є над чим подумати: академік М. Попович висловив занепокоєння стосовно провокаційних спроб деяких політичних сил України „звинуватити євреїв в українському Голодоморі, з чого виводиться протиставлення „Голокост – Голодомор”.

Тобто, ситуація в усвідомленні українцями і світом Голодомору складалася неоднозначною, оскільки, за оцінкою професора С. Кульчицького, „відбувається мутація українського суспільства, викликана переконаннями декількох поколінь, які зомбувалися радянською владою... За 15 років незалежності України влада майже не намагалася боротися з захисниками і спадкоємцями сталінської політики”. То ж чи варто дивуватися, що українські підручники „подекуди все ще носять радянські і комуністичні сліди, в тому числі й підручники з історії”, а „Комуністична партія України й слухати не хоче про Голодомор в Україні” [16].

Після розгляду питання про Голодомор як геноцид українського народу хоч і було прийнято відповідний Закон, проте переважна частина депутатів правлячого блоку утрималась від голосування, демонструючи тим самим, що не сприймає загибель мільйонів співвітчизників як геноцид, а отже – як злочин проти людства. Як констатує професор О. Пахльовська, „правляча політична сила України визнала себе – через своє фактичне НЕголосування – нащадком авторів Великого Терору. Іншими словами –

законним „ правонаступником ” убивць України ” [17].

На мою думку, це питання значно складніше. Суть справи полягає не так в осуді тих чи інших політичних сил, як в констатації того, що наше суспільство ще не дозріло до усвідомлення власної історії крізь призму „спільної слави і спільної покути”. Саме це головне, і лише коли ми вийдемо на такий рівень порозуміння, то тоді український народ матиме повне право на самоповагу й повагу з боку інших народів світу.

Доречно навести ще один приклад. І не тому, що він є центральним в історії України, а тому, що політичні аутсайтери періодично гріють на ньому руки, штучно створюючи лінію протистояння між західними і східними регіонами України. Йдеться про примирення ветеранів Другої світової війни – як воїнів Радянської армії, так і воїнів ОУН-УПА. Одні дорікають сталінізмом і системою ГУЛАГу, інші – співробітництвом ОУН у перші місяці війни з німцями. І це породжує негативні наслідки. Згідно з соціологічним опитуванням, 88 % жителів Миколаєва заявили, що ветеранів ОУН-УПА не можна прирівнювати до ветеранів ВВВ, а 79,5 % опитаних жителів Тернополя впевнені, що влада повинна активніше вирішувати проблему надання ветеранам ОУН-УПА однакових з ветеранами ВВВ прав і пільг. І тут ми маємо сформувати державницьку позицію. Усі ветерани мають бути належно соціально забезпеченими, так, приміром, як у Німеччині: ветерани вермахту одержують належні пенсії, хоча уряд країни аж ніяк не демонструє прихильності до нацизму.

Що ж стосується проблеми примирення ветеранів Радянської армії та ОУН-УПА, то, на мою думку, все залежить від того, в яку площину поставити проблему. Чи в площину християнського гуманізму („прощаю і прошу прощення”), а чи в площину політичну (хто був винен, а хто ні). Політична полеміка є безперспективною – як і безперспективною є політична реабілітація чи то бандерівщини, чи то сталінізму. Ми повинні дійти думки, що тоталітаризм – у формі чи фашизму, чи сталінізму, чи донцовського „інтегрального націоналізму” – не можна брати в багаж інтеграції України в Європу. В Євросоюзі йде послідовна боротьба з своїми ультраправими як на рівні ідеологічному, так і в політичній практиці. Згадати хоча б різкі санкції, до яких вдався Євросоюз щодо Австрії, коли там 1999 року ультраправа Партія свободи увійшла до правлячої коаліції.

На все це нам слід зважати. Разом з тим, маємо дійти консенсусу, що і сталінщина, і бандерівщина – все це **наша** історія, від якої ми ніколи не зможемо відмежуватися. Ми зможемо лише усвідомити, що ці явища похідні від одного й того ж суспільного феномена – фашизації Європи і більшовизації Євразії як наслідку глибокої суспільної кризи, котру не змогла вирішити Перша світова війна, і яка вилилася зрештою у Другу світову війну. Екстремальна ситуація кризи породила екстремістські політичні режими як одну з форм самоорганізації суспільства. Це був своєрідний соціальний катарсис, через який людство мало пройти, аби

усвідомити згубність цього шляху й вийти на новий рівень самоорганізації на основі створення соціальної держави і прийняття демократичного шляху розвитку суспільства як єдино можливого.

Разом з тим, маємо усвідомити, що вина за збереження до цього часу негативної спадщини тоталітарних режимів лежить на усіх нас. Має рацію О. Пахльовська, коли зазначає, що тоталітарний режим протримався сім десятиліть не тому, що був дуже сильним, а тому, що суспільство його терпіло і обслуговувало – попри репресії, тортури, образливу бідність і всі форми приниження: „Причини закорінені в ментальності суспільства, в типі його культури. Це суспільство не здатне раціонально і позитивно організувати простір, в якому воно живе. Руйнує власні ресурси або не вміє їх використовувати. Не вміє опанувати власну історію, тому не спроможне побудувати проект майбутнього” [18]. Найголовніше ж те, що розмита культурна і національна ідентичність спричиняє розмивання й моральної ідентичності. Ідентичність – це приналежність. А отже – відповідальність ЗА тих, до кого належиш. І відповідальність ПЕРЕД ними.

Визначальним у подоланні тоталітарної спадщини буде те, наскільки ми готові виступати від імені „МИ”, наскільки „наше” (і здобутки, і втрати) стали вже нашими індивідуальними переживаннями. За К. Ясперсом, вина за функціонування тоталітарних режимів може бути чотирьох видів: 1) кримінальна – за скоєння конкретних злочинів проти людства; 2) політична – як відповідальність кожної людини за злочини політичного режиму, за якого ця людина проживала; 3) моральна – за підтримку такого режиму; 4) метафізична – за бездіяльність людини, коли поруч творилися злочини [19]. Так до цього питання підходять у Європі, і цю думку маємо донести до студентів, бо перманентні вуличні зіткнення ветеранів Радянської армії та воїнів ОУН-УПА сприймаються тверезим розумом лише як рудимент посттоталітаризму, у якому ми серйозно загрузли й не маємо сили виборсатися з нього.

Отже, ми, і тільки ми всі разом, несемо відповідальність і за наше минуле, і за сьогодення, і за майбутнє. Тому що кожен наш сьогоднішній крок рано чи пізно дасть певні наслідки в майбутньому. За гріхи минулого можемо лише попросити один у одного прощення і, пройшовши очищення катарсисом і духовним прозрінням, вийти на новий виток національного консенсусу й самоорганізації. Без такого духовного очищення будемо приречені на подальше протистояння, поглиблення розколу й саморуйнацію. Ми й далі відшукуватимемо „злих ворогів” і „зрадників”, влаштовуватимемо „полювання на відьом”, знову провокуватимемо ситуацію протистояння й таки доведемо Україну до розколу – і геополітичного, і соціального. Невже історія нас нічому не навчила?

Проблема національної ідентичності в епоху глобалізму спонукає до нового підходу в трактуванні самого феномена націоналізму, до якого ми ставимось насторожено (особливо на Півдні і Сході України) після

страхить, пережитих у XX столітті. Але світ уже усвідомив, що глобалізаційний стиль життя не повинен нівелювати людство, а сприяти розвитку того, що американський дослідник Дж. Найсбіт називає „культурним націоналізмом”. „Що сильніше ми глобалізуємося, стаємо економічно взаємозалежними, – вважає вчений, – то більше діємо плідно, прагнучи підкреслити власну окремішність, зберегти власну мову, триматися рідних коренів і рідної культури. З економічним об'єднанням Європи німці почуватимуться більше німцями, а французи – французами” [20].

Мова

Третя складова формування національної ідентичності – забезпечення високого рівня функціонування щільності та інтенсивності мовних і культурних зв'язків українського суспільства. Нині на зрив виконання цього завдання спрямовані різні „громадянські ініціативи” щодо проведення референдуму про визнання російської мови державною, які, поряд з агітацією за референдум щодо вступу України до НАТО тощо, покликані провокувати політичну нестабільність та екстремізм окремих складових країни. Хотілось би думати, що такі ініціативи є лише наслідком дефіциту критичної маси української еліти, здатної ухвалювати рішення і нести відповідальність за майбутнє України, а також та глибока інтелектуальна й культурна прірва, яка лежить між гуманітарною інтелігенцією та бізнесовими скоробатами. Тут би своє слово сказати людям державницького мислення й тим самим підвищити імідж української держави в очах її громадян. Адже, за оцінкою доктора наук з питань державного управління І. Розпутенка, „переважна більшість населення не ототожнює себе з державою, апарат якої завжди асоціювався з репресивними функціями стосовно самих українців” [21].

На біду склалося так, що практика державного управління в мовно-культурній сфері протягом багатьох років потрапляла під інерцію імперського історичного розвитку, коли будь-які прояви живого національного руху в економіці, культурі, духовному житті сприймалися як ворожі для існуючого ладу. Досить згадати трагічну долю таких подвижників української ідеї, як М. Скрипник, О. Довженко, О. Гончар. Та навіть долю першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста з його книгою „Україно наша радянська”, який насмівся вкрай обережно віддати шану славному історичному минулому українського народу. Гоніння проти національно свідомих представників української інтелігенції та апарату відбилися й на ідеології та мисленні сьогодишнього істеблішменту, який, в силу певних обставин свого формування, і не міг бути українським у повному розумінні цього слова, бо перейматися долею України та її історичним минулим за радянських часів було справді небезпечно.

До цієї негативної спадщини додалися проблеми дня сьогоднішнього. Нині, через технологічно відсталу модель економіки, в нашому суспільстві не користується належним престижем інтелект, немає поваги до знань. Серед правлячого класу побутує думка, що якщо можна „купити” владу і користуватися „тіньовими” шляхами доступу до дешевих ресурсів, то не потрібні складні інтелектуальні, наукові, технологічні, управлінські рішення. Відтак зникає й сама потреба брати до уваги інтереси суспільства: „Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає” [22].

При розгляді мовно-культурної сфери слід особливо враховувати, що існують досить глибокі розходження в політичній культурі та соціальному досвіді жителів різних регіонів країни. Особливо це стосується Закарпаття, яке внаслідок геополітичної відірваності впродовж століть від основного масиву нинішньої України залишилося своєрідним куточком давньої дунайсько-балканської цивілізації, а також Криму, що був тривалий час далеким „уламком” середземноморської цивілізації. Але й решта регіонів України теж відрізняються одне від одного за тим, як органічно й динамічно розвивалася в них українська ідентичність. Так, Галичина різко відрізняється від Волині, бо за століття перебування в складі Австрійської корони в умовах відносної конституційної свободи змогла розбудувати національну ідеологію й культурну самоідентифікацію. Волинь відрізняється від Полісся, бо у 1920 - 1939 роках входила до складу Польщі і тоді пережила період національного відродження, не зазнала втрат від Голодомору й радянського терору. Полісся і Поділля відрізняються більшою україномовністю і консервативністю від індустріального Подніпров'я. Останнє теж відрізняється від Степу і Слобожанщини, бо повніше зберегло своє етнотворче ядро. Слобожанщина і колишня Новоросія відрізняються від Донеччини тим, що при інтенсивній колонізації за рахунок різних національних груп все ж переважаючим субстратом тут були етнічні українці. Донеччина і Причорномор'я, де в середньому українці складають лише від 50 до 70 % населення, у 1920 - 1960-і роки зазнали найпотужнішої демографічної видозміни внаслідок масового напливу російськомовних робітників з різних регіонів СРСР. Саме тому в цих регіонах не зміг сформуватися вагомий український національний стрижень; українське населення і його культура були маргіналізовані [23].

Та попри всі ці відмінності, комуністична влада планомірно й послідовно знищувала або маргіналізувала все українське, прикриваючись демагогічною ідеологією „пролетарського інтернаціоналізму” й формування нової історичної спільноти - „радянського народу”. Яскраві

приклади такого виховання бачимо нині в органах влади, де українська мова повинна б мати статус державної. Наприклад, деякі депутати поставили в провину В. Огризку при його представленні на посаду Міністра закордонних справ те, що він говорив українською мовою в присутності парламентаріїв з РФ. Говорив, відзначимо, в Україні. Тут вже йдеться не про проблеми мови, а про проблему почуття власної гідності. У В. Огризка вона виявилася, за що й був „покараний” [24]. Або інший приклад – заява секретаря Донецької міськради М. Левченка, що українська мова „годиться лише для фольклору”. Суть проблеми, власне, не в низькій культурі одного з дрібних чиновників міськради. Біда в тому, що партійна дискусія після різкої реакції на його антиукраїнські висловлювання, на думку народного депутата Г. Герман, лише „згуртувала партійні ряди”, бо, мовляв, „у нього така думка про українську мову – і це його право, а наше право – сприймати чи не сприймати його слова” [25]. Таке абсурдне трактування конституційних вимог до державного службовця не потребує коментування.

Історичний досвід свідчить, що якби формування української нації не зазнало русифікаторського ідеологічного й політичного пресингу, то процеси в Україні мало чим відрізнялися б від аналогічних процесів у Німеччині, Франції, Італії чи Іспанії, де регіональні відмінності в XIX столітті були ще більш різкими, але поступово все населення перейшло на літературну мову; процес національної консолідації мав логічне завершення.

Не так сталося в Україні, де й після здобуття незалежності не відбулося належного демонтажу як старих радянських цінностей в системі державного управління (централізм, жорстке адміністрування, номенклатурність), так і не виявилось стійких обнадійливих тенденцій у мовній політиці. За радянських часів і в перше десятиріччя незалежності на українських землях, що увійшли до складу незалежної України, з 1926 по 2001 рік питома вага українців серед населення зменшилася з 80 до 77,7 %. Якщо 1926 року українською мовою як рідною користувалося 94,1 % українців, то 2001 – лише 85,3 %. Як за часів радянської влади, так в перші роки незалежності спостерігається процес русифікації жителів України під супровід воцарення про „наси́льницьку українізацію” [26].

Соціологічні дані, одержані 2007 року, показують, що в результаті тривалого процесу русифікації мовна структура населення України станом на 2007 рік має такий вигляд: 38,5 % громадян у побуті спілкуються лише українською мовою, 30,36 % – винятково російською, а 30,54 % залежно від обставин вживають або українську, або російську.

Варто звернути увагу на те, що мовний процес з боку етнічних росіян проходить при очевидному ігноруванні української мови: двомовними є, передусім, етнічні українці й громадяни, які вважають рідною українську мову, а росіяни виявилися переважно одномовними. На практиці

складається так, що всі неросійські мови в Україні, в тому числі й українська, були й залишаються „донорами” для російської мови. Так, серед українців 15 % осіб, ідентифікуючи себе українцями, рідною мовою вважають російську. Так само представники національних меншин – євреї, греки, білоруси та інші – в переважній більшості вважають рідною мовою російську.

Зрозуміло, що насильно цю ситуацію не виправиш – потрібен час і копітка робота. Але це аж ніяк не виправдовує практику цілеспрямованої політизації мовного питання і намагання будь-що зберегти русифікаторську спадщину. Відрадно в цій ситуації лише те, що наслідки політичних спекуляцій не такі вже й вражаючі: серед списку найбільших 30 проблем, сформульованих соціологами, проблема російської мови посіла лише 26-те місце, а проблема української – 24-те. В цілому 52 % громадян відносять мовне питання до неактуальних або взагалі надуманих [27].

З цього не слід робити висновку, що мовної проблеми не існує. Суть справи, очевидно, не стільки в регіональних відмінностях України, скільки в глибинній денаціоналізації значної частини населення та його небажанні інтегруватися в єдину державу-націю. Склалася парадоксальна ситуація: турботу про долю російської мови найбільше висловлюють там, де на практиці українська витіснена з ужитку (Крим, Донбас), а російській мові нічого не загрожує. Власне, проблему складають не так самі жителі східних та південних регіонів, як політично активна верхівка цих регіонів, котра несе в собі ідеологію і психологію російської імперської традиції. На думку академіка Б. Олійника, „мовна проблема – це виклик і спроба зачепити наші державні структури, аби з’ясувати: є у нас держава, чи немає. Тому якщо ми поступимось, настане другий період – федералізація, яка вже давно виношується в планах окремих людей” [28].

Геополітичні реалії сучасного становища України на пострадянському просторі підтверджують, що боротьба за українську культуру і мову, за щільність мовних зв’язків у країні триває як елемент змагання за те, в якому напрямі розвиватиметься процес формування національної самосвідомості більшості українців і всіх громадян України без огляду на їх національну належність. Варто наголосити, що йдеться не про заперечення російської мови як факту українських реалій. І будь-які спекуляції тут недоречні (кожна дитина має знати хоча б три мови – українську, російську і одну з європейських). За великим рахунком йдеться про інше – про стратегію розвитку України, сучасної української політичної нації, її національної самосвідомості. Власне, буде вона українською чи якоюсь іще? А якщо не українською, то якою?

І тут вирішальне слово може сказати саме система освіти. За результатами досліджень політтехнолога О. Медведєва, „єдина сфера публічного життя, де є підстави говорити про реальну, а не міфічну українізацію, – це освіта. Для значної частини дітей школа є єдиним

місцем, де вони хоча б частково перебувають в українському мовному середовищі” [29].

Зрозуміло, за роки незалежності сталися значні зрушення у сфері мовної політики української школи. Знову ж, йдеться не про якусь форсовану насильницьку українізацію, а про виконання положення Конституції України та відповідного законодавства про освіту, де закріплено державний статус української мови, визначено місце мов національних меншин, що і є ознакою рівня демократичності тої чи іншої країни. Не все ще так добре, як би хотілося. В середовищі освітян є розуміння того, що визнання за українською мовою державного статусу не означає ще переважання української мови в повсякденному спілкуванні школярів. Незважаючи на суттєві позитивні зміни (відсоток учнів, які навчаються українською мовою, зріс за роки незалежності від 50 до майже 80), ситуація у сфері мовної політики все ще потребує істотних змін. Насамперед це стосується переходу на викладання українською мовою у професійно-технічній і вищій школі.

У галузі освіти українська мова має в повному обсязі забезпечувати інтеграційно-консолідуючу, організаційну та інформаційну функцію. Реалізація цієї вимоги потребує комплексного послідовного вжиття заходів адміністративного, науково-методичного та роз'яснювально-пропагандистського характеру. Українська мова в галузі освіти має реалізуватися: як навчальний предмет; як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (не мовних) сфер пізнання; як засіб розвитку та саморозвитку школяра і студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві. Володіння українською мовою треба вважати одним з основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів.

Дбаючи про належне забезпечення різних варіантів вивчення української мови, освітяни забезпечують також вивчення у школі мов національних меншин. Саме тому в загальноосвітніх навчальних закладах станом на 2006/2007 навчальний рік всього українською мовою навчалося 3.921.813 учнів, російською – 957.868 учнів, румунською – 24.226 учнів, угорською – 18.136, молдовською – 5.525, кримськотатарською – 5.964, польською – 1.514 учнів. Ці статистичні дані наочно ілюструють те, що в Україні забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження і розвиток етнокультури. Факультативно, крім зазначених вище мов, вивчаються японська, китайська, корейська, італійська, турецька, чеська, словацька, французька, арабська, індійська, татарська, ромська, вірменська та інші. Наприклад, тільки в Києві у загальноосвітніх навчальних закладах вивчається близько 30 мов. Для представників національних меншин, що дисперсно проживають в Україні, працюють недільні школи, відвідування яких не обмежується віковим цензом. Це свідчить, що задоволення освітніх

запитів національних меншин реалізується через полікультурність освіти, основною метою якої є формування нового менталітету, усвідомлення перспектив глобального розвитку людського суспільства, розуміння, визнання й забезпечення прав різних культур на їх автономне існування та єднання, розвиток загальнолюдської культури.

Широке задоволення потреб національних меншин українською державою має, втім, і зворотній бік. Дослідження шкіл національних меншин на Закарпатті висвітлює низку проблем. Учні цих шкіл недостатньо володіють українською мовою для соціалізації в українському суспільстві. Випускники шкіл з угорською мовою навчання мали можливість здобути вищу освіту лише на філологічному відділенні Ужгородського університету. Це викликало відплив кадрів до Угорщини – для подальшого навчання й отримання роботи. Так що проблеми залишаються. Їх необхідно вирішувати в тісній взаємодії з представниками національно-культурних товариств різних регіонів.

Що ж стосується двох найбільших мовних груп – української і російської – то очевидно, що ці мовні спільноти мають уважніше підходити до проблеми пошуку компромісу. Нині як оптимальну науковці розглядають таку версію: „україномовні” мають погодитися, що російська мова буде в Україні у широкому вжитку завжди, а „російськомовні” мають зрозуміти, що час безроздільного панування російської мови минув, що жити в Україні й бути вільним від будь-яких зобов’язань перед державною мовою неможливо. Як завжди мудро щодо цього висловився академік І. Дзюба: „Хто насправді є в Україні двомовним: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи й російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову й українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур’я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях (не кажучи, звісно, про „геополітичний” чинник)” [30].

Більшість людей, звісна річ, усвідомлює цю проблему. Справа за політичними лідерами, які б мали всерйоз перейнятися оптимізацією суспільно-політичного життя України, виробити відповідну консолідовану стратегію, оголосити своєрідний мораторій на експлуатацію в контексті референдуму тих тем (зокрема, мовну проблему), які за нинішніх умов політичного протистояння і низької політичної культури розколюють як політикум, так і ціле суспільство.

Література:

1. Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури // День (Київ), 2006. – 12

липня. - № 112. - С. 7.

2. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / Під загальною редакцією А. С. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. - К., Національний інститут стратегічних досліджень, 2004. - С. 19.

3. **Кремень В. Г.** Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). - Київ., „Грамота”, 2003. - С. 26.

4. **Хрох М.** От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Б. Андерсен, О. Бауэр, М. Хрох и др. - М., Праксис, 2002. - С. 124.

5. **Литвин В.** У нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас // День, № 179, 19 жовтня 2006 р. - С. 4.

6. **Злобин Н.** Гибель империи продолжается // Киевский телеграф, 9 - 15 февраля 2007 г.

7. „15 минут”, № 56 (195), 29 марта 2007 г. - С. 7.

8. **Білоусова Н.** Тіньові перспективи // День, № 59, 5 квітня 2007 р. - С. 5.

9. **Ібрагімова І.** Питання ідентичності в політико-правовому аспекті // Україна - проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Виступи учасників та дискусія. - К., Стило, 2003. - С. 110.

10. Украина почувяла запах свободы // 15 минут (Киев). - 2006. - 11 сентября. - № 60. - С. 2.

11. **Княжинський В.** Ціль, що рухається. Ідея конкурентоспроможності не має альтернативи // День, № 21, 7 лютого 2007 р. - С. 5.

12. **Назаренко Г.** Патріотизм у молодіжному русі // Педагогічна газета, № 3, березень 2007. - С. 8.

13. **Згуровський М.** Дослідницькі університети: шанс для Європи // Дзеркало тижня (Київ). - 2006. - 14 жовтня. - № 39 (618). - С. 14.

14. Детальніше див.: **Грицак Я.** Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. - К.: Генеза, 200. - С. 63 - 75.

15. **Яковенко Н.** Куди веде наше майбутнє // День, № 7, 18 січня 2007 р. - С. 4.

16. **Гудзик К.** Вчимося історії // День, № 29, 17 лютого 2007. - С. 7.

17. **Пахльовська О.** Джеймс Мейс і його місія // День, № 27, 15 лютого 2007 р. - С. 1.

18. **Пахльовська О.** Проект самогубства // День, № 20, 6 лютого 2007 р. - С. 6.

19. **Ясперс К.** Вопрос виновности // Знамя. - 1994. - № 1.

20. **Драйден Г., Вос Дж.** Революція в навчанні. - Львів, Літопис, 2005. - С. 75.

21. **Розпутенко І.** Що ми робимо не так? // День, № 30, 20 лютого 2007

р. – С. 4.

22. Там само.

23. **Баган О.** Наша різноманітність: загроза і взаємозбагачення // День, № 224, 21 грудня 2006 р. – С. 4.

24. **Яхно О.** Виграшна поразка // День, № 33, 23 лютого 2007 р. – С. 1.

25. Пресс-бюро „2000”. Герман о языке и мелком чиновнике \\\ „2000”, № 10, 9 - 15 марта 2007 г. – С. А8.

26. **Романцов В.** Як населення України користувалося рідною мовою / Дзеркало тижня, № 6, 18 лютого 2006 р. – С. 22.

27. **Яхно О.** Єдиний вихід – компроміс // День, № 47, 20 березня 2007 р. – С. 1.

28. **Кацун Ю.** Кого захищати? // День, № 91, 6 червня 2006 р. – С. 6.

29. **Яхно О.** Єдиний вихід – компроміс // День, № 47, 20 березня 2007 р. – С. 1.

30. **Дзюба І.** І знову казуїстика... // День, № 215, 8 грудня 2006 р. – С. 6.

Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії

Валерій Бортников,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів і процесів
Волинського державного університету
ім. Лесі Українки

Автор аналізує кількісні і якісні характеристики політичної участі в сучасних концептуальних моделях демократії. Розглядаються популістська, колективістська, мажоритарна, консенсусна, співгромадська, елітарна, учасницька та інші моделі. Аналізуються їх позитивні сторони і вади. Увага акцентується на морально-духовному аспекті демократичної трансформації суспільства.

Світовий досвід переконує, що демократичні перетворення в будь-якій країні неможливі без їх наукового обґрунтування. Отже, для України, як і для інших перехідних суспільств, органічне поєднання новітніх наукових досліджень з практикою має стати основою стратегії реформування, яка б відповідала соціокультурним особливостям українського народу і забезпечила реалізацію його творчого потенціалу. А це, у свою чергу, потребує ґрунтовного вивчення як західних, так і інших моделей суспільно-політичної трансформації.

Історія вчить, що демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із „суспільства спостерігачів” на „суспільство участі”. В теоріях демократії участь розглядається як дієвий засіб розширення поля громадянської ініціативи і творчості, обмеження влади еліти й бюрократії, як діяльність, що сприяє гармонізації суспільних відносин і, в цілому, розвитку людини. З демократією несумісні як тотальне залучення всього населення до політики, так і повне усунення від неї широких народних мас.

Проблема кількісних і якісних характеристик демократії є однією з ключових в її теорії. Найбільш рельєфно ця проблема висвітлювалася в працях представників елітарних та колективістських концепцій, а також концепції демократії участі Г. Москі і В. Парето, Й. Шумпетера, К.

Пейтмен, Б. Барбера, Д. Ціммермана. Вагомий вклад у вироблення оптимальних моделей участі зробили Р. Даль, А. Лейпхарт, Д. Сарторі, С. Хантінгтон, Ф. А. фон Хайек. На пострадянському просторі ця проблема перебуває в полі зору таких дослідників, як Д. Гончаров, В. Горбатенко, О. Ковлер, А. Колодій, О. Куценко, А. Мельвіль, О. Чемшит.

Однією з суттєвих ознак демократичної форми правління прийнято вважати кількісний і якісний показники участі громадян у політичному процесі. Зокрема, побутує думка, що лише та політична система може вважатися демократичною, в якій джерелом влади є воля більшості. Концепція демократії, що виходить з уявлення про законність необмеженої влади більшості, дістала назву **популістської**. Але її аж ніяк не можна вважати доконечною. Адже, згідно з нею, найвідвертіша диктатура має підстави називати себе демократією, якщо вона користується підтримкою більшості народу. Досить згадати режим А. Гітлера, який певний час спирався на волю переважної більшості німців*. Отож постає питання: чи насправді демократичним є суспільство, де єдиним критерієм демократизму вважається воля більшості? І чи має право більшість нав'язувати свою волю меншості?

Ще А. де Токвіль говорив про можливу тиранію „більшості” і необхідність захищати від неї права особи. „Якщо ви вірите, – писав він, – що людина, яка користується необмеженою владою, може використати цю владу на шкоду своїм супротивникам, то чому ж ви не хочете припустити, що так само може вчинити і більшість? Хіба люди, об'єднуючись, змінюють свої характери?” [16, с. 197]. А Г. Ферреро сутність цієї проблеми сформулював так: „За демократії опозиція – не менш важливий орган народного суверенітету, ніж уряд. Придушити опозицію означає придушити суверенітет народу” [Цит. за 15, с. 37].

Історія знає чимало прикладів придушення меншості більшістю і навпаки. Для реалізації демократичних принципів необхідний такий устрій, за якого будь-яка частка суспільства і кожний окремих громадянин мали б юридичні гарантії й реальні можливості захищати власні інтереси та брати активну участь у політичному і громадському житті.

Ф. А. фон Хайек не відмовляв більшості в її праві захищати власну позицію. Однак він зауважував, що більшістю голосів можна ухвалювати рішення тоді, коли вибір обмежений альтернативою. Але звідси не випливає, що має домінувати точка зору більшості зі всіх питань: „Незрозуміло, чому має існувати якась більшість, що виступає за один з можливих курсів конкретних дій, якщо ім'я їм – легіон” [18, с. 206]. Філософ

* Під час виборів 1932 року А. Гітлер говорив: „Проти націонал-соціалізму в Німеччині виступають тільки ті, хто проти більшості” [Цит. за 1, с.310].

не ідеалізував демократію, вважаючи її утилітарним засобом захисту і підтримки соціального миру та свободи особистості. Не слід також забувати, зазначав він, що часто за автократичного правління буває набагато більше культурної і духовної свободи, ніж за деяких видів демократії: „Теоретично допустимо, що за правління досить однорідної і доктринерської більшості демократія може стати не менш тиранічною, ніж найгірша з диктатур” [18, с. 209].

Аналізуючи проблему взаємовідносин більшості і меншості у владі, К. Фрідріх підкреслює, що демократичне вирішення проблеми – це досягнення „рівноваги між більшістю і меншістю, рівноваги у відношенні прав і влади... рівноваги, а не чітко окреслених альтернатив: або більшість, або меншість” [17, с. 60]. Вчений наголошує, що чим важливіша проблема, тим уважніше слід ставитися до відношення кількості голосів, адже нині велику роль відіграють маргінальні та випадкові виборці, які „розміщуються” між „твердими” виборцями [17, с. 61].

Відомо, що масовій колективній участі у вирішенні державних справ віддавали перевагу ідеологи так званих унітарних, колективістських (ідентитарних) демократій. Назва „колективістська демократія” відображає той факт, що „вона виходить з цілісності народу (нації, класу), наявності в нього єдиної волі ще до акту її публічного вираження та ідентичності цієї волі і дій представників влади” [12, с. 219]. Унітарна демократія, на думку Б. Барбера, означає те, що всі суперечливі питання слід розв’язувати одностайно завдяки органічній волі якоїсь гомогенної чи навіть монолітної спільноти, котра символічно визначається як раса, нація, народ або воля громадян. Підпорядковуючи участь у великому цілому єдності і груповій самореалізації, унітарна демократія стає конформістською, колективістською, а часто навіть примусовою: „У великих суспільствах, де спільнота стає знеособленою, абстракцією, а індивіди пов’язані анонімно й безладно з масами незнайомців, унітарна демократія може виявитись лихою, небезпечною для свободи та громадянства і руйнівною для демократії” [2, с. 256 – 257]. Натомість у невеликих спільнотах, де всі знають одне одного, вона справляє більш-менш позитивний вплив на розвиток суспільних відносин.

„Ідентитарна, або загальна, або колективна демократія”, на думку авторів книги „13 теорій демократії”, є формою правління, що базується на розумінні народу як єдиного цілого, „об’єднаного добровільно у певний суспільний організм, де кожна окрема людина є його членом, змушеним виконувати загальну волю” [4, с. 25]. Автори цієї праці відносять до демократій такого типу (поряд з античною, традиційною руською народною демократією, соціалістичною демократією) і „колективістську демократію Ж.-Ж. Руссо”.

Однак тут постає питання про правомірність розгляду концепції Ж.-Ж. Руссо в одному ряду, наприклад, з античною демократією. На думку

Дж. Сарторі, справді довго і грецький *demos*, і римський *populus* розуміли як колективне уявлення, а не як загальну суму окремих індивідів, здатних вирішувати справи самі за себе. Згідно з колективістською концепцією життя, індивід перебуває в лоні влади, церкви, традицій і механізмів, які приписують йому певну поведінку. Навіть якщо і так, підкреслює Дж. Сарторі, то „народ однаково не розуміли як „органічну єдність” аж до романтичної революції”. Саме в період так званої романтичної революції зусиллями Ж.-Ж. Руссо було вироблено органічну (холістичну) концепцію, в якій апелювалося до неподільної загальної волі. „Органічна цілість означає набагато сильнішу єдність, ніж дозволяла традиція природного права... А якщо покликатися на романтичну, холістичну концепцію народу, то тоді ми постаємо перед уявленням, яке легітимізує тиранічне врядування набагато краще, ніж демократію”, підкреслює вчений [15, с. 27 - 28].

На підтвердження думки Дж. Сарторі зачитуємо Ж.-Ж. Руссо. У праці „Про суспільну угоду, або Принципи політичного права” він зазначав: „...коли відкинути від суспільного пакту те, що не належить до його сутності, то він звучатиме так: кожен з нас перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного з членів тіла ми визнаємо невід’ємною часткою цілого. Цей акт об’єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне колективне тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об’єднавча асамблея: це тіло отримує внаслідок зазначеного акту свою єдність, своє колективне я, своє життя і свою волю” [13, с. 237].

Нічого подібного не знайдемо у будівничого „золотого віку” афінської демократії Перікла. Він зауважував, що державний устрій Давньої Греції називається демократією, оскільки „основа його не меншість, а більшість громадян”, що вона, згідно із законами, „дає всім громадянам рівні права”. Перікл підкреслював: „...ми не плекаємо в нашому щоденному житті підозри один до одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого невдоволення хоч і не шкідливого, але здатного засмутити. Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, закони, встановлені на користь скривджених, і хоч ці закони не записані, вони завдають загальновизнаної ганьби тим, хто їх зневажає” [11, с. 216]. Навіть із цих двох невеликих фрагментів бачимо, наскільки різними є концепції демократії, що існувала в Афінах та в теоретичних побудовах Ж.-Ж. Руссо.

Форма демократії, за якої політична влада (при наявності певних механізмів стримувань і противаг) концентрується в руках більшості, є **мажоритарною**. А лад, де політична влада більшості обмежується і

розподіляється на основі консенсусу між всіма групами населення, одержав назву **системи пропорційного представництва або консенсусної демократії**. За А. Лейпхартом, різниця між мажоритарною і консенсусною демократією залежить від таких характеристик, як принцип організації виконавчої влади, особливості відносин з виконавчою і законодавчою системами, тип партійної і виборчої систем, характер взаємодії державних структур з інститутами громадянського суспільства.

Мажоритарна модель передбачає контроль громадян за діями уряду при наявності відповідних механізмів. Вона також передбачає, що громадяни володіють достатніми знаннями про державу й політику, що вони хочуть брати участь у політичному процесі і що вони ухвалюють раціональні рішення під час виборів. З урахуванням цих змінних величин, мажоритарна демократія характеризується, як правило, домінуванням виконавчої влади над законодавчою (при цьому виконавча влада формується партією, що перемогла на виборах), двопартійною системою, одномірністю цієї системи (дві основні партії відрізняються одна від одної стратегією і тактикою лише з соціально-економічних питань), диспропорційною виборчою системою, плюралістичною системою груп спеціальних інтересів. Типовими представниками мажоритарної демократії є Велика Британія і Нова Зеландія.

Мажоритарна демократія віддає перевагу традиційній інституціолізованій поведінці, у першу чергу – голосуванню на виборах. Оскільки мажоритарний принцип передбачає підрахунок голосів і акцентує увагу на визначенні того, чого хоче більшість, то йому, відповідно, властивий потяг до рівності у політичній участі. Вадю мажоритарної системи є недостатнє врахування інтересів меншості. Оскільки мажоритарна демократія віддає перевагу колективним рішенням, легітимізованим за допомогою процедури виборів, то вона залишає мало можливостей для окремих індивідів і груп, що опинилися поза більшістю.

Консенсусна демократія, на противагу мажоритарній, характеризується рівновагою виконавчої і законодавчої влади (при цьому, виконавча влада формується на багатопартійній коаліційній основі), багатомірністю партійної системи (партії відрізняються одна від одної не лише за стратегією і тактикою з соціально-економічних питань, але й, наприклад, за підходами до релігійних, зовнішньоекономічних та інших проблем), більш або менш пропорційними результатами виборів (як наслідок пропорційної виборчої системи), корпоративістською системою відносин між групами спеціальних інтересів. Найбільше ідеальному типу консенсусної демократії відповідає Швейцарія [10, с. 49 – 50].

Різновидом консенсусної демократії є **співгромадська демократія**, механізм дії якої А. Лейпхарт розкриває у книзі „Демократія у багатоскладових суспільствах”. Співгромадська демократія – це форма організації суспільства, „яка передбачає таку організовану взаємодію

основних „одиниць” (етнічних, релігійних чи культурних спільнот, котрі складають політію), за якої жодна з них не опиняється протягом тривалого часу в стані, який може бути розцінений, як ізоляція” [14, с. 20].

Модель співгромадської демократії має практичний сенс у багатоскладових суспільствах, де політичні протиріччя і соціальні „розмежування” в цілому збігаються з „кордонами” соціальних протиріч – майнових, територіальних, мовних, культурних, національних, релігійних тощо. Суспільно-політичні об’єднання в такому суспільстві формуються з урахуванням цих реалій і репрезентують інтереси певних сегментів суспільства. Основним принципом розв’язання політичних проблем є діалог. Еліти відкриті, а тому конфлікти є, скоріше, винятком, а не правилом. Вони врегульовуються не шляхом захоплення влади однією політичною силою для задоволення інтересів певної соціальної групи, а процедурним узгодженням інтересів, віднайденням взаємоприйнятних рішень, досягненням консенсусу.

Влада в таких демократіях формується на основі коаліції. Обов’язковим атрибутом політичного процесу є наявність опозиції. За існування досить широкої коаліції інтереси різних груп реалізуються можливістю взаємного вето на рішення, що ухвалюються. Однією з особливостей цього різновиду демократії є штучне збільшення представництва малих груп в структурі суспільства. Це дозволяє ефективніше захищати їх інтереси і не допускати гегемонії більшості. Серед країн, де успішно функціонує співгромадська демократія, вчені називають Швейцарію, Бельгію, Голландію, Австрію. До нових країн, де функціонує така модель суспільного устрою, А. Лейпхарт відніс ПАР, Чехію, Словаччину, а також Індію.

А. Лейпхарт, наголошуючи на сутнісних характеристиках своєї моделі демократії, вказує на її чотири ознаки (дві головні і дві допоміжні). Головні ознаки: **велика коаліція** та **автономність сегментів**, бо саме вони максимізують вплив кожного сегмента в процесі прийняття рішень двома способами: шляхом участі поряд з іншими сегментами в рішеннях із загальних питань і утвердженням виняткового права приймати рішення з проблем, для яких загальної згоди не вимагається. Ознаки допоміжні, але такі, що значно посилюють дію головних: **пропорційність** і **право вето**. На думку вченого, право меншості на вето найбільш дієве тоді, коли воно обмежується питаннями культурних, релігійних і лінгвістичних прав та автономії [9, с. 27 - 28].

Що стосується країн, котрі стають або вже стали на шлях демократичного розвитку, то консенсусна демократія, на думку А. Лейпхарта, є для них більш привабливою, ніж мажоритарна, оскільки вона забезпечує краще представництво і захист прав меншості. Це тим важливіше, що 1990-і роки знаменувалися не лише сплеском демократизації в глобальному масштабі, а й загостренням етнічних конфліктів. Такі конфлікти загострюються саме в тих країнах, що

починають рух до демократії. Отже, є всі підстави вважати, робить висновок вчений, що значення консенсусної демократії в сучасному світі зростатиме [10, с. 52].

Всі ці аспекти співучасті так чи інакше корелюють з поняттям консолідованої демократії, котра передбачає координацію зусиль всієї громади як „за вертикаллю”, так і „за горизонталлю”. Співучасть і координація можливі не лише за наявності інститутів, структур та механізмів такої взаємодії, а й за наявності таких суб’єктивних чинників, як досвід, професіоналізм, довіра до партнерів, висока моральність.

Одним з головних протиріч процесів демократизації є протиріччя між масовістю і компетентністю. Чим складніше питання, тим, як правило, менша кількість людей на ньому розуміється. Водночас, чим вужче коло фахівців, що впливають на прийняття рішень, тим менша масовість і, відповідно, демократичність процесу управління. Над розв’язанням цього протиріччя працювало багато теоретиків, однак дискусії у їх середовищі не вщухають і досі. Теорії, в яких представлено цілком протилежні погляди, можна умовно поділити на дві групи: **елітарні** та **партICIPаторні** моделі демократії.

Представники першої групи говорять, що широка участь у місцевій і державній політиці суперечить природному поділу праці в суспільстві. Вона знижує ефективність управління, породжує безвідповідальність і безініціативність посадових осіб, стає на заваді пошуку оптимальних рішень. Широкі маси через їх недостатню компетенцію, аполітичність, невірноваженість, надмірну емоційність тощо не можуть бути конструктивним фактором політики. Для забезпечення стабільності й ефективності влади їх функції мають зводитися до контролю за політиками, партіями і бюрократією, який здійснюється шляхом виборів. Управляти ж державою повинні професійні політики – еліта. Це люди спеціально підготовлені, котрі мають необхідні знання, відповідні розумові і психологічні якості.

Започаткування елітарних теорій демократії пов’язують з іменами В. Парето, Г. Москі та Р. Міхельса, які досліджували феномен приходу до влади еліти суспільства. Цей напрям у соціології Італії домінував на початку XX століття й отримав назву „макіавеллізм” (теорія захоплення влади правлячою верхівкою). Його сутність докладно проаналізував Ж. Бодуен [6].

На початкових етапах створення елітистських концепцій правління еліти розглядалося як альтернатива правлінню народу: професійно підготовлена меншість протиставлялася малоосвіченій і некомпетентній більшості. Відтак спотворювалася сама сутність західної демократії як правління народу. Це протиріччя до певної міри зняли концепції „демократичного елітизму” і „плюралізму еліт” (Й. Шумпетер, Г. Ласуел, Р. Даль, Р. Арон), згідно з якими правляча еліта не перетворюється на

замкнену касту – вона відкрита для ротації. Більше того: представники правлячої верхівки не лише мають необхідні якості для здійснення управлінських функцій, а й готові зберігати й захищати демократичні цінності.

В основу таких поглядів було покладено критичне переосмислення Й. Шумпетером класичної теорії демократії як правління народу. Розуміння і пояснення сутності демократії як системи, в якій „окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців”, остаточно підірвало основи класичної демократії, що базувалася на легітиматії права і волі більшості [20, с. 334]. Й. Шумпетер аргументовано спростовував тезу класичної демократії про усвідомлені й раціональні дії, які нібито здійснюються масами у політиці. За його спостереженнями, послабленим почуттям відповідальності і браком результативного прагнення пояснюються „невігластво звичайного громадянина і брак розважності у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики”. Вчений доводив, що якби на типового громадянина не впливали жодні політичні групи, то в політичних питаннях „він все одно піддавався б впливові позараціональних або ірраціональних забобонів та імпульсів” [20, с. 325, 326].

На переконання Й. Шумпетера, „люди не ставлять і не розв’язують жодних питань, а навпаки – питання, що вирішують їх долю, звичайно порушують і розв’язують інші” [20, с. 329]. Вчений вважав, що існування партій і політиків засвідчує, „що виборці не здатні на інші дії, крім масового переходу на бік того або іншого кандидата, тобто намагання регулювати політичну боротьбу шляхом точного повторення практики торговельної асоціації” [20, с. 351].

Головною умовою успішного функціонування демократії Й. Шумпетер вважав не лише наявність певної кількості людей з відповідними здібностями і моральними якостями, не просто відбір серед населення, а лише відбір „серед тієї його частини, яка придатна для політичної діяльності...”. Проте сучасна практика конкурентної боротьби за посади ускладнює процес забезпечення країни здібними політиками, що спонукає вченого до думки про необхідність створення шляхом суворого відбору „соціальної верстви... з природним потягом до політики”. Якщо ця верства не буде ні надто замкненою, ні надто доступною для сторонніх і матиме в собі доволі сили для асиміляції більшості поглинутих елементів, то вона „не тільки поповнить шеренги політиків людьми, які витримали численні випробування в інших галузях, а й зробить цих людей придатнішими для політичної кар’єри...” [20, с. 359 - 360].

Прихильники плюралістичної теорії політичної діяльності досить критично ставляться до розуміння керівної еліти як однорідного панівного прошарку, здатного до самовідтворення. Вони визнають існування в суспільстві керівної еліти, проте вважають, що слід говорити не про одну „еліту”, а про „еліти”. Представниками теорії плюралізму еліт в США є Р.

Даль і Р. Арон.

На думку Р. Даля, не існує єдиної еліти – існує об'єднання різних еліт – політичної, економічної, адміністративної, профспілкової, еліт різних асоціацій тощо. Керують не маси, керує не еліта: жодній владній структурі не вдається монополізувати владу у всіх сферах життя суспільства; керує суспільством конгломерат з диференційованих і спеціалізованих елітних груп, які є одночасно і суперниками, і співниками, і на чолі яких стоять підприємливі лідери [6, с. 130].

Особливого значення феномен участі набуває в теорії партиципаторної демократії (демократії участі). Партиципаторна демократія – це система правління, в якій рядові громадяни скоріше управляють собою самі, ніж за допомогою обрання представників, котрі б правили від їх імені.

Сутність цієї форми народовладдя вдало сформулював Б. Барбер (він називав її ще „сильною демократією”): „...це радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім'я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні і кожної миті, а досить часто, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання і коли виявляють свою дію значні сили” [2, с. 258]. На переконання вченого, спільнота формується на основі участі в політичному житті й водночас уможливорює цю участь; громадянська активність привчає індивідів до громадянського мислення, громадяни надають громадському життю необхідне йому почуття публічності і справедливості.

Дж. Дьюї, підтримуючи ідею демократії участі, заперечує її елітарні концепції, в основі яких лежить теза про некомпетентність мас. Дослідник зауважує, що, по-перше, не слід думати, що люди, котрі долучаються до влади, неодмінно переважають решту своїми якостями. („Відбір правителів” справа загалом випадкова). По-друге, індустріальне суспільство, що підсилює взаємодію і взаємозалежність його членів, все більш набуває „кооперативного” характеру. Воно підвищує роль, в тому числі й політичну, кожного члена суспільства незалежно від його соціального статусу і професії. „В якості громадянина, який має виборче право, кожна з цих осіб (йдеться про сукупність людей, що складають суспільство) є агентом суспільства. У власних волевиявленнях він – такий самий представник інтересів суспільства, як сенатор чи шериф”. Не згоден Дж. Дьюї і з тим, що загальна участь громадян в політичному управлінні (яка не обов'язково передбачає пряму демократію) в сучасній державі неможлива через її великі розміри. Відчуженість громадян одне від одного і від влади можна подолати – зокрема, шляхом демократичної освіти і виховання за одночасного реформування політичних та економічних відносин [Цит. за 3, с. 16].

Прихильники демократії участі вважають за необхідне активне залучення представників громади не лише у виборах чи інших формах

масової політичної участі, але й у самому політичному процесі: у підготовці й ухваленні політичних рішень, їх впровадженні у життя, в контролі за посадовими особами тощо. Така участь має запобігти зловживанню владою, відриву політичної еліти від пересічних громадян, бюрократизації суспільства, а також сприяти повнішому відображенню інтересів різних верств суспільства, віднайденню рішень, які відповідали б інтересам більшості і, зрештою, сприяли б подоланню відчуження особи від влади.

Участь громадян має бути постійною і розпочинатися на стадії планування нової програми (чи проекту) і тривати після її запровадження, щоб забезпечити її ефективність, вважає теоретик демократії участі Дж. Ціммерман. На його думку, „всі громадяни повинні якомога більшою мірою мати рівні можливості для участі, слід забезпечити їм змогу висловитись, надати їм повну інформацію, доступ до засобів масової інформації та ін.” [19, с. 264].

Безперечною перевагою такої форми демократії є залучення широких мас до політичного процесу, державного управління, подолання соціальної апатії й нігілізму, виховання громадянськості і високої політичної культури, сприяння оновленню еліт і демократизації суспільних відносин. Прихильники демократії участі вважають, що ірраціональність і пасивність людей у політичній сфері – це результат їх недостатньої освіченості і брак рівних можливостей для участі в політиці. Тому суспільство має створювати сприятливі умови для ефективної політичної соціалізації індивідів. А для цього необхідно передусім забезпечити максимальну участь громадян у політичному процесі.

Однак широка і пряма участь в умовах існуючих систем комунікації можлива лише в межах невеликих територіальних або виробничих спільнот. Тому йдеться, як правило, про місцеве самоврядування чи так звану виробничу демократію, в межах яких здійснюється загальна і безпосередня залученість громадян до обговорення, прийняття і реалізації рішень. Однак ця форма демократії має і суттєві вади. Наприклад, можливість ухвалення некомпетентних рішень, безвідповідальність, що пов’язується з великою кількістю осіб, котрі приймають рішення, наявність технічних проблем забезпечення масової участі і механізмів узгодження спірних питань тощо.

Отже, можна зробити висновок, що в сучасних теоріях демократії мають місце досить суперечливі оцінки щодо рівня політичної участі громадян у демократичному суспільстві. Розбіжності між вченими коливаються в діапазоні від максимального обмеження політичної участі громадян і передачі усієї ініціативи винятково політичній еліті до спроб їх залучення у процес ухвалення рішень на всіх рівнях.

Суспільний устрій, який віддає перевагу участі народу, представленого групами, отримав назву плюралістичного. **Плюралістичною називають демократію, в якій народ розглядається як „складне суперечливе**

утворення різних соціальних груп, що конкурують в боротьбі за владу, а інтереси громадян, які створюють ці групи, реалізуються за допомогою взаємних компромісів на основі балансу суспільних інтересів” [4, с. 76].

За плюралістичною моделлю, демократія – це система, в якій багато організацій, що діють незалежно від уряду, здійснюють тиск на нього і навіть протидіють йому. На відміну від мажоритарної демократії, плюралістична теорія зміщує фокус демократичного правління з масового електорату на організовані групи. Як зауважують фахівці, плюралізм не потребує від громадян великих знань про політику в цілому.

Плюралістична демократія не визнає влади більшості, оскільки ця більшість не є якимось певним і стійким утворенням. Це аморфна субстанція, яка постійно змінюється. На противагу мажоритарній, плюралістична демократія прагне обмежити дії більшості таким чином, щоб вони не утискали групи інтересів. Тобто, йдеться про те, що плюралістична модель акцентує увагу на сильні групи інтересів і децентралізовані структури державної влади – „механізми, які запобігають діям правлячої більшості, захищаючи тим самим інтереси меншостей” [8, с. 71].

Якщо у колективістських формах демократії загальна воля народу розглядається як певна абсолютна істина, ще до волевиявлення, то в плюралістичній теорії ця воля проявляється в ході змагання, боротьби між суб'єктами політичного процесу.

За багатьох переваг суспільство, побудоване на принципах плюралістичної теорії демократії, має суттєвий недолік, а саме – брак рівних можливостей впливу всіх груп на процеси прийняття рішень. Як зауважив один з критиків плюралістичної моделі, „вада плюралістичного раю полягає в тому, що райський хор співає з сильним акцентом вищого класу” [8, с. 75]. Крім цього, плюралістична концепція суспільного устрою вимагає узгодження великого спектра інтересів зацікавлених груп, що важко досягнути на практиці, особливо в молодих демократіях з низьким рівнем політичної культури.

Кожна з окреслених вище груп теорій має свої сильні та слабкі сторони. В реальному житті більшість західних держав тяжіє до ідей елітарної демократії у питаннях функціонування вищих ешелонів влади і до демократії участі на рівні місцевого самоврядування.

Великою помилкою було б сутність демократії зводити лише до кількісних показників або сукупності інститутів і механізмів її функціонування, залишаючи осторонь духовно-моральні, етичні підвалини народовладдя. Проблема більшості та меншості – це також моральна проблема. Як зауважує В. Віндельбандт, в природі більшість зберігається за рахунок меншості, але „право” більшості – це право сильного і воно не має морального підґрунтя” [7, с. 240]. Отже, цінність має не те, в яких кількісних вимірах реалізується воля народу, а в ступені

повноти й характері її здійснення. М. Бердяєв, критикуючи класичну ліберальну демократію, наголошував на тому, що визнання влади кількості, поклоніння загальному голосуванню можливе лише за браком віри в істину та незнання її. „Той, хто вірить в істину і знає істину, не віддасть її на наругу кількісній більшості” [5, с. 465]. Позиція М. Бердяєва вразлива з погляду демократичної процедури та загальноприйнятих юридичних норм волевиявлення народу; вона залишає надто великий простір і для суб’єктивізму, якщо цю концепцію переводити в практичну площину. Але її світоглядний і методологічний сенс беззаперечні. В сучасному суспільстві відчувається брак вищих духовних цінностей на тлі дотримання формальних правил гри або гонитви за матеріальним добробутом. Йдеться, насамперед, про втрату в сучасних демократіях морально-етичних орієнтирів, які стали на перешкоді розвиткові демократії. Звичними сьогодні стали корупція на всіх ланках владної піраміди, бездуховність, брак солідарності і патріотизму.

Отже, можна зробити висновок, що в сучасних теоріях демократії мають місце досить суперечливі оцінки щодо рівня політичної участі громадян у демократичному суспільстві. Попри все, незадоволення сучасним станом демократії та її інститутами не поширюється на цінності демократії і демократичну політичну систему як таку і свідчить лише про незадоволення неадекватністю норм і принципів демократії, що утвердилися, а також про значне зростання очікувань та вимог мас, особливо середніх верств. А це означає, що суспільні потреби у розширенні демократії, підвищенні її „якості” та ефективності вже не можуть ігноруватися тими, кому належать реальні важелі влади. Сьогодні вкрай важко сказати, до яких змін в демократичних інститутах може привести цей пошук. Вірогідною є тенденція до підвищення ролі інститутів громадянського суспільства, розширення сфери і збагачення форм участі населення у справах держави та суспільства.

Література:

1. **Арендт Х.** Джерела тоталітаризму. – 2-е вид. / Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
2. **Барбер Б.** Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254 - 262.
3. **Баталов Э. Я.** Идея демократии в Америке XX века // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2006. – № 4. – С. 3 - 26.
4. **Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В.** 13 теорий демократии. – СПб: Издательский дом „Бизнес-Пресса”, 2000. – 240 с.
5. **Бердяев Н.** Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы // Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства. –

В 2-х т. Т. 1. – М.: Искусство, 1994. – С. 406 - 485.

6. **Бодуен Ж.** Вступ до політології / Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – 174 с.

7. **Виндельбандт В.** О принципе морали // Избранное: Дух и история. Пер. с нем. – М.: Юрист, 1995. – С. 231 - 252.

8. **Джанда К., Бери Д. М., Голдман Д., Хула К. В.** Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Пер. с англ. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. – 656 с.

9. **Лейпхарт А.** Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

10. **Лейпхарт А.** Формы, функционирование и конституционная технология современных демократий // Политическая наука. – 1999. – № 2. Проблема демократии в политической мысли XX столетия. Проблемно-тематический сборник. – М.: ИНИОН РАН, 1999. – С. 48 - 53.

11. **Перікл.** Афіньська демократія // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 215 - 219.

12. **Пугачев В. П., Соловьев А. И.** Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 447 с.

13. **Руссо Ж.-Ж.** Суспільна угода, демократія і представництво // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 237 - 247.

14. **Салмин А. М.** Предисловие научного редактора // Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С. 5 - 25.

15. **Сарторі Д.** Основи теорії демократії: народ і врядування // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 25 - 40.

16. **Токвиль Алексис де.** Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.

17. **Фридрих К.** Ограниченное правление // Политическая наука. 1999. – № 2. Проблема демократии в политической мысли XX столетия. – С. 54 - 62.

18. **Хайек Ф. А.** Дорога к рабству // Новый мир. – 1991. – № 7. – С. 177 - 230.

19. **Циммерман Дж. Ф.** Учасницька демократія: відродження популізму // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 263 - 303.

20. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – 528 с.

21. **Ясперс К.** Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

Типологія політичної опозиції

Наталія Вінничук,

аспірант кафедри політичних наук
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Політичні події останніх років в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу та необхідність її нормативного визначення як в межах державного законодавства, так і науки. Зокрема, характеристика політичної опозиції як радикального опонента влади повністю узгоджується із визначенням її і як лояльного конкурента уряду, оскільки йдеться про різні типи опозиції. Огляд типології опозиції як політичного інституту дає можливість з'ясувати її сутність як складової процесів демократизації, її функції, засоби і напрями діяльності.

Класифікацію опозиції, як і вивчення її загальної проблематики, здійснювали переважно західні вчені. Основними працями у цій царині вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі та Х. Лінца. Значну увагу цьому питанню приділяли також О. Кіршхаймер, Р. Макрідіс, Д. Елерз, Е. Шилз, Р. Паннет, А. Алібасік, К. Палескі, Є. Колінські. На пострадянському просторі типи й моделі політичної опозиції досліджували О. Циганков, С. Поршаков, У. Кирієнко, С. Телешун та інші.

Політична опозиція - це організована політична сила, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний політичний курс, а також може мати на меті завоювання влади і зміну політичного режиму.

Як явище політичного життя, опозиція існувала ще в Стародавньому Римі, де інститут трибунату міг оскаржувати владні рішення, виступати на захист інтересів народу. Та лише у XIX столітті, а особливо у XX опозиція стає повноцінним інститутом політичних систем країн Заходу. В другій половині XX століття, як реакція на події Другої світової війни, виникає гострий інтерес вчених до аналізу ідеї демократії та реалізації її на практиці, результатом чого стала поява численних концепцій демократії. Для того періоду характерним є також поживавлення досліджень інституціональної складової політичної системи.

У 1960 - 1980 роках виходить чимало праць, присвячених, зокрема, поняттю, ознакам та повноваженням політичної опозиції. З'явилися книги Р. Даля „Уряди та політичні опозиції”, Дж. Сарторі „Контроль та опозиція”, Г. Іонеску і І. Мадаріага „Політична опозиція: минуле та сучасне політичного інституту”, які нині вважаються класикою. Увага в них зосереджувалася на моделях опозиції та їх особливостях або принципах організації й діяльності політичної опозиції в окремих країнах. Відтак зросли можливості для проведення компаративних досліджень і класифікації політичної опозиції.

Слід зазначити, що переважна більшість типологій або являє собою біполярну дихотомію (активна – пасивна, легальна – нелегальна), або розроблювалися на основі критерію, що не належить до сутності самого інституту політичної опозиції (консервативна, ліберальна, соціалістична, права, ліва, центристська). Проте існують типології і суто спеціальні. До них належать, зокрема, дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінца.

У 1970-х роках Р. Даль запропонував типологію, згідно з якою виокремив типи політичної опозиції за цілями, яких вона добивається у своїй діяльності.

Отже, типи політичної опозиції за Р. Далем.

1. Структурна опозиція – це опозиція, що прагне змінити або запобігти змінам у головних сферах функціонування держави: політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура. Така опозиція не поділяє погляди уряду на розвиток цих основних чотирьох сфер. До речі, в літературі зустрічаються й інші назви опозиції такого типу – опозиція принципу, фундаменталістська, ідеологічна або опозиція режиму.

2. Неструктурна опозиція – це опозиція, що прагне здійснити деякі зміни або запобігти їм у політичному курсі чи складі уряду. Вона може підтримувати конструктивні відносини з владою, залишаючись лояльною до існуючого політичного режиму, типу політичної системи, обраного політичного курсу та соціально-економічної структури держави. Цей тип опозиції ще називають нормальною, обмеженою, прагматичною опозицією або напівопозицією [5, с. 167].

Прикладом опозиції першого типу є комуністичні партії Італії і Франції, а також ісламські політичні партії мусульманського світу. До другого типу належать основні політичні партії Великої Британії і США.

Структурна опозиція не обов'язково має бути незаконною чи неконституційною, але часто трапляється саме так навіть у західних демократіях. Як правило, опозиція такого спрямування не має ні конституційних прав, ні гарантій закону для своєї діяльності. Бувають і винятки: опозиція має законне право на свою діяльність, але в цьому випадку її характеризує штамп „антисистемної опозиції в межах системи”. В політичній практиці лише режим стійкої демократії з

толерантною культурою може дозволити собі існування такого десидентства. Прикладом легальної структурної опозиції з радикальними вимогами є діяльність ірландських націоналістів у британському парламенті до 1922 року. Їх головною метою було проголошення незалежності Ірландії та емансипація католиків.

Типологію Р. Даля деталізував Р. Паннет. Він виокремив підвиди структурної і неструктурної опозиції. **Неструктурна опозиція** буває: 1) **кар'єристською**, діяльність якої спрямована, в першу чергу, на захоплення влади (честолюбна опозиція); 2) **політично зацікавленою**, головною метою якої є прагнення впливати на політику (нечестолюбна опозиція); 3) **опозицією, що поєднує ознаки попередніх**.

У межах **структурної опозиції** існує **насильницький** (революційний, радикальний) тип, а також **реформістський** (нереволюційний) тип. Критерієм їх розрізнення є їх методи діяльності. Головна перевага реформістської опозиції полягає в тому, що вона має легальне право виконувати свою роль в політичній системі, тоді як насильницька опозиція не може розраховувати на це. Значною вадою другого типу опозиції вважається абсолютна лояльність системі, внаслідок чого вона стає недієздатною при необхідності запровадження фундаментальних змін. Отже, революційна опозиція є більш дієвою і значимою, але використовує у своїй діяльності не лише офіційно визнані засоби досягнення мети [9, с. 9 - 13].

Найбільшого поширення дістала класифікація політичної опозиції Дж. Сарторі. Вчений зацентрував увагу на важливості розрізнати **відповідальну і невідповідальну опозицію**.

Головними рисами поведінки відповідальної опозиції є її поміркованість і прагматичність. Опозиційна група добре усвідомлює значення впливу на виборців, а тому не вдається до нереалістичних вимог і обіцянок. Дж. Сарторі і Р. Даль вважають, що організувати відповідальну поведінку опозиції цілком можливо без обмеження свободи слова, зібрань тощо. Для цього необхідним є переконання, що вона має реальну можливість впливати на управління або поділяти з владою урядову відповідальність. Взяти на себе відповідальність означає, що опозиційна група звітуватиме за виконання обіцянок, і вона знає про це. У випадку визнання опозиційного об'єднання недієздатним, воно може бути виключеним з системи влади і втратити свої позиції. Зрозуміло, що лише честолюбна опозиція з суттєвою підтримкою електорату може бути дисциплінованою в такий спосіб [10, с. 35].

Проте в демократичних системах, особливо у двопартійних або в системах з домінуючою партією, трапляються випадки, коли така стратегія не спрацьовує. Політична опозиція, організована у вигляді маленьких груп, може перетворитися із сталої, але неуспішної та невідповідальної, на апатичну. Через розчарованість своєю

неспроможністю здійснити зміни та приниження регулярними програшами вона може спокуситися на вибір індивідуального чи колективного насилля.

Інший випадок, за яким вказана стратегія не спрацьовує, – це нечестолобна опозиція, як, наприклад, римські трибуни в античному світі, а нині засоби масової інформації та громадські організації. Справді, вчені не дійшли спільної думки щодо переваг нечестолобної опозиції. Згідно з точкою зору Г. Маддокса, Г. Іонеску і І. Мадагіага, неспроможність римських трибунів поєднувати владу прийняття рішень з владою запобігання – одна з головних причин, чому вони зникли як інститут. Згідно з іншою точкою зору, опозиція має захищати громадян та охороняти закон без жодних претензій на владу. Ця думка менш переконлива, однак користується значною популярністю серед мусульманських вчених, які виступають проти конкуренції у владі.

На думку Дж. Сарторі, відповідальна опозиція та збільшення кількості партій є обернено пропорційними. Це означає, що двопартійна система найкраще підходить для розвитку відповідальної опозиції і мирного управління політикою. Хоча Р. Даль підкреслює, що це відповідає дійсності в політичній системі з високим рівнем консенсусу у фундаментальних питаннях. Але також може бути справедливим і те, що двопартійна система здатна лише поглибити розкол у дуже поляризованому суспільстві [5, с. 15 - 16].

Х. Лінц виокремлює типи опозиції за ступенем їх терпимості щодо уряду.

1. Лояльна опозиція – це опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і рухів у межах політичної системи є терпимими стосовно уряду, а непримиренна опозиція не має підтримки широких верств населення. За наявності такої опозиції режим вважається досить стабільним

2. Напівлояльна опозиція виступає проти радикальної трансформації чи руйнації чинної політичної системи. Виокремити її складніше, оскільки вона не має чітко визначеної позиції – від неприйняття існуючого режиму і прагнення змінити його до принципової згоди з основними стратегічними настановами режиму за наявності деяких розходжень тактичного характеру. Поміrkована опозиція може виступати у співпраці з непримиренною з метою організації і проведення акцій проти уряду або може лише підтримувати дії нелояльної опозиції, не беручи в них участі.

3. Нелояльна опозиція – це опозиція, до якої належать партії, рухи й організації, котрі чітко і недвозначно заперечують існуючу політичну систему. За її наявності режим схильється до змін, центральна влада може поступово втрачати легітимність, оскільки вона нездатна чинити опір непримиренній опозиції.

На думку Х. Лінца, нелояльна опозиція може еволюціонувати у двох напрямках: 1) інтегруватися в систему, особливо якщо це система

конкурентної демократії; 2) за умови недієздатної влади та за певних об'єктивних обставин, що перешкоджають суспільному розвитку, опозиція часто набуває статусу загальнонаціонального лідера і сприяє руйнації існуючого режиму. Прикладом першого сценарію є еволюція соціал-демократії, а другого – еволюція комуністичних і фашистських організацій у післявоєнній Східній Європі та міжвоєнній Західній Європі [3, с. 320].

А. Циганков зазначає, що вихід напівлояльної опозиції в якості правлячої сили на політичну арену свідчить про поглиблення кризових тенденцій у суспільстві, бо зміцнення поміркованої опозиції може відбуватися лише за рахунок звуження опозиції лояльної [3, с. 104]. Ще небезпечнішим для стабільності держави є перехід від напівлояльної опозиції до нелояльної, коли розпочинається відкрита конфронтація з режимом. Один з варіантів такого розвитку подій може бути пов'язаний зі спробами правлячої сили монополізувати популярні в суспільстві гасла після приходу до влади. Так, іспанські республіканці використовували гасло „республіка для республіканців”, звужуючи можливості укладення компромісу з іншими політичними силами і тим самим обумовлюючи прихід до влади Ф. Франко.

Загалом своєю поведінкою лояльна опозиція сприяє мирній та відносно безболісній трансформації політичного режиму, якщо той здатен сприймати конструктивну критику.

Оригінальний підхід до класифікації політичної опозиції продемонстрував К. Палескі. Він створив розгалужену систему видів десидентства. Вчений виокремлює внутрішню і зовнішню типології опозиції. У випадку приналежності критерію розмежування видів опозиції до її сутності типологія є внутрішньою, зовнішня типологія обумовлена середовищем і стосується суспільних і політичних умов, які впливають на опозицію. Звернемо увагу на деякі типології, запропоновані К. Палескі.

На основі ступеня згуртованості та організованості осіб опозиційної групи вчений виокремлює опозицію **родинну** („фамільну”) та опозицію **інституціональну**. Особливості активності соціальної групи залежать від характеру її внутрішніх зв'язків. Опозиція першого типу вважається міцніше організованою, оскільки члени групи пов'язані безпосередніми відносинами – дружніми чи родинними. Опозиція, організована у вигляді формальних груп, які часто регулюють свою діяльність через різні інституції, належить до другого типу (наприклад, опозиційна партія) [8, с. 11 - 12].

В результаті поєднання двох критеріїв – ступеня згуртованості та чисельності опозиції – К. Палескі пропонує вирізняти опозицію **масову** та **елітарну**. За способом діяльності визначаються **легальний** і **нелегальний** типи опозиції. Легальна опозиція покладається: 1) на дотримання правових норм, що регулюють відносини політичної влади; 2) на всі політичні звичаї та прийняті засади діяльності всіх акторів політичної сцени, що

впроваджують політику fair play. В цьому контексті дослідник вважає порушенням легальності нехтування добрими звичаями чи брак поваги до релігійних, родинних, патріотичних почуттів. Отже, не існує такої опозиції, яка б ніколи не порушувала встановлених норм легальності. Крайнощами в цій типології є **легалістична** та **анархізуюча** опозиція (дослідник акцентує увагу на такому формулюванні, оскільки термін „анархічне дисидентство” взагалі неможливо віднести до категорії опозиції) [8, с. 12 - 13].

За зміною у статусі політичної опозиції виокремлюється **системна** та **персональна** опозиція. Завданням першої є замінити склад уряду через формування власного з дотриманням нормативно визначених способів, а другий тип являє собою групу парламентаріїв, організованих з метою зміни персоналій в уряді.

В межах зовнішньої типології існують режимна та громадянська опозиція. Перша є частиною системи прийняття політичних рішень, сталим елементом гри за владу та процесу її втілення. Середовищем, на яке зорієнтована діяльність режимної опозиції, є інституції, що беруть участь в процесі реалізації владних рішень. Прикладом такого типу є опозиція всередині політичної партії, яка входить до правлячої коаліції. Другий тип постає машиною втілення влади, є частиною структур громадянського суспільства. Така опозиція здійснює не гру за владу, а гру з владою, вона захищає інтереси тих, хто її підтримує. Громадянська опозиція – це діяльність професійних, організаційних, екологічних та інших об'єднань, здатних мобілізувати значну частину електорату.

Багато західних дослідників приділяли увагу аналізу **активного** та **пасивного** типу політичної опозиції. Серед них – Р. Даль, Е. Шилз, Р. Бейкер, Д. Елерз, К. Д. Бречер.

Зокрема, Р. Даль характеризує активну опозицію як таку, що бере на себе відповідальність за виконання поміркованого та поступового політичного курсу і прагне змінити уряд. На противагу їй пасивна опозиція – це опозиція, яка з'являється, коли усвідомлює конфлікт, але навмисно не вдається до жодних дій [6, с. XV - XVII]. Як підвид активної опозиції Е. Шилз виокремлює „німу” опозицію, синонімами якої є незгода, апатія, непоінформованість та байдужість мас, як це було, наприклад, в комуністичних країнах Східної Європи. Зазвичай „німа” опозиція існує за обставин, коли оголошувати себе опозицією надто ризиковано, а держава потребує співпраці суб'єктів політичної системи для успішного розвитку.

Проте якщо узагальнити визначення активної і пасивної опозиції Д. Елерза, то „німа” опозиція відповідатиме першому типу. На думку вченого, синонімами, які позначають пасивну опозицію за тоталітарного режиму, є еміграція, провал планів, дезертирство, незгода, непокора, страйки, відставки або перебування на посаді з метою саботажу. Активну опозицію

позначають дві категорії: 1) опозиція в духовному розумінні, 2) опозиція, що використовує силу [4, с. 111].

За місцем діяльності виокремлюють **парламентську** та **непарламентську** опозицію. Практика конституційного права визнає, що парламентська опозиція – це політичні сили, які представлені в парламенті, але не входять до складу уряду і не підтримують його. Традиційно парламентська опозиція формується і діє безпосередньо у вищому законодавчому органі державної влади. В країнах з парламентарною формою правління (парламентарна республіка чи парламентарна монархія) вона протистоїть проурядовій більшості, у країнах з президентською чи змішаною формою правління – пропрезидентській більшості. В Конституції землі Шлезвіг-Гольштейн (ФРН) зазначається: „Парламентська опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. Завданням опозиції є контроль та критика програми та рішень уряду. Вона протистоїть як альтернатива депутатам і фракціям, на які спирається уряд” [1, с. 4].

Парламентська опозиція повною мірою бере участь у реалізації вищим законодавчим органом його функцій. При цьому вона прагне добитися двох цілей: 1) перетворитись на парламентську більшість, 2) одержати контроль над виконавчою владою.

Опозиційна група може бути неструктурною, конституційною та законною, проте непарламентською. Основні причини цього: 1) опозиція надто слабка, щоб здобути місця у парламенті; 2) вона не вірить в ефективність роботи парламенту і свідомо обмежує свою діяльність позапарламентськими засобами; 3) опозиція організована в такий спосіб, що не має можливості діяти на парламентській арені (групи тиску, групи інтересів, лобіські групи тощо).

Наявність парламентської опозиції не означає, що вона організована обов'язково у вигляді партії чи партій. Зокрема, суб'єктами парламентської опозиції можуть бути партія, блок партій, фракції або окремі члени парламенту.

Непарламентська опозиція має таку безліч типів, що їх майже неможливо перелічити. Наприклад, її формами можуть бути: окремі громадяни, політичні партії, не представлені в парламенті, засоби масової інформації, групи інтересів та групи тиску, громадські й культурні організації, корпорації, профспілки тощо.

Непарламентська опозиція виконує дві основні функції: 1) піддає сумніву та заперечує легітимність парламенту і його здатність здійснювати політичні зміни; 2) артикулює, поєднує спірні питання, проблеми, які були проігноровані, знехтувані парламентською опозицією та різними партіями.

Деякі з вище названих типологій відповідають українським реаліям. За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, головним критерієм

виокремлення опозиційних сил в Україні є їх ставлення до політики Президента. Це означає: 1) чітко артикульоване, публічно висловлене критичне ставлення до цієї політики; 2) неучасть у її реалізації (тобто відсутність представників на керівних посадах у Секретаріаті Президента, Кабінеті Міністрів та інших центральних органах виконавчої влади) [2, с. 6].

В 1990-х роках як головного суб'єкта опозиційної діяльності позиціонувала себе Комуністична партія. Але це твердження має доволі неоднозначний характер. Якщо в першій половині 1990-х років вона була символом повернення до старої влади і виконувала функцію гострого протистояння новій владі, то в другій половині тих же років КПУ являла скоріше бутафорську опозицію, хоча багато дослідників відносять її до поміркованої. Це підтверджують факти неодноразового підтримання принципових законодавчих та кадрових ініціатив провладних фракцій, небажання співпрацювати з іншими опозиційними силами, відмежування від реальної участі у боротьбі за владу навіть за наявності таких можливостей. КПУ належала до радикальної та структурної опозиції лише за програмними засадами й декларативними заявами. На основі підписання Універсалу національної єдності КПУ перейшла в статус провладної політичної сили вперше за часи незалежності України.

Наприкінці 1990-х років з'явилися опозиційні партії, які вже не закликали до повернення в минуле, а пропонували альтернативний курс розвитку українського суспільства в межах демократії, ринкової економіки та національної культури. Хоча все ж головною характеристикою нової опозиції є її персональна спрямованість. Громадсько-політичні рухи другої половини 1990-х років мали за мету усунення з політичної арени символу авторитарного режиму – Л. Кучму. Справа Г. Гонгадзе, плівки М. Мельниченка, акції „Україна без Кучми”, „Кучму геть!”, „Знайди журналіста”, сутички 9 березня 2001 року біля пам'ятника Т. Шевченку – основний перелік опозиційних дій 2000 - 2001 років.

В результаті парламентських виборів 2002 року КПУ втратила статус лідера опозиції. Це підтверджувала нова структуризація партійної системи. Блок „Наша Україна” одержав 120 місць у парламенті, що разом з БЮТ та СПУ становило 170 народних депутатів. Відтак протистояння „влада – опозиція” набуло значного розмаху. Наслідок: стався унікальний для пострадянських держав мирний перехід влади до коаліції опозиційних сил (НСНУ, БЮТ, СПУ) – „помаранчева революція”.

Парламентські вибори 26 березня 2006 року призвели до нового розташування провладних та опозиційних сил. З 46 політичних партій до парламенту увійшло лише п'ять, що засвідчує структуризацію партійної системи України. Якщо за попередніх скликань парламенту політична опозиція найбільш чітко виокремлювалася за місцем діяльності, то в новоутвореному законодавчому органі статус більшості є хитким. Він

визначається коаліційними домовленостями лідерів політичних сил. В позапарламентській опозиції опинилися ПСПУ, СДПУ(о), ВО „Жінки за майбутнє”, НДП, „Трудова Україна”. Проте після формування уряду Партією регіонів перелічені політичні сили навряд чи можна буде побачити серед опозиційних. Статус парламентської опозиції одержав Блок Ю. Тимошенко. На думку переважної більшості політологів, БЮТ доведе можливість існування структурної, сильної та ефективної опозиції.

Отже, дослідження питань щодо опозиції здійснювали переважно представники західної науки, хоча останнім часом ця тема активно розробляється й вітчизняними вченими. Типології опозиції встановлювалися переважно за біполярною ознакою. Аналіз їх вказує на необхідність подальших ґрунтовних розробок, оскільки сутність, особливості та закономірності функціонування переважної кількості її видів досліджено поверхово. В цілому досвід засвідчує, що поважати як лояльну честолобну опозицію, так і структурну опозицію, готову здійснити зміни в соціально-економічному і політичному житті, можуть тільки ті політичні системи, в яких дотримується верховенство права, гілки влади відокремлені одна від одної, де домінує демократична політична культура.

Література:

1. **Кречмер Г.** Фракції. Партії в парламенті. К., 1999. – С. 115.
2. Опозиція в Україні // Національна безпека та оборона. – 2002. – № 7.
3. **Цыганков А. П.** Современные политические режимы: структура, типология, динамика. М., Интерпакс: 1995. – 295 с.
4. **Bracher K. D.** On Opposition in Totalitarian Regimes // Government and Opposition. – 1965 – 1966. – № 1. – P. 111.
5. **Dahl R.** Governments and Political Opposition / Handbook of Political Science: Vol. 3 (Macropolitical Theory) ed. F. I. Greenstein and N. W. Polsby, 3: Addison-Wesley Publishing Company, 1975. – P. 115 - 174.
6. **Dahl R.** Political Opposition in Western Democracies. New Haven: Yale University Press, 1966.
7. **Ionescu G., de Madariage I.** Opposition: Past and Present of a Political Institution. Harmondsworth, Uk: Penguin Books, 1972.
8. **Paleski K.** Opozycja polityczna – proba typologii / Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. – Inst. Nauk spol. Akademii Pedagogicznej im. KEN: Krakow, 2001. – 546 s.
9. **Punnett R. M.** Front-Bench Opposition: The Role of Leader of the Opposition, the Shadow Cabinet and Shadow Government in British Politics. London: Heinemann, 1973.
10. **Sartori G.** Opposition and Control: Problems and Prospects / Studies in Opposition, ed. R. Baker. London: McMillan, 1971.

Сільська територіальна громада як складник політичної системи суспільства

Олександр Павлов,
кандидат історичних наук,
докторант кафедри державного управління
і місцевого самоврядування
Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України

У статті на основі висвітлення феномена самоврядності, розкриття сутності та функцій сільської територіальної громади визначається її місце у політичній системі суспільства.

Сучасна політична система України залишається нестабільною, що багато в чому обумовлено характером трансформаційних процесів. Разом з тим, в основі цієї нестабільності лежать й причини системного характеру. Одна з них – брак стійких традицій розвитку місцевого самоврядування на рівні сільської територіальної громади.

Підвищення ролі територіальних громад у суспільно-політичному житті країни слід розглядати в контексті децентралізації управління та деконцентрації державної влади, становлення в Україні громадянського суспільства. Це, в свою чергу, вимагає нової філософії функціонування публічної влади, формування національної моделі місцевого самоврядування, суб'єктом якої є територіальна громада. Зважаючи на певні диспропорції в соціально-економічному розвитку сільської та міської підсистем суспільства, відсторонення селянства від власності, брак демократичних інститутів, осередків політичних партій на селі, недовіру населення до влади, першочергової уваги заслуговують саме сільські громади. При цьому слід враховувати, що йдеться про діяльність інституту місцевого самоврядування, який налічує майже 28,6 тисячі громад та об'єднує кожного третього громадянина. А з огляду на те, що з 453 міст України 350 є так званими аграрними містами з населенням до 50 тисяч осіб, в межах сільських територіальних громад проживає 48 % населення країни [12, с. 284, 293].

Протягом останніх років проблемі розвитку місцевого самоврядування дослідники й політичні експерти приділяють підвищену увагу.

У західній літературі розрізняються регіональне, місцеве та сільське самоврядування [8, с. 105]. Цей підхід знайшов підтримку й серед вітчизняних фахівців. Наприклад, Ю. Делія вважає, що самоврядування здійснюється на двох рівнях: природному, оскільки саме воно є передусім правом жителів громади, і державному, яке реалізується обласними і районними радами [6, с. 45]. В. Борденюк виокремлює три ланки системи місцевого самоврядування: первинну, районну (територіальні колективи району); обласну (територіальні колективи області) [4, с. 19]. В іншій публікації цей автор розглядає самоврядування в контексті процесу децентралізації. Якщо, підкреслює він, функції державного управління передаються на рівень територіальних спільнот (громад, общин, комун тощо), об'єднаних спільним проживанням у межах низової ланки адміністративно-територіального устрою держави, то такий вид децентралізації має форму місцевого самоврядування. Коли ж здійснення завдань і функцій держави на місцях доручається територіальним колективам адміністративно-територіальних одиниць вищого, ніж громада, рівня, то така децентралізація має форму регіонального самоврядування [3, с. 23]. Слід зазначити, що цей підхід до визначення сутності децентралізації державної влади є визначальним і в розумінні природи місцевого самоврядування, яке в спеціальній літературі оцінюється як державницька теорія самоврядування.

Таку теорію покладено в основу Європейської хартії про місцеве самоврядування 1985 року. На цих принципах базується й Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” – на відміну від Конституції України, відповідні Статті якої ґрунтуються на громадській теорії місцевого самоврядування. Тобто, регіональне самоврядування в Європі, на відміну від України, розглядається не як канал реалізації спільних інтересів територіальних громад, а як засіб децентралізації державної влади.

Певні правові колізії виникають у зв'язку з підміною понять, їх некоректним використанням. Проілюструємо це на прикладі відповідного розділу Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2005 році. В цьому документі громада визначається як базова одиниця адміністративно-територіального устрою, а населені пункти включено до складу громади [11, с. 74].

Очевидно, що громада – це не поселення, а сукупність його жителів, тому її не можна вважати адміністративно-територіальною одиницею (за Конституцією України такими одиницями є Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села). Територіальна громада села – базова ланка місцевого самоврядування, а її органом є

сільрада. На практиці не кожний сільський населений пункт має сільраду як орган місцевого самоврядування, але це не може бути підставою для об'єднання (добровільного, як зазначено у Статті 140 Конституції України), а тим більше недобровільного у сільську громаду жителів кількох сіл. Це суперечить принципам самоврядування, адже самодостатність, самостійність, самоорганізація не залежать від кількісного складу громади. Крім того, об'єднання жителів кількох сіл в одну громаду по суті є не чим іншим, як об'єднанням кількох громад в одну. Як і до їх об'єднання, після нього сільрада все одно виступатиме представницьким органом для жителів сіл, які належать до цієї адміністративно-територіальної одиниці.

Як свідчить аналіз спеціальної літератури та законодавства, в Україні поки що не існує концепції місцевого самоврядування, чітко не визначені концепція територіальної громади, з одного боку, та органів місцевого самоврядування – з іншого. На сьогодні не чітко визначено й правосуб'єктність територіальної громади. Остання, на думку М. Баймуратова, повинна стати базовим елементом вітчизняної моделі місцевого самоврядування [12, с. 192].

Розгляд сільської територіальної громади в зазначеному контексті вимагає передусім визначення її місця у політичній системі суспільства, що і є метою статті, а її завданнями виступають: висвітлення феномена самоврядності; розкриття сутності територіальної громади, її природних прав; виокремлення функцій громади, у тому числі й тих, що виходять за межі місцевої політики.

Спочатку визначимо зміст поняття „сільська територіальна громада”. Згідно з Статтею 140 Конституції України, це – жителі села чи добровільно об'єднані у сільську громаду жителі кількох сіл, що самостійно вирішують питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [1, с. 66]. Проте останнім часом в офіційних документах даються різні тлумачення цього терміна, іноді суперечливі. Досить посплатися на відомий законопроект „Про територіальний устрій України”, підготовлений робочою групою на чолі з Р. Безсмертним. У ньому громаду було визначено як адміністративно-територіальну одиницю. Такий підхід характерний і для проекту „Національної стратегії реформування місцевих органів виконавчої влади та системи місцевого самоврядування” (квітень 2005 р.), і для проекту Закону України „Про самоврядування територіальної громади” (березень 2006 р.), підготовлених Фондом сприяння місцевому самоврядуванню України. У першому з них територіальна громада визначена як жителі, об'єднані постійним проживанням у межах адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня. У другому громадою визнається адміністративно-територіальна одиниця базового рівня, утворена на основі одного чи кількох сіл [12, с. 579, 638]. Очевидно, що більш точним є перше визначення.

В цьому сенсі акцентуємо увагу на визначальній ролі в даному понятті

слова „територіальна”, яке віддзеркалює природне право членів громади на управління справами власної території. Разом з тим, вважаємо за доцільне зауважити, що первинним елементом самоврядування виступає не громада, а окрема суверенна особа, яка є своєрідною самодостатньою й самоврядною „монадою” сільської територіальної громади. Інакше кажучи, наділені свободою від народження селяни мають право на утворення певної спільноти та добровільно і на свій розсуд, відповідно до процедурного принципу субсидіарності, делегувати здійснення частини своїх владних повноважень органам публічної влади як державним, так і самоврядним.

За цим принципом напрям розподілу владних повноважень повинен був би мати такий вигляд: особа (суверенний, самоврядний суб'єкт) → □ територіальна громада → органи місцевого самоврядування, місцеві органи державної влади → регіональні органи державної влади → центральні та вищі органи державної влади. Але в силу спадщини, унітарної форми держави на практиці цей розподіл ініціюється державою і відбувається „згори вниз”. Саме тому, з урахуванням дуалізму публічної влади, можна говорити про існування двох каналів розподілу владних функцій. Перший – це державний, який складається на горизонтальному рівні з трьох гілок влади – законодавчої, судової і виконавчої. Остання у свою чергу представлена на вертикальному рівні трьома ієрархічними ланками: районною (місцевою), регіональною (обласною) та загальнодержавною. Місцеве самоврядування теж має три ланки – низову, районну і регіональну. Їх співвідношення схематично має такий вигляд: низовий рівень самоврядування (територіальні громади) → 0 (органи державної влади на цьому рівні не представлені); районний рівень місцевого самоврядування (райради) ↔ районні державні адміністрації; регіональний рівень місцевого самоврядування (облради) ↔ обласні державні адміністрації; 0 (органи місцевого самоврядування на даному рівні не представлені) ← Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції [10, с. 301].

Місце сільської територіальної громади у політичній системі суспільства визначається конституційним положенням про народ як єдине джерело влади. Це право здійснюється її членами як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. В цьому випадку територіальна громада виступає як самостійний інститут народовладдя, що здійснює свої владні функції самостійно та незалежно від зазначених органів. Її залежність від державних органів зведена до дотримання чинного законодавства при виконанні самоврядних функцій. Все це є достатньою підставою вважати територіальну громаду фундаментом політичної системи суспільства.

Феноменальність територіальної громади полягає в тому, що носій самоврядних функцій є не тільки об'єктом управлінських рішень, а й

самостійно їх приймає і здійснює, тобто одночасно виступає об'єктом і суб'єктом управління.

Такий вигляд мають правові засади функціонування сільської територіальної громади. Але її правосуб'єктність реалізується завдяки дії й інших чинників. В першу чергу це стосується бажання, намірів, здібностей, здатності конкретної спільноти використовувати наявні ресурси для відтворення людського, природного, виробничого потенціалу певного сільського територіального утворення.

Економічна і фінансова спроможність громади визначається місцевим бюджетом, основними джерелами наповнення якого є земельні ресурси, об'єкти комунальної власності та місцеві податки і збори. Але за умов, що склалися, понад 80 % територіальних громад нині нездатні забезпечити надання державних послуг за рахунок власних ресурсів. Передусім мають бути змінені правові норми, що регулюють надходження доходів від використання земельних ресурсів територіальних громад. У більшості європейських країн податок на землю в структурі доходів місцевого самоврядування становить 60 %, а в Японії – 70 %, тоді як в Україні тільки 12 % [12, с. 341, 342].

Бюджетний кодекс України надає можливість формувати й перерозподіляти фінансові ресурси держави в інтересах кожного громадянина в частині реалізації конституційного права на рівність в отриманні державних послуг незалежно від місця проживання. Проте місцеві органи влади, як виконавчі, так і самоврядні, не мають мотивації для наповнення власних бюджетів, оскільки значна частина доходів надсилається до держбюджету. Навіть у такій області, як Дніпропетровська, що належить до регіонів-донорів, 2005 року обсяги податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів збільшилися в 1,8 разу, а видатки місцевих бюджетів лише на 12,3 % [12, с. 260].

Рівень бюджетного забезпечення місцевого самоврядування в Україні взагалі значно менший, ніж в країнах-членах ЄС. Так, у Швеції він складає 2500 євро на душу населення, у Чехії та Польщі – 1600, а в Україні – трохи більше 100 євро, враховуючи міські та сільські громади. У розрізі сільських територіальних утворень цей показник значно менший [12, с. 293].

Крім того, потребує уточнення термін „державні послуги”. Останнім часом у нормативних документах, та і в науковій літературі, його застосовують щодо послуг, які слід віднести до культурно-освітніх і комунально-побутових. А власне державні послуги, обсяг яких збільшився внаслідок впровадження ринкових відносин, мало цікаві для селян.

Однією з особливостей функціонування сільських територіальних громад в Україні є їх орієнтація на державну протекціоністську політику. Беручи до уваги обмежені можливості держбюджету, основну увагу держави доцільно акцентувати на стимулюванні саморозвитку громад.

У сфері виробничо-господарських відносин головну увагу необхідно

зосередити на підвищенні регулятивного впливу суб'єктів господарювання незалежно від їх форм власності. Слід нагадати, що за радянських часів трудові колективи взагалі розглядалися як складовий елемент політичної системи суспільства. Необхідно спрямувати діяльність сільських територіальних громад передусім на створення на селі додаткових робочих місць, налагодити партнерські відносини з місцевим бізнесом, які мають будуватися на взаємодовірі. Тим більше, що такі можливості зростають у процесі реалізації комплексу реформ, цільових програм та планів соціально-економічного розвитку територій. У контексті взаємодії владних інститутів та бізнесу їх обоєбічна соціальна відповідальність повинна сприйматися як обов'язок, а не як зобов'язання, оскільки обидві сторони складають сільське населення. Тобто, власне громаду.

З паюванням земель, їх орендою підвищується ризик від участі в агровиробництві людей, які не мають для ведення цього виду діяльності відповідних знань і діють за принципом „урвати одразу та якнайбільше”. Не можна також визнати нормальною ситуацію, коли реалізація Земельного кодексу стримується через брак на селі необхідної кількості землевпорядників. Їх підготовкою має опікуватися держава на замовлення сільських територіальних громад, або ж останні з часом мають самі опікуватися цією справою, використовуючи досвід земств. Винятковою справою сільських громад є диверсифікація зайнятості населення за рахунок розвитку несільськогосподарських видів діяльності.

Деякі автори обмежують самоврядність громади самодіяльною функцією населення у сфері реалізації його громадянських прав винятково на управління територією проживання та правом на житло [7, с. 31]. На нашу думку, управлінські функції сільських територіальних громад не обмежуються справами власної території. Так, Стаття 38 Конституції України визначає форму участі членів громади як громадян в управлінні державними справами. Це – всеукраїнський референдум, вільне обрання і право бути обраним до органів державної влади [1, с. 16]. Відтак члени громади одержують можливість брати безпосередню участь у виробленні державної політики, підготовці та ухваленні стратегічних планів розвитку сільських територій, комплексних і галузевих програм. Окрім того, за рахунок участі в місцевих референдумах селяни залучаються до вироблення регіональної політики, реалізації планів соціально-економічного розвитку області, району. При цьому вони діють у межах чинного законодавства та шляхом прийняття муніципальних актів, що передбачено статутом територіальних громад.

Саме тому розуміння сутності управлінської діяльності сільських громад не слід обмежувати вирішенням завдань місцевого розвитку. М. Орлатий та М. Калаєнов до функцій громад відносять такі: легітимізаційну, регуляторну, правотворчу, інноваційну, управлінську, правозахисну, етичну [9, с. 110]. Щодо цього зауважимо, що громаді

притаманне не управління, а самоврядування, яке є її природним правом. До функцій громади слід віднести також виробничо-господарську, соціальну і політичну. Саме сприяння в організації економічного життя на місцях є головною турботою територіальних громад. За даними російських соціологів, на це звернуло увагу 90 % опитаного населення [13, с. 40].

З реорганізацією колгоспно-радгоспної системи, подрібненням землекористування, з паюванням земель, натуралізацією виробництва розпалися виробничі зв'язки, внаслідок чого сільська територіальна громада стала неспроможною виступати в ролі єдиного колективного суб'єкта. До того ж, громада не є структурованою і в політичному відношенні. Як свідчать соціологічні дослідження, проведені в Україні, активну участь у громадській діяльності бере не більше 5 % населення [5, с. 112]. Не викликає довіри сільського населення й діяльність численних політичних партій, а тому воно не схильне створювати партійні осередки.

Перші кроки роблять органи самоорганізації населення на селі. Тут труднощі пов'язані з незначною кількістю населення, його низькою щільністю, просторовим розсосередженням, занедбаністю об'єктів соціально-культурної сфери, які мали б стати певними осередками самоорганізації. Самоорганізація населення стримується його депопуляцією та бідністю. Не сприяє підвищенню соціально-політичної активності селян і Закон України „Про органи самоорганізації населення”, який, по суті, обмежує конституційні права людини. Так, стаття 14 цього закону, яка визначає повноваження зазначеного органу, зводить їх до сприяння тим чи іншим заходам, надання допомоги в їх здійсненні, інформування населення або представництва разом з депутатами інтересів жителів села у відповідній місцевій раді, її органах та в місцевих органах виконавчої влади [2, с. 112 - 113]. Тим самим нівелюються засади самоврядування як такого.

Висновки

Сільські територіальні громади, з одного боку, за сферою компетенції та правосуб'єктністю безпосередньо належать до системної моделі управління сільськими територіями, а з іншого – є складником інституту самоврядування. Їх функціональність має територіальний вимір, оскільки простір є формою, а населені пункти – типом поселення для членів громади. Однак це не може бути підставою для того, щоб вважати зазначену спільноту адміністративно-територіальною одиницею. Компетенція сільської громади не обмежується справами власної території, вона поширюється на розв'язання проблем загальнодержавного значення, що знайшло своє закріплення у законодавчих актах. Враховуючи політичну культуру українського народу, його ментальність, соціокультурну специфіку та історичні традиції розвитку громади, в основу національної моделі місцевого самоврядування доцільно покласти

громадську теорію самоврядування. Для підвищення ролі сільських територіальних громад у соціально-економічному та суспільно-політичному житті слід удосконалити законодавство в частині більш чіткого визначення сфери компетенції територіальної громади, розмежування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Для зміцнення фінансової бази сільських територіальних громад необхідно посилити увагу до забезпечення продуктивної зайнятості населення за рахунок розвитку на селі підприємництва, несільськогосподарських видів діяльності.

Перспективи подальших розвідок у зазначеному напрямку пов'язані:

- з поглибленням концептуальних засад дослідження об'єктно-суб'єктної сутності сільської громади;
- дослідженням нормотворчої діяльності громади;
- розробленням концепції національної моделі місцевого самоврядування;
- посиленням практичної спрямованості дослідницької роботи стосовно обґрунтування теоретичних засад майбутнього Закону України „Про територіальну громаду”.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Просвіта, 1996. – 80 с.
2. Закон України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 року // Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / За заг. ред. А. П. Зайця. – К.: ВД „Ін Юре”, 2002. – С. 107-118.
3. **Борденюк В.** Децентралізація державної влади і місцевого самоврядування: поняття, суть та форми (види) // Право України. – 2005. – № 1. – С. 21 - 25.
4. **Борденюк В.** Механізм (апарат) державного управління як система органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування // Право України. – 2005. – № 6. – С. 16 - 21.
5. **Воловодова Е., Касперович А.** О социокультурной специфике субъектности территориальной общины: организационный аспект // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 103 - 119.
6. **Делія Ю.** Місцеве самоврядування як право територіальної громади // Право України. – 2005. – № 5. – С. 45- 48.
7. **Левчик Д. А.** Комитеты общественного самоуправления: тенденции развития // Социс. – 2002. – № 2. – С. 31 - 39.
8. **Меєрс В., Дем'яненко С., Джонсон Т., Зоря С.** Зміна фокусу аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху

вперед: Збірник наукових праць. – К.: КНЕУ, 2005. – 172 с.

9. Орлатий М. К., Калаянов М. М. Статут сільської територіальної громади як основа самоврядування // Економіка АПК. – 2001. – № 7. – С. 109 - 113.

10. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.

11. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. – 182 с.

12. Проблеми децентралізації: національний та міжнародний досвід: Збірник матеріалів та документів / Науковий редактор М. Пухтинський. – К.: Атака-Н, 2006. – 744 с.

13. Цветкова Г. А. Местное самоуправление и проблемы местных сообществ // Социс. – 2002. – № 2. – С. 39 - 41.

Можливі моделі розвитку інституту президентства в Україні

Марина Зелінська,
аспірант кафедри політології
історичного факультету
Донецького національного університету

Автор робить спробу спрогнозувати розвиток такого державного інституту, як президентура після набрання чинності змін до Конституції України 2004 року. Прогнозуються основні можливі моделі розвитку цього інституту.

Інститут президентства в Україні від часу його заснування (1991 рік) зазнав багато змін, які так чи інакше впливали на політичну систему держави. Цей інститут і далі, безумовно, трансформуватиметься як у межах правового поля, так і в своєму функціональному змісті. Адже будь-який політичний інститут має відповідати вимогам часу, актуальним потребам суспільства та змінам у політичній системі. Щоб можна було спрогнозувати характер подальших змін, необхідно дати оцінку потенціалу інституту президентства з врахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Якщо розглянемо українську історіографію розвитку інституту президентства після конституційної реформи, розпочатої 2004 року, то переконаємося, що проблема майже не вивчалася комплексно. Дослідники обмежувалися аналізом основних положень змін до Конституції, а також тим, як вони можуть вплинути на подальший розвиток політичної системи держави. Іноді пропонувалися й доцільні, на думку авторів, проекти змін.

Найбільш помітною працею з цієї проблематики є, на нашу думку, монографія Ю. Тодики і В. Яворського „Президент України: конституційно-правовий статус” [8]. Автори розглядають інститут президентства та функціональний зміст посади Президента України крізь призму конституційно-правового аналізу. Це дає змогу бачити президентуру не лише як окремий державний інститут, що виконує свої функції та діє за визначеним статусом, а й спрогнозувати, до чого може призвести зміна обсягу повноважень Президента.

Досить цікавою видається модель, за якою пропонується запровадити

замість посади Президента колегіальний орган управління державою [4]. Очевидні чималі труднощі, що можуть виникнути у зв'язку із застосуванням цієї моделі, проте задля повноти дослідження не можемо оминати увагою й таку ідею.

Джерельну базу статті становлять законодавчі акти, що розкривають основні правові категорії інституту президентства в Україні, а також Конституція України, яка визначає основні положення статусу Президента. Використовується у якості джерела й телевізійне звернення Президента В. Ющенка до українського народу з нагоди першої річниці його інавгурації.

Метою дослідження є окреслення основних можливих напрямів розвитку інституту президентства в Україні та визначення ефективнішої моделі розвитку цього інституту в політичній системі країни.

Основними методологічними підходами є системний та структурно-функціональний підходи і метод моделювання.

Змінити докорінно функціональний зміст інституту президентства в Україні можна шляхом внесення змін до Конституції. Як засвідчили події грудня 2004 року, конституційні зміни можуть бути прийняті Верховною Радою. Проте існують й інші шляхи внесення змін до Основного Закону. Це, наприклад, всеукраїнський референдум. Така можливість підтверджена рішенням Конституційного Суду від 5 жовтня 2005 року у справі про здійснення влади народом. Тоді було прямо застережено: положення Частини 3 Статті 5 Конституції України, за яким виключно народом належить право встановлювати конституційний лад в Україні, означає, що прийняття нової Конституції може відбутися тільки на всеукраїнському референдумі. Ніхто інший, ані Президент своїм Указом, ані Верховна Рада шляхом прийняття Закону, на це не уповноважений.

Об'єктивно проведення референдуму можливе. Однак постає питання про його доцільність. Що необхідно змінити в Конституції для того, щоби політична система працювала ефективніше? Адже недоцільно приймати новий Основний Закон тільки задля повернення до президентсько-парламентської форми правління чи розширення повноважень Президента. Виникають сумніви й щодо того, чи бажає влада реальних змін, які б сприяли поліпшенню стану держави і суспільства? Чи зміни спрямовуються лише на задоволення інтересів окремих осіб або груп осіб?

Найпростішим шляхом видається скасування конституційної реформи за рішенням Конституційного Суду. Але, по-перше, Конституційний Суд вже виніс ухвалу про відповідність Конституції її нових норм (отже, прийняті Верховною Радою зміни не порушують державного устрою України). А, по-друге, з часом це питання буде „затерте” державно-політичною практикою, оскільки після року дії політичної реформи (після

призначення Прем'єр-міністра і формування уряду за новою системою) багато політиків вважатиме недоречним її скасування.

Вважаємо за потрібне показати, яким шляхом може відбуватися розвиток інституту президентства в Україні, не нехтуючи при цьому навіть радикальними варіантами. Адже сам Президент В. Ющенко заявляв: „Як Президент України, для якого закон – понад усе, я визнаю, що з 1 січня 2006 року, згідно з рішенням Верховної Ради, в країні діє оновлена Конституція. Але я не вважаю її ідеальною. Реформа Основного Закону відбулася без участі громади, навіть без обговорення в українському парламенті. Вважаю, що суспільство повинно сказати своє слово відносно конституційних змін. Після парламентських виборів нас очікує чесний діалог щодо політичної реформи.

...я ініціюю створення спільної робочої групи з рівним представництвом уповноважених від Президента, парламенту та уряду. Першочерговим завданням цієї групи буде розробка пропозицій щодо гармонізації діяльності гілок влади. Переконалий, важливим кроком у цьому напрямку є прийняття законів, які стоять на порядку денному як першочергові у зв'язку із запровадженням політичної реформи в Україні. Зокрема, законів про Кабінет Міністрів України, про Президента України, про опозицію, про всеукраїнський референдум та інші” [1].

Немає сумніву: гарант Конституції, як і раніше, твердий у своєму намірі анулювати результати політреформи. Настільки ж очевидним є механізм реалізації президентського задуму — референдум. Можливо, глава держави і справді розраховує за допомогою референдуму повернути собі втрачені повноваження. Але тоді йому необхідно серйозно подумати і про поліпшення власного іміджу, і про підвищення рейтингу своєї команди. Недаремно аналітики цікавляться: на що може розраховувати Президент, прийнявши рішення „погратися в референдум”? При тому, що він, судячи з усього, не дуже добре знайомий з правилами цієї гри, не має підтримки більшості населення, практично не контролює ситуацію в країні і в парламенті зокрема, не надто впевнений у власних силах, не до кінця прораховує комбінацію, не хоче (чи не може) бути цілком авторитарним [2].

Заяви глави держави не можуть сприйматися серйозно хоча б тому, що 2002 року В. Ющенко сам закликав обмежити надмірні повноваження Президента. А 2004 року він заявляв, що „Наша Україна” безумовно підтримає політичну реформу, пообіцявши це мільйонам українців, а також Л. Кучмі, В. Януковичу, Ф. Солані, А. Квасневському, Р. Адамкусу. 2005 року Президент також не раз гарантував проведення політреформи [3]. Можливо, В. Ющенко не хоче повторювати слова Ш. де Голля: „Я не можу бути президентом у країні, де функції глави держави практично зведені до відкриття щорічних виставок хризантем”. Однак про такі наслідки слід було думати напередодні третього туру президентських

виборів 2004 року, адже закон не можна переписувати в залежності від ситуації та особистих амбіцій.

Серед напрямів розвитку інституту президентства, які пропонуються, існують дуже радикальні. Наприклад, комуністи схильні взагалі скасувати цей інститут, оскільки він, на їхню думку, загрожує узурпацією влади однією особою. З цим перегукується ідея стосовно створення замість цього інституту колегіального органу – Президії Верховної Ради України [4]. При цьому пропонується передати Президії усі конституційні повноваження Президента окрім права застосування вето до ухвалених Верховною Радою законів. (Тут досить оригінально трактується право вето: воно може застосовуватися до закону, якщо проти нього проголосувало більше 50 депутатів). Президія має складатися з 20 осіб: 15 депутатів поточного скликання та 5 від попередніх скликань. Ці депутати, як і усі 300 депутатів Верховної Ради, обираються строком на 2 роки. Головою Президії є Голова Верховної Ради. Він, як і до цього Президент, є главою держави і виступає від її імені на міжнародній арені.

Така модель розвитку президентських інституцій дуже нагадує радянську. В ті часи країною керував колегіальний орган – Політбюро ЦК КПРС, а державу на міжнародній арені репрезентував Генеральний секретар ЦК. Але постає питання про дієздатність подібної моделі в сучасних умовах, оскільки за такою схемою одна особа (хай то буде Голова Президії Верховної Ради чи Генеральний секретар ЦК) стає фактично керівником держави.

Якщо говорити про вірогідність еволюції чинної парламентсько-президентської системи правління до чисто парламентської моделі, то тут можна зробити кілька зауваг. Перед тим, як змінювати систему правління, необхідно чітко визначити, що ж саме потребує змін. В парламентських республіках президент (якщо він узагалі є), як правило, не обирається всенародно і має переважно символічні повноваження. Він, як говорять правознавці, здійснює функції церемоніального керівництва. В таких республіках діють двопалатні парламенти, членам уряду дозволяється поєднувати міністерську працю з депутатською діяльністю. Основну роль у законотворчій роботі виконують не парламенти, а уряди. Не застосовується механізм імперативного мандата.

Класичні парламентські режими характеризуються номінальною участю президента в державному процесі. У деяких країнах президент має формальне право призначати і знімати з посад прем'єрів та міністрів, приймати відставку уряду. Але насправді це не стільки право, скільки обов'язок. Дуже часто ця обставина не формалізована. У країнах, що сповідують парламентаризм, президент впливає на формування коаліції не більше, ніж будь-який інший громадянин. Переговори про коаліцію — то турбота новообраних депутатів.

У багатьох парламентських республіках заведено, щоб президент був

безпартійним. Однак він обов'язково повинен мати високий авторитет в суспільстві й підтримувати контакти з усіма провідними політичними силами. Саме така особа здатна в кризовий момент виконувати обов'язки неупередженого арбітра.

Парламентаризмові властива ефективна взаємодія парламенту й уряду. А тому їх контакти мають якісно інший, незвичний для нас характер. Лідер політичної сили, що перемогла, стає, як правило, прем'єром. Термін його повноважень не регламентований, але пережити парламент, який його висунув, глава уряду і сам уряд не можуть. Члени уряду найчастіше обираються з числа депутатів. Найстабільнішими парламентськими режимами є здебільшого ті, що дотримуються принципу однопартійної більшості [5].

Для запровадження такої моделі в українських реаліях потрібно багато чого змінити. Де-факто надто сильна президентська система постала в Україні через відносну слабкість парламенту. Ідеологічні розходження та інтереси парламентських груп були дуже різні, тому у нас так і не сформувалася стабільна парламентська більшість. За умов парламентаризму необхідні, насамперед, потужні політичні партії, які не створюються залежно від ситуації, а мають чітку ідейну платформу і значну кількість прихильників.

Ефективною в цьому випадку може бути двопартійна система. Але для її впровадження в Україні потрібно ще немало часу, оскільки партійна система має еволюціонувати, перетворившись із системи з ста з гаком партій з невизначеними програмами та без стабільного електорату на систему, де дві партії можуть представляти більшість населення і дбати про загальнонаціональні інтереси. До того ж, якщо Президента обиратиме парламент, то кандидатом на цей пост має бути людина, діяльність якої не може викликати конфлікти між гілками влади. У нас, на жаль, поки ще немає таких постатей.

Перехід до демократії – не самоціль, а шлях до створення цивілізованої сучасної політичної системи, яка могла б саморозвиватися й створювати умови для нормального життя громадян. Проблема демократії для нашої країни – це проблема формування політичної системи, яка б забезпечувала керованість суспільством за участю народу, припускала можливість заміни вищого керівництва без насильницьких дій, гарантувала захист прав і свобод людини і громадянина. При цьому Україна не може не враховувати свого історичного досвіду й не використовувати набутків інших країн. Як зазначив экс-голова Верховної Ради В. Литвин, „...коли ми заговорили про реформування політичної системи, зміни президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську, то перед суспільством виникло надзвичайно складне завдання вибору. Воно полягає в тому, щоб знайти найефективніші варіанти та моделі цієї трансформації, щоб Україна з

цього дійсно мала історичну користь, а не виграшну ситуацію для певних політичних сил чи політиків. Для цього просто необхідно скористатися досвідом розвинених демократій і, насамперед, не ігнорувати власну історію". Історичний досвід вчить, що повне руйнування попередніх політичних інститутів, заперечення політичної культури, що складалася століттями, якою б вона не була, може обернутися драмою для країни.

Успішне реформування політичної системи в цілому пов'язується з формуванням сучасної правової системи, модифікацією виборчої системи, забезпеченням поділу влади і взаємодії її гілок, реформуванням державного механізму, запровадженням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері [6]. У будь-якій державі Конституція має якісь прогалини та двозначності, але уважний законодавець не поспішає різати по живому. В країнах Європи багато необхідних норм не зафіксовано в конституціях, і коли виникає потреба, то вдаються до використання традиції, звичаєвого права. Чітке дотримання неписаних правил і відмова від зловживання правовими прогалинами свідчать про високий рівень демократії і політичної цивілізованості.

Оскільки проблема функціонування інституту президентства в Україні в межах парламентсько-президентської республіки нова, то, на нашу думку, було б доцільно звернутися до досвіду інших країн. Це не тільки дасть можливість вдосконалити чинні норми українського законодавства, а й краще зрозуміти, до яких наслідків може призвести запровадження парламентсько-президентської республіки.

В ході обговорення проекту політичної реформи автори новацій часто посилалися на зарубіжний досвід. Багато з них виступало за підвищення відповідальності парламенту. На переконання цих авторів, жоден президент у державах, які дотримуються парламентаризму, не має такого великого набору інструментів впливу на депутатський корпус, як український. Адже в жодній західноєвропейській країні, навіть у постсоціалістичних, президент не наділений повноваженнями на власний розсуд звільняти з посади прем'єра чи інших членів уряду. В усіх цих країнах тільки парламент може відправити уряд у відставку, висловивши йому недовіру. Характерно, що в усіх державах на схід від України відправити уряд у відставку може, насамперед, президент. Таку особливість взаємозв'язків між парламентом, урядом і президентом, яка була притаманна Україні до 1 січня 2006 року, змінено [7].

Якщо ж говорити конкретніше про країни Західної Європи, де існує напівпрезидентська форма правління, то, з урахуванням досвіду, наприклад, Франції, можна зробити висновок, що там, по-перше, зміцнення президентської влади відбувалося в кризових ситуаціях. Але тут потрібно мати на увазі, що це траплялося тоді, коли в парламенті не було сильної коаліції, спроможної ухвалювати необхідні рішення, а країна

мала харизматичного лідера, здатного врегулювати кризову ситуацію, ефективно використовуючи свої повноваження. По-друге, таким країнам загрожувало двовладдя – виконавчі функції були розподілені між президентом і прем'єр-міністром. І хоча майже завжди прем'єр є більш залежною фігурою, ніж президент, оскільки він підзвітний і парламенту, і президенту, то були випадки, коли його повноваження прописувалися більш чітко і повно, ніж президентські. У Франції до 1962 року повноваження президента зводилися до ролі арбітра у відносинах між гілками влади, в чому є своя логіка. Адже коли президент виводиться з виконавчої влади і стає главою держави, то його дії можуть бути більш об'єктивними і не зводиться до захисту свого уряду. В такому випадку президент уособлює державу в цілому і практично є гарантом її цілісності.

З цього випливає, що президент, як лідер значної частини народу, повинен обиратися саме народом. Відтак принцип прямих виборів стає головним. Це було втілено в життя у Франції та Фінляндії після здійснення конституційних реформ.

Цікавим засобом збільшення повноважень президента можна вважати норму конституції Франції про те, що у випадку оголошення надзвичайного стану в країні президент має право приймати рішення для стабілізації ситуації. При цьому він може не рахуватися з положеннями конституції та координувати роботу інших органів влади. Він може, до речі, уособлювати виконавчу і законодавчу владу одночасно. Для цього йому необхідно консультуватися з прем'єр-міністром і головами палат парламенту. Будь-яке рішення президента у цей час парламент не має права скасовувати.

Можна зробити висновок, що, надавши президентові право користуватися такими повноваженнями, законодавець розраховував на сильного лідера, справжнього арбітра взаємостосунків гілок влади. Таке положення видається доречним в країн зі змішаною формою правління, оскільки в кризових ситуаціях суперечки між депутатами і членами уряду суттєво погіршують становище, а вольові рішення лідера нації (який все ж діє під наглядом Верховного Суду) можуть врятувати державу.

Головним у роботі президента є те, що його рішення мають підтримуватися парламентом. І тут доречно згадати про велику роль парламентської більшості. В Португалії, наприклад, саме через те, що парламентська більшість не підтримала президента, виникла криза, яка похитнула напівпрезидентську форму правління. У Франції, якщо дії президента підтримує об'єднана більшість, він стає дуже сильним навіть зі своїми обмеженими повноваженнями. Якщо ж більшість розколота, то частина її неодмінно підтримує прем'єра, який, маючи ще й конституційні повноваження, діє всупереч намірам президента. Це аж ніяк не сприяє стабілізації політичної та економічної ситуації. Такі обставини необхідно враховувати при розбудові ефективної напівпрезидентської форми

правління, бо парламентська більшість, яка призначає на посаду прем'єр-міністра, виступаючи на боці президента, автоматично створює ситуацію ідеальної злагоди в політиці.

Оскільки інститут президентства в Україні перебуває лише на стадії формування, то нам необхідно враховувати досвід конституційного врегулювання правового статусу президента в країнах з розвинутими демократичними традиціями, а також досвід країн з тривалою історією інституту президентства. Бо саме цей інститут є важливим при визначенні форми правління в державі, але досить неоднозначно сприймається політичними силами, котрі дбають передусім про власну вигоду [8].

Досвід європейських країн, де функціонує напівпрезидентська система правління, нагромаджувався століттями, причому це відбувалося в умовах коливання від однієї системи до іншої, в умовах революційних вибухів та політико-соціальних криз. Однак ніщо не завадило побудувати там міцну політичну систему з владою, котра працює ефективно, спираючись на конституційні норми і підтримку населення.

Отже, можемо зробити висновок, що, внаслідок конституційної реформи, розвиток інституту президентства в Україні зазнає багато труднощів, оскільки це для нас нова модель дії влади в умовах парламентсько-президентської республіки з суттєво скороченими повноваженнями Президента. Тепер на перший план виходять Верховна Рада і Прем'єр-міністр: від їх рішень залежатиме, як розвиватиметься держава у майбутньому. У Президента ще залишилися важелі впливу як на парламент, так і на уряд, однак це вже не означає, що саме він головна постать у визначенні стратегії розвитку країни.

Можна було, звичайно, піти іншим шляхом реформування політичної системи. Наприклад, запровадити суто президентську чи суто парламентську систему правління або ж заснувати колегіальний орган замість посади Президента. Але ці кроки видаються недоцільними на нинішньому етапі розвитку.

По-перше, суто президентська республіка не відповідає українському менталітету (підозра в узурпації влади). Невисокою є політична культура не лише широких верств населення, а й політиків (мало хто втримається від спокуси одержати необмежені повноваження та зробити державу своєю „вотчиною”). Буденним явищем стало ігнорування законів. В таких умовах влада, навіть суттєво обмежена Конституцією, може збільшуватися через нехтування або ж перекручення законодавства.

По-друге, чисто парламентська система теж видається недоцільною, оскільки слабка партійна система, недотримання укладених угод між різними політичними силами стають причиною того, що парламент лишається органом настільки нестабільним, що віддавати йому одному право вирішувати головні питання розвитку держави просто небезпечно.

Що ж стосується колегіального органу, який пропонується заснувати

замість посади Президента, то радянський досвід засвідчив його неефективність.

Законодавці, які творили норми конституційної реформи 2004 року, бачили Україну саме парламентсько-президентською республікою, виходячи з логіки еволюції української політичної системи. Ми не стверджуємо, що ці зміни не мають вад і не викликатимуть криз, але вони потрібні для того, щоб країна хоч і з труднощами, але наближалася до визнаного всіма розвинутими демократичними державами стандарту якості функціонування політичних інститутів.

Література:

1. **Ющенко В.** „Я визнаю, що діє оновлена Конституція, але суспільство повинне сказати своє слово” // http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/1/23/37931.htm
2. **Рахманін С.** Вступ до референдуму. Короткий курс // Дзеркало тижня. – 2006. – 28 січня. – С. 1 - 2.
3. **Рахманін С.** Сім запитань – одна відповідь // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/580/52317>
4. Колегіальний Президент // www.menshov.kherson.ua
5. **Рахманін С.** Досвід боротьби з „італійським страйком” // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/596/53326> //
6. **Сухонос В. В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: Монографія. – Суми: ВДТ „Університетська книга”, 2003. – С. 231 - 232.
7. **Шаповал В.** „Коли прочитав текст змін до Конституції, подумав, що це жарт” // <http://www.viche.info>
8. **Тодыка Ю. Н., Яворский В. Д.** Президент Украины: конституционно-правовой статус. Монография. – Харьков: „Факт”, 1999. – С. 30 - 31.

Групи інтересів у громадянському суспільстві

Олександр Чувардинський,
кандидат політичних наук,
докторант Інституту вищої освіти
АПН України

Нові політичні реалії в українському соціумі зумовлені становленням демократичного громадянського суспільства. Все частіше науковці звертають увагу на те, що в соціальній сфері громадські інститути перебирають на себе публічні, соціальні функції. А засадою діяльності суспільних інститутів стають приватні або вузькогосподарські інтереси [1; 2; 4; 5; 8]. Це породжує низку проблем, головною з яких стає проблема взаємин держави і громадянського суспільства.

Мета статті – дослідження груп інтересів громадянського суспільства як об'єднань людей для досягнення певних цілей.

Політичні партії як невід'ємна частина громадянського суспільства безпосередньо впливають на державну політику та відіграють провідну роль у формуванні політичної культури громадян. Саме через партії виражається воля різних верств населення в органах влади, досягається відповідальність урядових структур перед народом. Головна риса, яка відрізняє політичні партії від інших організацій, – це прагнення до заміщення державних посад своїми представниками.

Під функціями політичних партій розуміють ролі, які вони постійно виконують в політичній системі суспільства. Розглядаючи функції політичних партій в системі ліберальної демократії, слід розрізняти головні, чітко виражені функції, що впливають з самої суті політичних партій, і приховані (латентні), які свідчать про те, як партії працюють на користь ліберальної демократії, її створення, ефективного функціонування і розвитку [1, с. 323].

Розглянемо прямі функції політичних партій.

Передусім, це боротьба за позиції у виборних органах влади. Партії – це своєрідні „електоральні машини”. Вони організовують виборчі кампанії, надають своїм кандидатам необхідні ресурси.

Далі – участь у політичному управлінні. Головна мета будь-якої партії – політична влада. Через своїх представників в органах законодавчої і виконавчої влади партії впливають на процес прийняття політичних рішень, беруть участь у виконанні управлінських функцій, забезпечують формування політичних лідерів та політичної еліти. Селекція політичної еліти розпочинається всередині партій. Саме партії висувують кандидатів до законодавчих органів влади та лідерів, які змагатимуться за найвищі виконавчі посади.

Партії забезпечують представництво суспільних інтересів. Вони виявляють, обґрунтовують і формують інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, програм, передвиборчих платформ. Партії транслюють окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог. Слід зазначити, що репрезентація суспільних інтересів відбувається не лише в ідеологічній формі, а й через вплив на прийняття рішень в органах державної влади на користь певних соціальних груп.

В суспільстві існують дуже різні інтереси. Однією з головних вимог демократії є мирне узгодження розбіжностей у політичних презентаціях, що їх висувують соціальні групи. Завдяки діяльності політичних партій (передвиборча агітація, залучення громадян до виборів, пропагандистські кампанії в мас-медіа, масові акції тощо) здійснюється політична соціалізація і політична мобілізація громадян, формування у них якостей і навичок участі у владних відносинах. Партії надають громадянам можливості (ресурси) для політичної участі, створюють політичну інфраструктуру взаємодії між громадянським суспільством і державними органами, між політичними лідерами і громадянами.

Саме партії забезпечують конкуренцію у боротьбі за політичну владу. Боротьба партій на виборах забезпечує плюралістичний характер політичного процесу в системі ліберальної демократії. Партії формують громадську думку щодо суспільно важливих питань.

Партії є головними посередниками та інструментом взаємодії між громадянським суспільством і державною владою. В умовах демократії вони каналізують соціальні конфлікти в цивілізоване русло, забезпечують мирний перерозподіл влади між різними політичними силами.

Отже, найголовніша мета партій – здобуття і здійснення влади. Вони й створюються задля досягнення політичних цілей, задекларованих у їх програмних документах. Партії мають публічний (загальносуспільний) характер. До їх функцій належить агрегація, акумулювання інтересів, які узгоджуються з політичною орієнтацією та ідеологією партії.

Вираженням плюралізму сучасних складних суспільств, репрезентацією наявних у суспільстві інтересів на владному рівні опікуються як партії, так і групи інтересів. Саме тому при ознайомленні з різними інтерпретаціями сутності груп інтересів виникають певні

методологічні труднощі. Але слід зазначити, що групи інтересів, на відміну від партій, не борються за владу і безпосередній контроль над нею. Для них політична влада – не мета, а засіб, за допомогою якого вони прагнуть задовольнити свої потреби та інтереси. Крім того, діяльність груп інтересів не завжди має публічний характер. Вони можуть об'єднуватися заради досягнення вузьких групових цілей в спосіб, який часом не узгоджується із загальносуспільними інтересами або й прямо суперечить їм. На думку А. Доуза, групи інтересів – це об'єднання індивідів, що прагнуть впливати на уряд будь-якими засобами задля досягнення своїх інтересів [1, с. 420].

В сучасній політології групами інтересів вважають лише об'єднання, що перебувають поза владою і суто політичною організацією й прагнуть впливати на систему влади заради власних потреб. Користуючись певною автономією від уряду і політичних партій, групи інтересів чинять тиск на них з метою відображення своїх вимог у публічній політиці. Тому у своїй діяльності вони виступають як групи тиску. Відтак більшість політологів не бачить різниці між поняттями „група інтересів” і „група тиску”. На думку Дж. Вілсона, групи інтересів (або групи тиску) – це організації, що прагнуть знайти канали впливу на уряд, але, на відміну від політичних партій, не мають наміру контролювати його. Майже у всіх країнах групи інтересів є ланкою зв'язку, своєрідною трансмісією між суспільством і державою [2, с. 420].

В українському політологічному енциклопедичному словнику групи інтересів визначено як „об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувують вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей” [3, с. 123].

Розмаїття організаційних форм, у яких існують групи інтересів, віддзеркалюється в поняттях, якими їх позначають: „об'єднання”, „асоціація”, „спілка”, „організація”, „клуб”, „рух”, „комітет” тощо.

М. Уолтерстайн називає групами інтересів „усі добровільні об'єднання людей, колективів і організацій з формальною основною структурою, у яких особисті вимоги поєднані з матеріальною і духовною суспільною користю, і які виражають себе усередині своєї чи іншої організації за допомогою співробітництва і впливів – висловлюються щодо інших груп чи політичних інститутів” [4, с. 163].

Поняття „групи інтересів” вказує на політичний вимір розуміння цих груп. Від партій групи інтересів відрізняються тим, що не беруть участі в загальному політичному волевиявленні. Репрезентуючи певні інтереси суспільства, вони не прагнуть політичної відповідальності.

Нині визнається безперечним те, що групи інтересів – це невід'ємний елемент демократії. Адже в кожному суспільстві існують дуже різні інтереси і думки. Оскільки приватні особи навряд чи можуть „в сучасному масовому суспільстві здійснювати свої інтереси поодинокі, то вони

вимушені об'єднуватися в групи" [4, с. 164]. Для груп інтересів це має означати необхідність обирати з усього обсягу представлених у них вимог лише особливо значимі для досягнення поставленою тією чи іншою групою спільної мети і мають найбільші шанси для успіху. Внаслідок цього неминуче виникає „ієрархія” інтересів, що оцінює їх за ступенем актуальності.

Надзвичайна розмаїтість груп інтересів викликає необхідність у їх класифікації. Наукова література фіксує велику кількість пар-антагоністів, як, наприклад, „суспільні – приватні”, „формальні – неформальні”, „матеріальні – духовні” тощо групи інтересів [4, с. 166].

Класифікація груп інтересів здійснюється на підставі різних критеріїв. Найголовніші з них: ступінь організованості, мета і спрямування групової діяльності, способи дій. Ці критерії дозволяють поділяти групи інтересів на захисні, проблемні та інституційні, явні та приховані, жорстко організовані і розмиті, легальні й нелегальні тощо [1, с. 421].

Найпоширенішими і найтиповішими є спілки інтересів – групи асоціативного типу, що створюються для артикуляції, захисту і задоволення власних потреб та інтересів. Вони мають чітку формальну структуру і правовий статус. До них належать профспілки, бізнесові спілки (наприклад, Українська спілка промисловців і підприємців), молодіжні, жіночі, етнічні, релігійні об'єднання, товариства споживачів тощо. Іноді до спілок інтересів відносять лобістські організації і групи тиску. Але специфіка останніх полягає в їх посередництві, а не в захисті власних інтересів.

В контексті виокремлення критеріїв класифікації та осмислення змісту груп інтересів перейдемо до **визначення сутності лобістських організацій і груп тиску.**

Лобістські організації – це формально зареєстровані або тіньові об'єднання, спілки і контори (бюро), які допомагають певним групам інтересів розв'язувати їх проблеми, використовуючи свої зв'язки, минулий чи набутий авторитет у „коридорах влади”. Лобісти здійснюють вплив на депутатів, членів уряду та на адміністративні органи шляхом додаткового їх інформування, надання рекомендацій, переконування, залучення їх до законодавчих ініціатив, безпосередньої участі в розробці проектів законів, надання їм різних послуг і, нарешті, до прямого підкупу. Як правило, лобістські організації зосереджуються на законодавчих органах влади. Вони уникають публічності і діють у формі тіньових чи напівтіньових організацій.

Щодо **груп тиску**, то існують два основні підходи до їх визначення. Одні дослідники відносять до них будь-які об'єднання, що використовують метод тиску, підтримки чи зриву певних політичних рішень. У цьому випадку групи тиску – це просто групи інтересів у дії. Прихильники іншого підходу ототожнюють такі групи лише з певними видами груп інтересів,

а саме з тими, що уникають ініціативних пропозицій стосовно нових законів, а лише впливають на прийняття чи неприйняття певного рішення, підтримку чи зрив якоїсь акції. Вони досить обмежені у виборі форм і методів діяльності. Такі групи не мають своїх засобів масової інформації, обмежені у політичних ресурсах впливу на публічну владу [1, с. 422].

Деякі вчені відносять до груп інтересів лише три їх різновиди: спілки інтересів, лобістські організації і групи тиску, що мають на меті безпосередній вплив на прийняття політичних рішень. Інші ж автори трактують їх широко, зараховуючи до них різні види спонтанно утворених, слабо організованих спільнот, які, попри їх ефемерність і структурну розмитість, проявляють значну активність у захисті своїх інтересів або у приверненні уваги до тих чи інших суспільних проблем. При такому широкому підході до груп інтересів відносять також **інституційні, неасоційовані, групи громадських ініціатив, аномійні групи** [1, с. 423].

В суспільних науках є кілька теорій, що стосуються груп інтересів. Теорії групових інтересів дозволяють внести корективи в пояснення взаємозв'язку матеріальних інтересів з адміністративним апаратом, політикою й ідеологією. Для конкретного відображення цього взаємозв'язку необхідно враховувати соціологічні параметри: генезис груп інтересів; природу групового членства; показники участі; ступінь відповідності між переконаннями керівників і членів груп; значення адміністративно-політичних процесів [5, с. 124].

Теорія соціального порядку і конфлікту пояснює генезис груп інтересів як результат природних соціальних взаємодій, а членство в них – як наслідок природної взаємодії людей з аналогічними інтересами і переконаннями, показник участі – як відносно високий, відповідність переконань керівників і членів – як результат прагнення керівників звести до мінімуму невідповідності між переконаннями членів для зміцнення своєї керівної ролі, значення адміністративно-політичних процесів – як зростаюче в часі [5, с. 124].

Теорія несподіваних наслідків ті ж параметри пояснює як результат ситуації (незначне число потенційних учасників і низькі витрати на організацію).

Теорія обміну пояснює генезис груп як результат діяльності індивідів, орієнтованих на адміністративну посаду в майбутньому апараті, членство – як результат прагнення до селективних і політичних благ, показник участі не аналізується, відповідність переконань керівника і членів – як залежне від матеріальних благ (незначне для селективних і високе для колективних), значення адміністративно-політичних процесів – як низьке, але залежне від матеріальних благ.

Теорія ангажованості пояснює генезис груп як результат цілеспрямованої діяльності індивідів чи організацій, членство – як результат прагнення до матеріальних і політичних колективних благ,

показник участі - як низький через невизначеність політичних переконань більшості при повній невідповідності переконань керівників і членів через політико-ідеологічний екстремізм керівників з одночасним зростанням значення адміністративно-політичних процесів [5, с. 125].

Відносно груп інтересів нерозглянутим лишається **питання класифікації політико-управлінських клік**.

Кліки – це малі групи, що існують у межах великих груп. Вони виникають стихійно, належать до прихованих елементів соціальної структури (системи неформальних зв'язків, що існують у будь-яких інституалізованих структурах суспільства). Методом закулісних дій кліки прагнуть так сформулювати соціально-економічні й організаційно-управлінські структури й відносини, щоб завжди посідати в них панівне становище для одержання найбільшої вигоди. М. Дальтон виокремлює п'ять типів клік, що існують у будь-яких владно-управлінських структурах: симбіотична кліка з вертикальною структурою; паразитична кліка з вертикальною структурою; захисна кліка з горизонтальною структурою; агресивна кліка з горизонтальною структурою; випадкова кліка [6].

Найважливішим ресурсом впливу, що визначає потенційну впливовість групи, є її легітимність.

Другим ресурсом впливу є значимість конкретної акції групи інтересів з точки зору суспільних інтересів, її вплив на політичну, соціальну й економічну стабільність. Профспілки, підприємницькі асоціації можуть організувати страйк (шахтарів, транспортників у великих містах) з важкими економічними наслідками для країни, тоді як страйк учителів може не мати такого економічного ефекту. Незначні наслідки мають і акції груп підтримки.

Нарешті, важливим ресурсом, що його використовують групи інтересів, є їх політичні можливості, які залежать, зокрема, від фінансового, організаційного, інформаційного забезпечення групи та її чисельності.

Важливим ресурсом політичного впливу груп інтересів є їх чисельність, мобілізаційна здатність і активність членів. В одних випадках групи діють шляхом прямої взаємодії з владними структурами чи окремими особами при владі; в інших – через парламентські та інші лобі; ще в інших звертаються до масових акцій протесту чи підтримки.

Групи інтересів широко використовують й опосередкований вплив на владу (через засоби масової інформації або через політичні партії), формуючи вигідну для себе громадську думку. Поряд з використанням традиційних політичних партій, групи можуть і самі організовувати тимчасові партії за інтересами, невеликі за своєю чисельністю. Така практика, до речі, дуже поширена в Україні. Крім того, групи інтересів прагнуть бути представленими серед владної еліти, намагаючись отримати посади для своїх представників на різних рівнях державної

влади [1, с. 426].

Лобізм (як явище) чи лобіювання (як діяльність) є вельми специфічним засобом досягнення цілей групами інтересів.

Існування лобізму в наш час тісно пов'язане з діяльністю груп інтересів та можливостями їх впливу на органи влади. Крім того, його розвиток залежить від розвиненості плюралізму, інституалізованості політичної участі, впливовості та активності політичних партій. Американські політологи вважають, що чим політичні партії сильніші та чим ефективніше вони діють, то тим менше групи інтересів мають можливостей впливати на прийняття політичних рішень.

Відповідно до цілей груп інтересів і сфери, яку вони представляють, лобістська діяльність буває економічною, соціальною, політичною, соціокультурною, регіональною чи галузевою. В залежності від того, на яких суб'єктів прийняття рішень лобісти спрямовують тиск, розрізняють парламентський, президентський та урядовий лобізм. Стосовно політичної системи, то він може бути зовнішнім (тиск на органи влади збоку) або внутрішнім (лобістами є депутати парламенту, члени уряду, оточення президента, сам президент тощо).

Використання багатоманітних легальних лобістських технік на різних рівнях політичного й управлінського процесу спонукає деяких політологів вважати, що лобіювання перетворюється на невід'ємну частину політичного процесу в плюралістичних демократіях з розвиненими механізмами групової політики.

Унікального характеру набули компоненти багатоскладового суспільства в Україні. Поряд з проаналізованим С. Хантінгтоном зіткненням в Україні Західної і Православної цивілізацій, впливом багатовимірною „російського фактора” (російська етнічна меншина, російськомовне населення, геополітичний потенціал, амбіції північного сусіда тощо), політизацією інших етнічних спільнот і культур, поряд з проблемним Кримом та близьким йому в цьому Закарпаттям, поряд з іншими чинниками поліморфності суспільного тіла України, - поряд з усім цим головним структуротворчим компонентом української багатоскладовості став фактор існування й домінування регіональних груп інтересів більш відомих в науково-публіцистичному дискурсі як „регіональні політичні клани”.

Регіональні групи інтересів є чи не найскладнішою версією організації впливу на владу. Вони в тій чи іншій формі відображають, насамперед, комплексні інтереси регіону як певної цілісності. Їх відзначає високий рівень корпоративізму й тенденція до його поглиблення. Репрезентовані у кадровому плані місцевою регіональною елітою, вони спираються на владу і домагаються ще більшої влади. „Передозування” впливу регіональних груп становить загрозу внутрішній стабільності в суспільстві, що ми й спостерігаємо в Україні.

Власні інтереси в Україні лобіюють не тільки представники українського бізнесу, а й представники інших країн, особливо Росії. На початку 2005 року російський бізнес не тільки зумів створити нову схему лобіювання інтересів в Україні, але й досяг практичних результатів [14, с. 117]. Президент Російського союзу промисловців і підприємців А. Вольський вважає, що в лобіюванні інтересів бізнесу немає нічого осудливого [15, с. 118].

Лобіювання своїх інтересів через чиновників і безпосереднє представництво „своїх” у владних структурах також набуло в Україні значного поширення [16, с. 117].

В цілому, лобіюють власні інтереси в українському державному апараті представники бізнес-структур прямо або через своїх представників. Відомий принцип ще з часів Платона, що державою мають керувати правителі-філософи, які не володіють приватною власністю, на українському політичному ґрунті й досі не спрацьовує.

Соціальні й економічні трансформації останніх років свідчать, що Україна обирає траєкторію неокорпоративістського типу, але для неї характерні й патронажно-клієнтельні відносини. Ця траєкторія відзначається, насамперед, домінуючою роллю великих підприємств, часто інтегрованих у картелі, що включають у себе фінансові інституції, мета яких полягає частіше в організації виробництва та обліку, а не в адмініструванні якоїсь важливої частки соціального життя. Це призводить до численних непевностей в економічній сфері, які драматично впливають на підвищення цін імпорту й вартість комерційних операцій, а також обумовлює скорочення цієї сфери під відповідальність держави. Умови економічної діяльності визначаються втручанням зовнішніх чинників у логіку ринку: це політична і територіальна ренти, прямий і непрямий, немонетарний тиск на операторів. Інтернаціоналізація соціальних функцій з боку великих підприємств або мережі таких підприємств постає як посилення залежності індивідів від цих організацій. Межі між сферами економіки й політики, між сферами приватного і публічного втрачають, здається, свою чинність. Феномен змови й зловживання службовим становищем вже є не винятком, а нормою самої системи.

Рух України за неокорпоративістською траєкторією зумовлюється комбінацією кількох різновидів тиску. Тиск, що походить безпосередньо з економічної сфери та політики стабілізації, комбінується з тиском від невизначеності правил і неокресленості інституцій (що притаманне будь-якому переходу), а також з тиском, що походить від різкого обмеження влади суспільства.

Викриття кримінальної природи численних секторів економіки, всіляких мафіозних зв'язків, що їх можна віднайти і в Україні, і в Росії, це лише ковзання по поверхні. Неокорпоративізм не завжди має кримінальний характер. Це не епіфеномен переходу, але можлива

траєкторія, середній термін, період, вихід із „советизму”, у якого неокорпоративізм втім запозичив чимало рис і переробив їх з огляду на інший контекст [20, с. 109]. Це дозволяє пояснити велику кількість явищ, котрі західні експерти розглядають як нетипові. А саме: незначна частка відкритого безробіття, стосунки між адміністрацією підприємств і найманими робітниками, зв'язки між економічною та політичною елітою [21, с. 51]. Останні обумовили й особливості патронажно-клієнтельних стосунків у сучасному соціумі.

В умовах посткомуністичної України стійка система патронажно-клієнтельних зв'язків і обміну становить загрозу для утвердження громадянської культури і демократії. Прояви клієнтелізму мають місце не тільки у сфері стосунків представників еліти з народом, але й у характері відносин між найвищими посадовими особами, у способі формування й діяльності багатьох партій. Патронажно-клієнтельні партії зі своїми опікунами – „олігархами” протидіють незалежності виборців, формуванню конкурентних механізмів захисту інтересів. Вони є провідниками партикулярних, егоїстичних, відірваних від суспільних потреб інтересів.

Отже, якщо розуміти демократію як забезпечення безпосередньої участі окремої особи в процесі прийняття рішень та реалізацію принципів, за якими суспільна влада однаково має узгоджуватися з потребами кожного індивіда, то можна погодитися з думкою політологів, котрі вважають, що корпоративізм справляє негативний вплив на демократичне правління. Якщо ж розуміння демократії ґрунтується на принципі забезпечення якомога більшої „підзвітності” владних структур щодо своїх рішень перед широкими верствами населення та оптимальної узгодженості з потребами громадян, то тоді корпоративізм відіграє, очевидно, позитивну роль. Саме на цьому акцентують увагу прихильники неокорпоративізму.

Література:

1. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти, - К.: Вид-во „Ай Би”, 2002. – 684 с.
2. **Wilson G.** Interest Groups. – Oxford and Cambridge (Mass.), 1990. Цит. за: Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти, - К.: Вид-во „Ай Би”, 2002. – 684 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – С. 123.
4. **Уолтерстайн М.** Группы интересов. – Полис, 1992. - № 5 – 6. С. 156 –

166.

5. **Макаренко В. П.** Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования. СОЦИС (Социологические исследования) – 1996. – № 11. – С. 120 – 128.

6. **Dalton M.** Man Who Manage. Wiley, 1979. (Цит. за Макаренко В. П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования. СОЦИС (Социологические исследования) – 1996. – № 11. – С. 127.

7. Групи інтересів / Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти, – К.: вид-во „Ай Би”, 2002. – 684 с.

8. **Лісничук О.** „Кланова демократія” в Україні: привид чи реальність // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 43 – 47.

9. Что говорят и делают местные власти // Бизнес. – 2005. – № 49 (06.12.2004). – С. 34 – 43. Спецвыпуск: мифы революции.

10. Северодонецк Forever // Бизнес. – 2004. – № 50 (13.12.04). – С. 16 – 17.

11. **Кинах А.** Впервые украинские предприниматели оказали реальное влияние на политику // Бизнес. – 2004. – № 50 (13.12.04). – С. 45.

12. Бизнес-структуры и общественные организации, к которым имели или имеют отношение новые руководители регионов. Спецвыпуск: Птенцы гнезда Викторова // Бизнес. – 2005. – № 9 (28.02.05). – С. 58 – 60.

13. Государство – это МЫ ...! // Бизнес. – 2005. – № 16 (18.04.05). – С. 20 – 21.

14. Взять реванш! Спецвыпуск: Русский марш // Бизнес. – 2005. – № 10 (07.03.05). – С. 116 – 117.

15. **Вольский А.** В лоббировании интересов бизнеса нет ничего предосудительного // Бизнес. – 2005. – № 10 (07.03.05). – С. 118 – 119.

16. **Грищенко С.** Чтобы работать с этой командой, нужно меняться // Бизнес. – 2005. – № 15 (11.04.05). – С. 116 – 119. Спецвыпуск: Наш менталитет.

17. Разделяй и властвуй // Бизнес. – 2005. – № 7. (14.02.05). – С. 18 – 27.

18. Спортсмен, бизнесмен, чиновник // Бизнес. – 2005. – № 7 (14.02.05). – С. 20 – 21.

19. Самый главный спасатель // Бизнес. – 2005. – № 7 (14.02.05). – С. 22 – 23.)

20. **Сапір Ж.** Чи завершено перехідний період в Росії та Україні? // Політична думка. – 1997. № 4. С. 96 – 110.

21. **Макеев С.** Процессы социальной структуризации в современной Украине. Полис (Политические исследования). – 1998. – № 3. – С. 49 – 60.

Лобізм в Україні: можливості неурядових організацій

В'ячеслав Сергєєв,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри політології

Дніпропетровського національного університету

У статті визначаються місце і роль неурядових організацій в процесах лобіювання владних структур. Обґрунтовується їх значимість у цих процесах. Досліджуються їх можливості і методи діяльності.

Лобізм в тій чи іншій формі практикується практично у всіх країнах, він неодмінний супутник державного урядування. „Процеси формування рішень, механізму впливу на громадську думку, захисту власної позиції – все це, в широкому розумінні, може сприйматися як явище, що кореспондується з поняттям „лобіювання” [6, с. 50]. „Сьогодні в Україні ніхто не поставить під сумнів існування прихованого лобізму на усіх рівнях влади” [7]. Проблема лобізму є однією з важливих і складних в українській політиці й політології. І справа не в його наявності, а переважно у формі, в якій він здійснюється.

Явище лобізму неоднозначно сприймається суспільною свідомістю. Звідси і сам термін лобізм несе як позитивне, так і негативне смислове навантаження. Часто він отримує винятково негативне значення – коли асоціюється з поняттям протекціонізму, підкупу державних службовців і депутатів, коли спостерігається „ототожнення механізму лобіювання як сукупності силових методів і корупційних дій для досягнення мети” [6, с. 51]. Звісно, лобізм, як система представництва групових інтересів, має і позитивну сторону. Виступаючи в якості важливого і необхідного інституту демократичного процесу, він є формою законного впливу груп інтересів на управлінські рішення державних органів. Але такі практики впливу на представників влади, як незаконний тиск, хабарництво, корупція, формують негативне ставлення до лобізму загалом. В силу можливості поширення таких практик і необхідності запобігання їм, лобізм має бути контрольованим. Адже якщо він стає неконтрольованим, то від цього може постраждати суспільне благо, на задоволення якого спрямована діяльність

державних органів.

Проблемам лобізму і його контролю присвячена низка праць українських вчених. Зокрема, І. Немчинов досліджує умови і специфіку процесів лобіювання через парламентські фракції [1], О. Рамадан основну увагу приділяє визначенню й описові технологій лобіювання [2]. У статтях Є. Тихомирової явище лобізму розглядається з різних позицій: і як важливий елемент громадянського суспільства [3, с. 113], і як явище, поширене на міжнародному рівні [4; 5]. В цих працях лобізм визнається явищем, необхідним у взаємовідносинах держави і суспільства [1, с. 11], існування якого має об'єктивний характер [3, с. 116 - 118]. Наприклад, Ю. Ганжуров вважає, що „лобіювання має розглядатися як невід'ємна складова політичної комунікації, що передбачає механізм прямого і зворотного зв'язку суспільства і держави” [6, с. 51].

Не заперечуючи цього, хочемо звернути увагу на способи, форми або технології його здійснення. Наприклад, І. Немчинов відрізняє цивілізований і нецивілізований лобізм [1, с. 11]. Таке розрізнення слід визнати доцільним і корисним, хоча в нецивілізованому лобізмі можна вбачати і просте правопорушення чи зловживання. На думку І. Немчинова, нецивілізований лобізм – це „спроба „протиснути” вигідне рішення якогось приватного” питання чи якоїсь приватної проблеми, а цивілізований – „складний механізм впливу на владу (законодавчу в тому числі) з метою встановлення певних „рамкових” правил гри” [1, с. 11]. Тобто, різницю автор вбачає в цілях, але, на нашу думку, відмінність існує швидше в методах. Адже шантаж, будемо сподіватися, ніколи не стане визнаним цивілізованим лобізмом. Якщо навіть він буде скоюватися задля встановлення певних „рамкових” правил гри.

Про загрозу появи найбільш потворної з усіх нецивілізованих форм лобіювання – кримінальної – через те, що не існує відповідного законодавства, говориться в дослідженні „Політичні механізми регулювання лобізму: світовий досвід та українські реалії” [9]. Справді, „в сучасній Україні лобізм є чи не єдиним політичним явищем, що існує поза межами правового поля” [9]. І не в останню чергу – через те, що ми не маємо традицій цивілізованого лобіювання.

Розмови про необхідність легалізації лобістської діяльності в Україні, створення для цього законодавчої бази точаться вже немало часу. Зацікавлені чи небайдужі сторони пропонували до розгляду варіанти законопроектів, наприклад, проект А. Ткачука „Про регулювання лобістської діяльності в органах державної влади” [8]. Необхідність відповідних законів пояснюється тим, що широка практика лобіювання інтересів дисонує з нерегульованістю цього явища. Вважається, що це є „причиною мутації практики лобізму в кримінальний бік, маскуванню лобістських організацій в образі партій, громадських організацій тощо, чия діяльність (коло інтересів, методи дії та ступінь впливу) не обмежені

належним чином” [9].

Проте чи варто звинувачувати лобістські організації в тому, що вони маскуються під партії і громадські організації, і чи можна звинувачувати останніх, що вони є замаскованим лобістськими організаціями? Інколи ці типи організацій збігаються. Стосовно політичних партій, то вони, на відміну від лобістських організацій, ставлять за мету здобуття влади, а не вплив на неї. Хоча і лобізм є невід'ємною складовою їх діяльності, адже первинна мета політичної партії – захист інтересів певної групи, а яким чином це відбувається, одержанням влади чи її лобіюванням, не так уже й важливо.

Те ж саме можна сказати і про неурядові (НУО) чи громадські організації. Вони не обов'язково стають маскою для лобістських організацій, оскільки й самі є лобістськими організаціями за природою чи, принаймні, використовують лобізм у своїй діяльності як інструмент досягнення своїх цілей. „Лобізм (і про це не слід забувати) є чи не єдиною можливістю ефективно репрезентувати свої інтереси в органах державної влади, і це особливо стосується громадських об'єднань. В такому значенні лобізм є супутником і показником розвитку громадянського суспільства” [9]. Неурядові організації фактично й не приховують свою лобістську сутність. Їх діяльність можемо визнати цивілізованим лобіюванням.

Якщо для політичних партій лобізм є переважно одним з аспектів діяльності, то неурядові організації, наприклад, професійні об'єднання, етнічні чи релігійні асоціації, лобіювання мають за головну мету свого створення й існування. Зазвичай НУО розглядають і досліджують, беручи до уваги роль, яку вони виконують в суспільстві загалом. І розглядають значимість всієї мережі неурядових організацій. Тому їх часто і визначають як „сукупність різноманітних неурядових інститутів, достатньо впливових, щоб слугувати противагою державі і, не заважаючи їй, виконувати роль миротворця та арбітра між основними групами інтересів, стримувати потяг держави до домінування та атомізації решти суспільства” [10]. Але нас цікавить їх значимість для цільових груп, які вони представляють, для їх організаторів та членів, які створюють і підтримують ці організації не для того, аби вони були противагою державі і стримували її потяг до атомізації суспільства. Напевне, в жодному з програмних документів НУО не знайдемо положення, в якому б визначалося, що мета цієї організації – стримування держави. Мета їх локальна, вона полягає в захисті чи задоволенні інтересів. Звісно, не всі неурядові організації є лобістськими чи навіть вважають лобіювання напрямом своєї діяльності. Та все ж більшість їх можна назвати однією з інституціоналізованих форм лобіювання.

Значення неурядових організацій значно зросло в Україні за останні десять років. Хоча про їх серйозний вплив на урядову політику чи діяльність Верховної Ради поки що говорити зарано. Натомість в країнах

з тривалим досвідом функціонування демократії „дослідники звертають увагу на помітне зростання недержавних і некомерційних груп інтересів як на національному, так і на міжнародному рівнях, що призводить до збільшення числа лобістів, які їх представляють. Так, наприкінці 1960-х років у США спостерігався вибух активності лобіювання питань організаціями, що переймаються такими проблемами, як громадянські права, екологія, захист споживачів, охорона здоров'я тощо” [4, с. 145]. Лобіювання з боку НУО спонукало федеральний уряд активізувати свою діяльність у цих сферах. Особливо помітним і дієвим, і в межах окремих країн, і в межах світової спільноти, є лобіювання з боку організацій, пов'язаних із захистом довкілля.

Порівнюючи внутрішнє [6, с. 51] та неформальне лобіювання, яке базується на особистих знайомствах (дружніх, родинних, сімейних) та на впливі через позапрофесійні, непосадові чинники, з лобіюванням за допомогою неурядових організацій, слід визнати останнє менш шкідливим для інтересів загалу. Воно є переважно публічним, більш структурованим, простіше піддається контролю і регламентації. Має воно свої переваги і для тих, хто ним може скористатися.

Але й державні структури мають стимулювати розвиток саме такої форми лобіювання. Наприклад, у Великій Британії лобіювання заохочується самою процедурою законотворення. „Перед розглядом законопроекту зацікавленим групам пропонується для дискусії так званий „зелений документ”. За результатами дискусії видається „білий документ”, що містить реакцію зацікавлених груп, лобістських організацій на „зелений документ” і є основою для законопроекту”. В Австрії, Франції, Голландії створено спеціальні інститути – „соціально-економічні ради”, які мають досить чіткий юридичний статус і виконують роль своєрідних „лобістських парламентів” [9]. В Україні поки що мало робиться у цьому напрямі.

Лобізм може здійснюватися у різних формах. Зазвичай виокремлюють формальні і неформальні, прямі та опосередковані форми лобіювання. Використання для лобіювання неурядових організацій є переважно формальним лобіюванням. Хоча можливе і неформальне, тобто – через особисті зв'язки. Неформальне лобіювання за допомогою НУО відбувається в тому випадку, коли організація залучає до своїх лав чи до участі у своїх заходах (конференції, зустрічі, круглі столи тощо) тих, на кого планує справляти вплив. Але такий тип лобіювання можливий лише тоді, коли членство чи участь в такій організації потрібне суб'єктам лобіювання, а це можливо тільки з міркувань престижу чи в розрахунок на якісь інші дивіденди. Таких організацій зараз в Україні практично немає.

Неурядові організації досить розмаїті. До них належать аналітичні та ресурсні центри, інфраструктурні або „парасолькові” організації,

об'єднання за інтересами тощо. За типами організацій розрізняються і форми, в яких вони можуть здійснювати лобіювання. Наприклад, аналітичний центр практично не використовує збирання підписів та різні масові акції.

Можна зустріти виокремлення, в межах загальної сукупності неурядових організацій, лобістських організацій як їх окремих тип. Наприклад, В. Барков, Т. Розова, О. Пищуліна поділяють аналітичні („мозкові центри”) за домінуючими цільовими галузями діяльності на дослідницько-видавничі, лобістські, правозахисні, культурологічні, цільові [11]. В цілому погоджуючись з цим, зазначимо, що і правозахисні, і дослідницько-видавничі організації можуть вдаватися до лобіювання, здійснюючи його за допомогою поширення досліджень з певної тематики чи звертаючи увагу громадськості і державних структур на порушення прав певної групи осіб. Тобто, слід визнати, що частина неурядових організацій застосовує лобізм у своїй практиці як одну з можливостей досягти своїх цілей, а частина є прямо створеними для провадження лобістської діяльності.

Хоча мало яка організація, особливо з числа аналітичних центрів, визнає себе лобістською, оскільки, по-перше, таким чином вона відверто заявить, що її дослідження чи дії спрямовані на задоволення приватного блага, тоді як вони заявляють, що мають на меті благо спільне, прагнучи заручитися підтримкою громадськості. По-друге, в нашому законодавстві не визначається статус лобістської організації, відтак і самі ці організації оформлюються у вигляді, передбаченому правом. Багато що в цій ситуації залежить також і від „клієнтів” лобіювання.

Неурядові організації створюються для того, щоби за їх допомогою задовольняти якісь потреби чи інтереси. І не тільки шляхом впливу на владні структури (лобізму у різних його формах), але й координації дій учасників, організації спільних дій тощо. Їх клієнтами можуть бути окремі фізичні та юридичні особи, різні групи, організації, іноземні держави, міжнародні актори. Є. Тихомирова виокремлює три основні групи інтересів, які, на її думку, існують і на національному, і на міжнародному рівні. Це „**інтереси виробників** (комерційні), що виступають від імені підприємств; **інтереси невиробничого характеру** (некомерційного) сектора, у складі якого були представлені громадські організації і асоціації за професіями та лобіюються або широкі громадські чи групові інтереси членів груп або безпосередні інтереси членів груп; **інтереси регіонів**” [4, с. 144]. Авторка фактично лише стосовно другої групи інтересів визнає використання ними громадських організацій для лобіювання. Ми ж вважаємо, що НУО може використовуватися як інструмент лобіювання практично всіма зацікавленими особами – іноземними державами, урядом, який лобіює свої інтереси в парламенті, суспільними групами тощо.

Наприклад, інтереси регіону можуть намагатися захищати різні

структури. Це може бути організація, створена шляхом об'єднання зусиль активістів, які беруть на себе зобов'язання відстоювати інтереси свого регіону; це може бути аналітичний центр, створений на базі місцевих вищих навчальних закладів силами їх співробітників; об'єднання місцевих підприємців, які будуть намагатися отримати якісь поступки чи захистити свої позиції в місцевих або центральних органах влади. Але ж ті ж самі підприємці можуть також створити аналітичний центр, який формально не матиме до них жодного стосунку і здійснюватиме дослідження з тим, аби знайти аргументи на захист їх позицій. Аналогічно структури місцевої влади можуть ініціювати створення аналітичного центру, дослідження якого надавали б легітимності їх вимогам до центральної влади чи їх місцевій політиці.

Зрозуміло, що це не обов'язково мають бути аналітичні центри – це можуть бути організації будь-якого типу. Важливо, що вони мають певний авторитет, їх голос є голосом громадськості, до якого має дослухатися держава, і на який сама широка громадськість швидше зверне увагу, ніж на голос окремої людини, підприємства чи об'єднання підприємців. Отже, НУО можуть надавати можливість значно варіювати форми лобіювання, і не тільки інтереси невиробничого характеру можуть бути представлені громадськими чи неурядовими організаціями.

Для прямих форм лобіювання, в розумінні персональних контактів, вони здебільш непридатні. Але їх використання є виправданим для прямого лобіювання у вигляді цілеспрямованої роботи з представниками влади. Наприклад, для розробки, організації обговорення та надання відповідним органам проектів нормативно-правових актів; надання інформації з проблемних питань. Сюди ж відноситься й „організація та проведення переговорів із уповноваженими органами влади з метою відстоювання своїх інтересів; участь в урядових, парламентських, міжнародних комісіях” [7], в роботі консультативних, дорадчих органів загалом.

Найбільш оптимальним є використання можливостей НУО для опосередкованого лобіювання. Розглянемо це на прикладі аналітичних центрів. Їх роль можна вбачати в експертному забезпеченні лобістської діяльності. Якщо для такої неурядової організації як, скажімо, молодіжне об'єднання, лобіювання є виправданим і легітимним з точки зору громадськості і держави, оскільки вона агрегує й артикулює інтереси певної групи молоді і доносить їх до держави. Адже держава має турбуватися і про цю групу молоді також як складову суспільства, на службі якому вона перебуває. Отже, для аналітичного центру виправданість і легітимність його впливу на державні структури і широку громадськість полягає в тому, що він репрезентує експертну точку зору, тобто не просто транслює інтереси чи вказує проблему, а дає їм оцінку, розглядає можливість їх задоволення в контексті загальної ситуації в

країні. Якщо молодіжні організації прагнуть лобіювати свої інтереси через публікацію заяв і звернень у ЗМІ, видання власних друкованих матеріалів, організацію масових громадських дій (пікетів, акцій), проведення громадської експертизи законопроектів, подання петицій та надсилання листів до урядовців, то аналітичні центри здійснюють лобіювання через поширення власних експертних висновків. Тобто, їх „продукт стає інструментом у процесі лобіювання” [12].

Поширення висновків та результатів досліджень аналітичних центрів здійснюється через презентацію і поширення серед урядовців, депутатів, політиків, взагалі тих, хто має вплив чи повноваження у сфері, на яку спрямовані зусилля з лобіювання, власних друкованих матеріалів у вигляді рекомендацій, аналізу. Їх продукція поширюється і через ЗМІ, які доносять її і до широкої громадськості, і до тих, на кого спрямоване лобіювання. Відбувається це шляхом підготовки „публікацій, прогнозів, висновків, звітів, які містять конкретні пропозиції з метою вплинути на рішення уповноважених органів; висловлення позиції (власної або окресленої суспільної групи) щодо проектів нормативно-правових актів, що готуються уповноваженими органами; організація та участь у семінарах, конференціях, слуханнях, круглих столах, що проводяться з метою попереднього обговорення певних рішень” [7]. За допомогою таких заходів вони роблять експертну оцінку політики уряду та державних інститутів, „проводять моніторинги здійснення рішень, опитування, аналізують досягнуті результати” [12]. Перевагою аналітичних центрів є більша, порівняно з іншими організаціями, свобода вибору тем. Лише невелика кількість аналітичних центрів заявляє про своє вузьке спрямування (наприклад, Центр миру, конверсії та війни), решта опікується широкою проблематикою і може висловлювати свою думку і про економічні, і про соціальні, і про політичні проблеми.

Можливість лобіювання за посередництва неурядових організацій також слід враховувати при дослідженнях і аналізі цього явища як в цілому, так і в прагненні його законодавчого врегулювання та обмеження. Для тих, хто зацікавлений в лобіюванні, це є потенційно важливою можливістю легального відстоювання своїх інтересів, захисту своїх позицій і впливу на громадську думку. Державу таке лобіювання забезпечує інформацією, експертними матеріалами та оцінками, альтернативами вирішення проблемних питань, підтримкою її рішень. Лобіювання за посередництва неурядових організацій є, на нашу думку, основною можливістю легалізації лобіювання в Україні. Воно більш структуроване і публічне, а відтак його простіше контролювати й регулювати. Хоча в більшості випадків зберігається проблема непрозорості замовників і фінансування лобістських послуг. Але виправлення цієї ситуації можливе лише при подальшій розробці законодавчої бази діяльності неурядових організацій і врегулювання

лобістської діяльності в Україні.

Література:

1. **Немчинов І.** Лобіювання як форма діалогу з владою // Контекст. – 2002. – № 2. – С. 9 – 12.
2. **Рамадан О. І.** Технологія лобіювання // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, Політологія. – 2002. – Вип. 42 – 45. – С. 88 – 90.
3. **Тихомирова Е. Б.** Лоббизм как специфическая форма коммуникации с общественностью // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 113 – 127.
4. **Тихомирова Є.** Лобізм як складова міжнародного PR // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 143 – 151.
5. **Тихомирова Є. Б.** Технологія зв'язків з владою: міжнародний досвід лобіювання // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2001. – Випуск 6. – С. 235 – 244.
6. **Ганжуров Ю.** Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 50 – 62.
7. **Євгенєва А.** Проблема законодавчого регулювання лобістської діяльності // http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=6&ar_id=1018&as=0
8. **Ткачук А.** Проект закону „Про регулювання лобістської діяльності в органах державної влади” // http://www.culip.com.ua/m6_5_u.rar
9. Політичні механізми регулювання лобізму: світовий досвід та українські реалії // <http://fprr.org.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=148>
10. **Ткачук М.** Держава та громадянське суспільство. Динаміка їхньої взаємодії в Україні // <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=200405131237122>
11. **Барков В., Розова Т., Пищуліна О.** Специфікація громадянського суспільства в Україні // http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm
12. **Голіченко О.** Механізми впливу недержавних організацій на державні структури // <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040513122124601>

Інформаційні технології – новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства

Алла Сіленко,
доктор політичних наук,
проректор Одеської національної академії зв'язку
ім. О. Попова

У статті розглядається проблема впливу нових інформаційних технологій на розвиток суспільства, з'ясовуються негативні й позитивні наслідки цього процесу. Аналізуються такі поняття, як „інформація”, „інформаційні технології”, „інформаційне суспільство”, а також теоретико-методологічні підходи до вивчення питань розвитку інформаційного суспільства.

У XX столітті одним із ключових понять, що визначають його специфіку й характер, стала інформація. В сучасному контексті це поняття є надзвичайно широким, що дозволяє позначати ним і повідомлення, і середовище, і запис програми зміни й розвитку об'єкта. Інформація – це унікальний ресурс, що створюється самим суспільством у процесі його життєдіяльності. Поняття „інформація” більшість вчених цілком справедливо відносить до таких загальних філософських категорій, як „простір”, „час”, „рух” тощо [1]. Зокрема, інформація трактується як заперечення ентропії (Л. Бріллюен); комунікація і зв'язок, у процесі яких усувається невизначеність (К. Шеннон); передача розмаїтості (Дж. Ешбі); міра складності структур (Х. Моль); ймовірність вибору (А. М. і І. М. Яглом).

У науковій літературі інформації дається безліч визначень, які досить часто суперечать одне одному. І жодна зі спроб дати загальне визначення не дала результату, з яким би погодилися всі. Особливо гостро це проявляється, коли переосмислюється роль інформації в економіці й побуті. Економісти, наприклад, вважають, що інформація – „це дані, просіяні для конкретних людей, проблем, цілей і ситуацій. Вартість інформації містить у собі час керівників і підлеглих, витрачений на збір інформації, а також фактичні витрати, пов'язані з аналізом ринку, оплатою машинного часу, використанням зовнішніх консультантів тощо”

[2]. Стосовно управління інформація - це „всі ті відомості, знання, повідомлення, які допомагають вирішувати певне завдання” [3]. З позиції теорії інформації (семіотики) інформація - це „міра усунення невизначеності знання в одержувача повідомлення про стан об’єкта або про якусь подію” [4].

Найбільш вдале визначення інформації, на нашу думку, дав Н. Вінер: „Інформація - це позначення стримування, одержаного із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього й пристосовування до нього наших почуттів. Процес одержання й використання інформації є процесом нашого пристосування до випадків зовнішнього середовища й нашої життєдіяльності в цьому середовищі” [5].

За оцінками фахівців, за останнє століття людство додало до загальної суми знань більше, ніж за всю свою попередню історію. П. Пільцер, наприклад, вважає, що, як і будь-який ресурс, інформація корисна тільки тоді, коли вона потрапляє туди, де вона необхідна. Отже, „відносна перевага тієї чи іншої країни полягає в її здатності ефективно використати нову інформаційну технологію” [6].

Особливість інформації полягає в тому, що, незважаючи на безупинно зростаюче її використання, вона постійно нагромаджується в обсягах, що збільшуються. Саме це стимулює розвиток і вдосконалювання технології експлуатації інформаційних ресурсів - технологій нагромадження й поширення інформації, які одержали назву „інфокомунікаційні технології” (ІКТ).

Зрозуміла ейфорія, викликана потужним проривом людства до нових можливостей здійснення свого потенціалу й вирішення багатьох завдань інтенсифікації виробництва, зростання його продуктивності, збільшення інтелектуальної ємності продукції. Засоби масової інформації й комунікації, безперечно, змінили культурний ландшафт світової спільноти, сприяли інтернаціоналізації духовного досвіду окремих країн і народів, дали можливість порушити низку глобальних питань як загальнолюдських (екологія, загроза ядерної війни), змусили глибше усвідомити єдність людського роду при всій його різноманітності.

Інформаційна техніка має величезний потенціал, який може бути використаний як для акумулювання необхідної для суспільства інформації, так і для невидимого, але досить ефективного маніпулювання людьми, для впливу на їх свідомість. З розвитком засобів інформації й комунікації, що оперують інформацією, трансформують, дозують її, створюється можливість певного інформаційного управління суспільством, у якому влада заснована й здійснюється шляхом панування над управлінням інформаційними потоками. Питання влади все частіше висувається як питання інформації: хто управляє її організацією, розподілом її потоків та її дозуванням, той реально управляє й самим суспільством.

За допомогою інформаційних технологій формується специфічне інформаційне поле, що стає потужним засобом здійснення й проведення владних стратегій. Інформаційне поле настільки ж невидиме для безпосереднього спостереження, як гравітаційне чи електромагнітне, але воно здатне структурувати все, що виявляється „усередині” його, за певними лініями і напрямками. Невидиме управління не викликає протесту, оскільки створюється враження, ніби людина всі рішення приймає вільно й тільки сама. Тобто, влада ніби об’єктивується, непомітно стаючи функцією інформаційних мереж. В інформаційний простір вкидаються ідеї, які створюють відповідний настрій і мотивацію; це може реально змінити ситуацію в суспільстві, створивши психологічний вектор її розвитку в заданому напрямі. Таким чином, управління може здійснюватися не через реальні зусилля й реальну зміну ситуації, а через формування ідей, що опановують масою і стають силою. Якісно новий рівень сучасних інформаційних технологій дозволяє вже в глобальних масштабах оперативно впливати на масову свідомість, формувати й безперешкодно контролювати її.

Нині інформаційні технології стали істотним компонентом соціальної реальності й можуть розглядатися як фактор, що впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства. Причому, на відміну від енергетичних, транспортних і хімічних технологій, вони не мають твердих ресурсних і екологічних обмежень, що вносить у процес свою специфіку. У інформаційних технологій набагато вища, ніж в інших технологіях, швидкість відновлення: покоління інформаційних технологій змінюються кожні 3 – 5 років. Можливо, саме тому інтелектуальне освоєння наслідків такого динамічного розвитку не встигає за зростанням обсягів нової інформації.

З розвитком інформаційних технологій зростає прозорість світу, швидкість і обсяг передачі інформації між елементами світової системи, з’являється ще один інтегруючий світовий фактор. Це означає, що вплив місцевих традицій, які сприяють самодостатньому інерційному розвитку окремих елементів, послаблюється. Одночасно посилюється реакція елементів на сигнали з позитивним зворотним зв’язком. Інтеграцію можна було б тільки привітати, якби її наслідком не ставало розмивання регіональних і культурно-історичних особливостей розвитку.

Крім цього, інформація, яку важко оцінити через недостатнє інтелектуальне осмислення, може дестабілізувати світовий розвиток. Поява дестабілізуючої інформації – сигнал про розрив між наявною інформацією та можливостями її правильної оцінки, сигнал про необхідність нового інтелектуального прориву в пізнанні закономірностей розвитку. На жаль, на шляху такого прориву завжди постають біологічні обмеження, пов’язані з обмеженістю самого інтелектуального ресурсу, з обмеженістю швидкості інтелектуального самопізнання суспільства. Поки

ж зберігається ілюзія, що можна стійко розвиватися, маючи потужні ІТ, але не цілком засвоївши закономірності розвитку.

Як приклад, що демонструє втрату стійкості, можна назвати події 1997 - 1998 років на фінансових ринках країн, що розвиваються, коли одна за одною руйнувались фінансові піраміди приватних і державних цінних паперів. Перед створенням пірамід звичайно проводилася інформаційно-рекламна кампанія, після якої частка „коротких” грошей, спрямованих на фінансові ринки, зростала, а частка „довгих” грошей, спрямованих на розвиток виробництва, зменшувалася. Надлишок рекламної інформації, легкість проведення фінансових операцій за допомогою ІТ, поведінкова орієнтація на швидке збагачення, „досвідчені” експерти - все це створювало враження, ніби доходи від пірамід можна одержувати досить довго, незважаючи на світовий економічний застій. Відтак різко знизився життєвий рівень населення в деяких країнах, подекуди трапилися й соціальні катаклізми.

Останні два десятиліття на Заході посилено розробляються теорії інформаційного суспільства, метою чого є якісно новий етап у розвитку людства. Наявність багатьох схожих змістових компонентів у теоріях постіндустріального суспільства й інформаційного суспільства дозволила деяким дослідникам, зокрема, Д. Беллу, говорити, що інформаційне суспільство - це постіндустріальне суспільство, у якому розгортається інформаційна революція [7].

На думку прихильників теорії інформаційного суспільства, нині постає зовсім нове суспільство, для якого характерні процеси, що відрізняються від тих, які мали місце на попередніх фазах розвитку суспільств навіть у ХХ столітті. Внаслідок розвитку інформаційних технологій на зміну централізації приходить регіоналізація, ієрархізації й бюрократизації - демократизація, концентрації - розукрупнення, стандартизації - індивідуалізація.

1970-і роки стали переломними стосовно виявлення основних параметрів громадського життя розвинених країн світу. Відбуваються структурні зрушення як у системі виробництва, так і в соціокультурній сфері, включаючи форми людської життєдіяльності. Під впливом науково-технічної революції в індустріально розвинених країнах розпочався перехід до нових форм організації праці, змінюється її характер, система суспільних відносин, модифікується вся сфера економічних зв'язків. НТР створює передумови для перебудови всього матеріального й духовного життя суспільства.

З огляду на це, представники західної соціально-політичної думки прагнуть теоретично осмислити новий етап суспільного розвитку. В результаті на зміну концепціям індустріального суспільства і суспільства загального благоденства приходять різні варіанти концепції постіндустріалізму, автори яких звертають увагу на все ширше

застосування наукового знання в суспільному виробництві. Можливості, які відкриваються в ході розвитку НТР, надихають західних дослідників на створення різного роду концепцій, починаючи від утопічних і закінчуючи такими, що відображають нові тенденції. Про це свідчать навіть назви, які західні соціологи дають новому типу суспільства: суперіндустріальне (О. Тоффлер), постбуржуазне (К. Е. Боулдінг), технотронне (З. Бжезинський), програмоване (А. Турен) тощо.

Вираз „інформаційне суспільство” у Д. Белла – це нова назва для постіндустріального суспільства, що підкреслює не його положення в послідовності щаблів суспільного розвитку, а основу визначення соціальної структури – інформацію. Інформаційне суспільство в трактуванні Д. Белла має всі основні характеристики постіндустріального суспільства (економіка послуг, центральна роль теоретичного знання, орієнтація на майбутнє й обумовлені нею моделі управління, розвиток нової інтелектуальної технології). Та якщо в „Настанні постіндустріального суспільства” виробництво електронно-обчислювальної техніки розглядалося як одна з наукомістких галузей, а сама ця техніка як необхідний засіб для вирішення складних завдань (із застосуванням системного аналізу й теорії ігор), то в „Соціальних рамках інформаційного суспільства” великого значення надається конвергенції електронно-обчислювальної техніки з технікою засобів зв'язку [8].

Дослідивши соціальні межі інформаційного суспільства, Д. Белл зробив висновок, що „в наступному столітті вирішальне значення для економічного й соціального життя, для засобів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального укладу, що ґрунтується на телекомунікаціях” [8].

Концепція Д. Белла зазнала критики з боку французької соціологічної школи, яка запропонувала розглядати інформаційне суспільство в ширшому контексті. На думку представників цієї школи, інформаційна революція, поширюючись на всі сфери життєдіяльності людини, дозволяє кожному усвідомити колективні обмеження, викликає появу суспільства досконалого планування, де центр одержує від кожної підсистеми достовірну інформацію про локальні переваги, згідно з якими розробляється загальна програма дій. Прихильники нової концепції говорять про формування єдиної інформаційної єдності людської цивілізації, де реалізовано вільний доступ кожної особи до всіх інформаційних ресурсів. Домінуючими стають гуманістичні принципи управління суспільством, засновані на прозорості влади, загальному доступі до інформації, демократичності прийняття суспільних рішень. Природно, що є й негативні явища, серед яких слід назвати зайвий („зомбуючий”) вплив на суспільство засобів масової інформації (особливо реклами); небажане втручання в приватне життя людей і організацій на базі інформаційних технологій (наприклад, „хакерство” через Інтернет);

складність адаптації до середовища інформаційного суспільства; небезпека розриву між „інформаційною елітою” (людьми, що розробляють інформаційні технології) і простими споживачами.

В результаті порівняння „технократичного підходу” Д. Белла з соціологічним підходом французької школи можна зробити висновок, що в першому випадку базовою концепцією є ринкова (ліберальна) концепція, а в другому – соціально-культурна. В інформаційному суспільстві, за Д. Беллом, інформація керує поведінкою виробників і споживачів; згідно з французькою школою – задовольняє соціальні й культурні потреби. У першому випадку побудова суспільства ґрунтується на ієрархічній структурі, в другому – організація заснована на добровільності й пріоритеті особистих прав. Влада заснована на інформації про локальні підсистеми. Вона „прозора” для демократичних інститутів. Якщо в першому випадку сутність інформації економічна, то в другому – комунікаційна.

Е. Тоффлер, аналізуючи тенденції в економіці, культурі й політиці при переході від „другої хвилі” до „третьої”, пророкував деякі технології, що з’явилися через 20 років після виходу в світ його книги (децентралізоване виробництво „на індивідуальне замовлення” через комп’ютер, телепраця, дистанційне навчання тощо). Не випадково Е. Тоффлера, як і Дж. Гелбрейта та П. Друкера, називають пророками інтернет-цивілізації [9].

Й. Масуда зробив спробу оцінити суспільство, котре формується як певний соціальний організм, що функціонуватиме на основі інших, ніж традиційні, принципах організації та засобах діяльності.

Механізмом, спроможним у майбутньому забезпечити баланс інтересів, Й. Масуда вважає демократію участі, що замінить демократію парламентських систем. На його думку, технологічна база для створення такої демократії вже існує. Це розвиток інформаційної мережі, можливість копіювання прогресивних політичних моделей і наявність зворотного зв’язку, що дозволяє враховувати думку не тільки більшості, але й меншості. При здійсненні політики цими засобами зворотний зв’язок і акумулювання думок повторюватимуться доти, доки не буде досягнуто згоди. Тим самим, з одного боку, буде забезпечено баланс переваг і недоліків політичного рішення, що приймається, а з іншого – враховуватиметься думка меншості [10].

На цій основі, вважає Й. Масуда, можливе створення ідейної форми суспільних відносин. Суспільство функціонує на основі синергетичної раціональності. „Функціонуючим соціальним принципом буде синергізм, новий принцип, що замінить вільну конкуренцію сучасного капіталізму” [10, р. 629]. І далі: „...Майбутнє інформаційне суспільство стане безкласовим суспільством, вільним від панівної влади. Ядром суспільства будуть добровільні товариства” [10, р. 631]. Вчений вважає, що основа такого суспільства закладається вже нині. При цьому він вказує на існування різних вільних об’єднань, спільнот, комун, які останнім часом стали досить

поширеними. Саме в них, на думку Й. Масуди, створюються нові форми відносин між індивідом і групою. В такому суспільстві домінуюче становище правлячої верхівки бюрократичної організації зникає. Нова соціальна система буде представляти „поліцентровану” систему, що функціонує на принципах взаємозв’язку, а не згідно з монополізованою владою центра. Цей взаємозв’язок означає, що індивід і група об’єднані однією метою, що на зміну егоїстичним інтересам прийде спільний інтерес, прагнення до спільної мети [10].

Уявляється, що ця концепція дещо утопічна. Цього взагалі не заперечує й сам автор, назвавши свою концепцію „комп’ютопією”.

Новий етап у дослідженні соціально-політичних та економічних особливостей інформаційного суспільства пов’язаний з ім’ям М. Кастельса. Відправною точкою його побудов є глобальна економіка й міжнародні фінансові ринки. Дотримуючись думки, що сама природа інформації дозволяє їй легко долати будь-які перешкоди й кордони, він характеризує інформаційну еру як епоху глобалізації. При цьому мережові структури є одночасно і засобом, і продуктом глобалізації суспільства. „Саме мережі, – пише М. Кастельс, – становлять нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення „мережової” логіки значною мірою позначається на ході й результаті процесів, пов’язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою” [11]. Отже, за М. Кастельсом, влада структури виявляється сильнішою структури влади, а її найважливішим джерелом є приналежність до тієї чи іншої мережі вкупі з динамікою розвитку одних мереж стосовно інших.

Як вважає М. Кастельс, тенденції глобальних перетворень істотно змінюють і політичні процеси. Лідерство стає все більше персоніфікованим, а шлях до влади лежить через створення іміджу – політичні діячі втягуються в гру, що ведеться самими ЗМІ й через них. „Залежність від мови засобів масової інформації, що мають під собою електронну основу, приводить до подальших наслідків для характеристик, організацій і цілей політичних процесів, політичних діячів і політичних інститутів. В остаточному підсумку, влада, яку мають мережі засобів масової інформації, посідає друге місце після влади потоків, втіленої в структурі й мові цих мереж” [12].

В умовах глобалізації ринків і капіталів поступово модифікується роль держави. Протиріччя між глобальністю діяльності транснаціональних корпорацій і локальністю оподатковування позбавляє національну державу простору для маневру, а, отже, й реальних важелів управління. Одночасно знижується значення в житті людей інститутів та організацій громадянського суспільства, які все більше втрачають свою „легітимну ідентичність” [12, с. 296 – 297].

Теоретик інформаційного суспільства Ф. Ферраротті розглядає п’ять можливих варіантів майбутнього суспільства.

1. Суспільство-мурашник. Цей тип суспільства характеризується надмірно високим рівнем урбанізації й демографічним вибухом. Це постурбаністичне суспільство, у ньому немає міст з властивою їм концентричною структурою, що робить місто комуною, спільнотою, подоланою протилежністю, а разом з нею й економічний обмін між містом і селом. Зростає почуття самотності й занедбаності, результатом чого стають злочинність, агресивність, клаустрофобія.

2. Поліцентричне суспільство характеризується „смертю великого індустріального міста” і появою безлічі дрібних центрів, що виконують основну функцію міста – надання послуг. Конкурентні відносини між працівниками сягають рівня, який важко витримати. Більшість шукає розради в алкоголі або інших компенсаційних засобах. В результаті – руйнування родини, алкоголізм, зростання наркоманії, падіння рівня життя.

3. Диференційований гігантизм. Це той тип майбутнього, який М. Маклюен назвав „глобальним селом”. Застосування електроніки й ЗМІ уможливило створення соціального середовища із суперечливими на перший погляд характеристиками: децентралізацією й розосередженням, з одного боку, та щільною комунікацією й солідарністю – з іншого. Диференційований гігантизм виникає в результаті некоординованих технократичних рішень. Суспільство, що виникло внаслідок цього, буде результатом спонтанної експансії переважаючих технічних і економічних сил, монопольного володіння знанням, технічними й фінансовими можливостями, формальної демократії й бюрократичного колективізму. Це перемога техніки, що із засобу стала метою, її значимість стала тотальною й неконтрольованою.

4. Корпоративне суспільство. Високий рівень технологій може породити в межах цього суспільства такі типи організаційних і політичних зв'язків, які призведуть до мультивалентного, багатомірного суспільства. Воно буде одночасно децентралізованим і інтегрованим, а завдяки технології – гомонгенним, що володіє загальною культурною орієнтацією, у якому природна соціальність індивіда розкривається й найбільше реалізується.

5. Суспільство „нової оральності”, або „нової усної культури”. Характеризується спонтанною експресивністю. Індивідуальна культура вмирає, їй на зміну приходить культура групова. Таке суспільство може стати суспільством інфантілів, людей безвідповідальних, що звикли до групової, неперсональної відповідальності [13].

Природно, що прогнозувати майбутні зміни – справа досить ризикована. Тому до деяких суджень західних соціологів варто ставитися з обережністю. І все ж ряд загальних моментів майбутнього суспільства вже проглядається. Зокрема, узагальнену модель змін, які виявилися в ході розвитку інформаційної революції, описав У. Дайзард, виокремивши три сфери, у яких наслідки інформатизації безпосередньо даються взнаки. Це

становлення основних економічних галузей виробництва й розподіл інформації, розширення номенклатури інформаційних послуг для інших галузей промисловості й для уряду; створення широкої мережі інформаційних засобів на споживчому рівні [14].

Особливу увагу У. Дайзард приділив третій сфері змін, де йдеться про масове впровадження інформаційних послуг. Завдяки цьому з'являються привабливі перспективи, які стимулюють пошук західними дослідниками нових моделей суспільного розвитку. Зокрема, вже одна можливість здійснення „безперервної освіти” або передача рутинної нетворчої роботи системі комп'ютерів відкриває перспективу різкого прискорення у сфері науково-технічної творчості. Нові технології забезпечують гнучкі режими й простір для творчості індивідів. Виникає ситуація „розділеного інтелекту”, коли географічно розкидані термінали можуть працювати як незалежно від інших систем, так і на базі двобічного чи багатобічного зв'язку. Разом з тим, внаслідок особливої складності, цей процес вимагає нового розуміння відносин між технологією, економікою й соціальними потребами. Або, як відзначає У. Дайзард, „політика у сфері інформації й комунікації пов'язана з фундаментальними проблемами людської особистості та її цінностями. Думати тут треба не стільки про конкретні програми й методики, скільки про загальну систему, у межах якої інформація впливає на плюралістичне суспільство. Стратегічні рішення залежать від того, як ми бачимо самих себе і про які свої інтереси піклуємося перед лицем невизначеного майбутнього” [14].

Більшість західних соціологів усвідомлює необхідність політичних рішень, у яких має віддзеркалюватися прагнення змінити напрями діяльності фундаментальних соціальних інститутів згідно з можливостями інформаційної епохи. Звичайно, нова інформаційна сфера висуває певні вимоги до соціальних структур, оскільки широке застосування нововведень прискорює темпи змін і згодом може паралізувати пропускну здатність таких структур. Нинішня система освіти також не відповідає вимогам інформаційної епохи. До того ж, комп'ютерна технологія загрожує безробіттям, оскільки поєднує в собі низку функцій, які раніше виконував службовець.

Таким чином, проблема перебудови соціальних структур, системи освіти, комунікацій тощо справді постає перед західним суспільством. У зв'язку з цим виникає питання, наскільки радикальними можуть бути зміни, викликані комп'ютерною революцією, наскільки вони спроможні трансформувати природу попереднього суспільства? Відповідь на це питання має дуже важливе значення, адже прихильники концепції інформаційного суспільства наполягають на тому, що зміни будуть настільки значними, що відбудеться не тільки перетворення системи управління, комунікацій і міжособистісних відносин, але й інститутів влади, форм участі людей у прийнятті державних рішень, демократизації

тощо.

Поняття „інформаційне суспільство” увійшло в науковий обіг не дуже давно - наприкінці 1960-х - початку 1970-х років. І, як виявилось, дати чітке визначення його не так вже й просто. Його стали активно використовувати економісти й маркетингологи, соціологи й філософи, програмісти й політики. Це поняття має відбивати об'єктивну тенденцію нового витка еволюції цивілізації, пов'язаного з появою нових інформаційних і телекомунікаційних технологій, нових потреб і нового способу життя.

Крім того, в науковій літературі спостерігається певна розбіжність думок щодо авторства поняття „інформаційне суспільство”. Так, на думку одних дослідників, його автором є Ю. Хаяші, професор Токійського технологічного інституту. У розробці цього поняття активну участь брали також організації, що працювали на японський уряд, серед яких Агентство економічного планування, Інститут розробки й використання комп'ютерів, Рада з структури промисловості. Зі звітів цих організацій за 1969 - 1971 роки випливає, що інформаційне суспільство - це суспільство, у якому процес комп'ютеризації дає людям доступ до надійних джерел інформації, рятує їх від рутинної роботи, забезпечує високий рівень автоматизації виробництва. Як вважають автори нової концепції, „...виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального буде рушійною силою освіти й розвитку суспільства” [15].

На думку інших дослідників, зокрема, В. Іноземцева, термін „інформаційне суспільство” був введений у науковий обіг на початку 1960-х років майже одночасно в США і Японії Ф. Махлупом і Т. Умесао. Так було покладено початок теорії, розвинутої такими авторами, як М. Порат, Й. Масуда, Т. Стоун'єр, Р. Катц та інші. До напрямку, що розглядає еволюцію людства крізь призму прогресу знання, примикають і деякі інші теорії, наприклад, концепція технотронного суспільства, створена Зб. Бжезинським, а також теорії, що підкреслюють роль знань і позначають сучасний соціум як „the knowledgeable society”, „knowledge society”, „knowledge-value society” [16].

Існують й інші визначення інформаційного суспільства. Так, концепція інформаційного суспільства С. Нора й А. Минка передбачає збіг „організації” з „добровільністю” [17]. Інформаційне суспільство, за їх визначенням, - це „цілком ринкове суспільство, у якому освіта й інформація зроблять кожну людину такою, що усвідомлюватиме колективні обмеження, і суспільство удосконаленого планування, де центр одержує від кожної одиниці базису правдиві повідомлення про її цілі і переваги і відповідно з цим формує власну структуру й позицію. Інформація й участь в управлінні розвиваються в єдиному процесі” [17].

Сучасні дослідники пропонують покласти в основу поняття „інформаційне суспільство” уявлення про „колективний інтелект”

(„колективний розум”) як системну властивість сукупності індивідуальних розумів людей, здатних обмінюватися інформацією, формувати загальне світорозуміння, колективну пам’ять і приймати колективні рішення [18].

Концепція інформаційного суспільства була сформульована фактично в ході дискусії про продуктивну й непродуктивну працю й різних спроб членування суспільного виробництва на сектори. Це й зрозуміло з огляду на те, що концепція продуктивної праці в західній науковій літературі розвивалася в напрямі визнання продуктивним усе широкого кола видів діяльності. Різні автори, від Т. Мальтуса й Дж. Мілля, сприяли формуванню теорії, яка, виражена пізніше Ж. Гарньє, У. Джевонсом і А. Маршаллом, визнавала непродуктивною тільки активність щодо благ, які не мають актуальної користі. Визнавши недоцільним розподіл народного господарства на галузі матеріального виробництва й невиробничу сферу, західні вчені перейшли до виокремлення трьох секторів суспільного виробництва – первинного, що охоплює сільське господарство й видобувні галузі, вторинного, до якого належать насамперед обробна промисловість, і третинного сектора: його домінування в структурі виробництва й зайнятості постіндустріалісти розглядали як важливу ознаку постіндустріального суспільства. Однак у 1980-х роках було зроблено уточнення цього уявлення. Адже у другій половині 1970-х років стало очевидно, що технологічний прогрес, який був об’єктом дослідження постіндустріалістів, усе більш явно відображається в самостійному існуванні інформації й знань, які набувають винятково важливої ролі у виробничому процесі. До кінця 1960-х років частка галузей, безпосередньо пов’язаних з виробництвом і використанням знань, у валовому національному продукті США оцінювалася в межах від 29 до 34,5 %. Так була змінена структура суспільного виробництва [19]. Від цього моменту інформація й знання стали сприйматися не як субстанція, втілена у виробничих процесах чи засобах виробництва, а як безпосередня продуктивна сила, що стала найважливішим фактором сучасного господарства.

Наприкінці 1970-х років поняття „інформаційне суспільство” набуло широкої популярності як найбільш адекватне зрушенням, що відбувалися у сфері технології й соціальній структурі. Як відзначав У. Дайзард, розмаїтість попередніх визначень суспільства нового типу – постбуржуазне, суперіндустріальне, постцивілізаційне тощо – свідчить лише про невдалі спроби передбачити контури економічного ладу, що йде на зміну індустріалізму. Дж. Нейсбіт також вважає термін „постіндустріальне суспільство” невдалим: „Ми завжди називаємо ери чи рухи „пост” або „непро”, якщо не знаємо, як їх назвати” [20]. Й. Масуда вважає, що, на відміну від туманного терміна „індустріальне суспільство”, поняття „інформаційне суспільство” дає можливість глибше охарактеризувати й структуру цього майбутнього суспільства [21].

Більшість західних авторів також сприймає цю назву, хоч між ними й існують певні розбіжності щодо інтерпретації особливостей цього нового суспільства.

Останнім часом визначилася специфіка „інформаційного суспільства”, більш чітко виявилися його відмінності від попередньої фази суспільного розвитку. Зокрема, Дж. Нейсбут у книзі „Мегатенденції: нові напрями, які змінюють наше життя” відзначає, що твердження Д. Белла про трансформацію економіки виробництва товарів в економіку послуг не зовсім відповідає дійсності. Значно збільшилася також кількість людей, зайнятих інтелектуальною працею, що дало Дж. Нейсбіту підстави говорити, що „інформаційне суспільство” – це не філософська абстракція, а економічна реальність з усіма її специфічними проблемами [20].

Підтвердженням цього слугує те, що 1991 року в США вперше витрати на придбання інформації й інформаційних технологій, що склали 112 млрд. дол., стали більшими за витрати на придбання виробничих технологій і основних фондів, які не перевищили 107 млрд. дол. До початку 1995 року в американській економіці „за допомогою інформації вироблялося близько трьох четвертин доданої вартості, створюваної в промисловості”. Розвиток інформаційних технологій став у значній мірі визначати економічний потенціал держави в сучасних умовах і істотно впливати на його стан у світовому розподілі праці й міжнародній торгівлі. До 1994 року всі види послуг забезпечили близько 22 % зовнішньоторговельного обігу країн, що входять до Організації економічного співробітництва й розвитку, причому 42,2 % цього товарообігу склали інформаційні послуги. Обсяг ринку комунікаційних послуг 1995 року склав 395 млрд. дол. (з яких на США припадає 41 %), а ринку послуг з опрацювання даних – 95 млрд. дол. (контролюється США на 75 %) [22].

За наявним даними, в 1800 – 1860 роках в сукупному фонді розвитку провідних країн Заходу частка виробничого капіталу досягла майже 4/5, а частка капіталізованих витрат на освіту, охорону здоров'я й НДДКР – приблизно 1/5. Навіть до 1913 року, тобто приблизно через 100 – 150 років після початку промислової революції й породженого нею процесу сучасного економічного зростання, незважаючи на деякі зміни цих показників, порядок величин залишався приблизно таким же [23].

Друга половина XX століття, особливо два останні його десятиліття, стала етапом істотних змін перелічених параметрів. Так, у країнах Заходу і Японії частка нагромаджених інвестицій у людину в сукупному фонді розвитку зросла, за мінімальними оцінками, з 47 – 48 % 1950 року до 56 – 57 % 1973 року і до 67 – 69 % у 1997 – 1998 роках [23].

Тобто, якщо на початку століття в найбільш розвинених країнах основні фонди (або матеріально-речовинний капітал) за вартістю були вдвічі більші, ніж розміри нагромаджених інвестицій в людину, то нині це співвідношення змінилося. Останнім часом (20 – 30 років) під впливом

**Інформаційні технології – новий імпульс
для пошуку парадигми майбутнього суспільства**

Алла Сіленко

інформаційної революції відбулося збільшення фізичного капіталу в розмірах і його технологічне відновлення, й у той же час вартість його в середньому стала удвічі меншою за загальний неречовий людський капітал.

Друга половина XX століття ознаменувалася значним збільшенням середнього числа років навчання дорослого населення, у тому числі в Італії – з 5,5 до 13,3 – 13,5, у Японії – з 9 – 9,2 до 15,9 – 16,1, у Франції – з 9,4 – 9,8 до 17 – 17,2, в США – з 11,3 до 19,6 – 20 [23].

Безумовно, зрушення у сфері інформації відбуваються досить значні й згодом вони стануть ще більш вражаючими. Уже сьогодні проблеми „комп’ютерної”, „мікроелектронної”, „інформаційної” революції стали об’єктом дослідження у всіх розвинених країнах світу. У зв’язку з цим виникають проблеми й у повсякденній практиці, оскільки створюються нові галузі, пов’язані з виробництвом і переробкою інформації, розширюється сфера інформаційних послуг, трансформується система телекомунікацій. Все це впливає насамперед на технологічні виробничі процеси індустріально розвинених країн світу.

Слід зазначити, що вплив „комп’ютерної революції” не обмежується сферою використання мікроелектронної технології в системі виробництва. Він проявляється як на рівні технологічних, організаційних, комунікаційних перетворень, так і в сфері соціально-економічних процесів, в соціальних структурах, соціокультурній та світоглядній орієнтації. Хоч „технологічна” й соціально-економічна сфера сучасного суспільства пов’язані між собою, і більшість перетворень у суспільних структурах неможлива без відповідної інформаційної основи, все ж умовно можна говорити про два підходи до тлумачення майбутнього „інформаційного суспільства”. Одному з них властива підвищена увага до технічних можливостей, які виникають у ході розвитку інформаційної революції. Інших приваблює перспектива перетворення самого суспільства, його основних принципів і орієнтирів, способу його функціонування. Існують також способи об’єднання двох підходів, хоч при цьому й зберігається тяжіння до однієї із зазначених тенденцій.

Серед прихильників „технологічної” інтерпретації наслідків інформаційної революції можна назвати Р. Айриса, У. Дайзарда, Дж. Мартіна. Зокрема, Р. Айрис розглядає появу інформаційно-інтенсивних технологій як спосіб, що здійснює третю промислову революцію. Вони дають можливість пом’якшити жорсткість традиційної технології масового виробництва. Завдяки впровадженню гнучкої автоматизації виникла можливість перейти до нового способу виробництва, якщо продукт випускається малими серіями, а саме виробництво можна швидко перебудовувати в міру необхідності [24].

Як відзначав К. Аннан у доповіді „Нове тисячоліття – нове інформаційне суспільство”, позитивний вплив розвитку ІКТ на соціальний розвиток

суспільства в межах окремо взятої країни проявляється в наступному.

1. У населення з'являються нові можливості зайнятості й одержання прибутків.

2. Підвищення ступеня доступності різних інформаційних баз даних і впровадження дистанційних методів навчання дозволяють вирівнювати можливості одержання якісної освіти для різних верств населення й підвищують загальний ступінь його грамотності.

3. Створення нових медичних інформаційних технологій сприяє формуванню доступного банку даних про захворювання, методи й лікарські засоби для їх лікування, підвищенню загального рівня розвитку медицини, удосконалюванню системи охорони здоров'я й поліпшенню здоров'я населення.

4. З розвитком Інтернету й програм „електронного уряду” розширюються можливості участі населення у формуванні громадянського суспільства.

5. Формування нової телекомунікаційної політики підвищує роль ЗМІ, електронні версії яких стають дешевшими й доступнішими.

У той же час розвиток ІКТ несе в собі й помітні протиріччя.

1. Уже виділилися країни-лідери у цій сфері, які зосереджують у себе малоресурсомікі галузі ІКТ (розробку програмних засобів, апаратних засобів і мереж), а ресурсомісткі й капіталомісткі процеси їх серійного виробництва переводять у країни, що розвиваються.

2. Висока капіталоемкість ІКТ на перших етапах їх розвитку створює серйозні перешкоди для їх швидкого впровадження в більшості країн Африки, Азії й Латинської Америки. В результаті перевагами ІКТ у все більшій мірі користуються розвинені країни, що збільшує й без того гігантський розрив у рівнях економічного й соціального прогресу розвинених країн і країн, що розвиваються.

3. Розвиток ІКТ породжує нові види, сфери й форми здійснення злочинів (кіберзлочинність), особливо в країнах, що розвиваються.

4. ІКТ створюють умови для розвитку всіх видів шпигунства.

5. Виникає проблема забезпечення індивідуальності особистого життя, оскільки за допомогою ІКТ легше відстежувати й контролювати життєдіяльність кожної людини.

6. Завдяки ІКТ культурні цінності, спосіб життя, мова, світогляд та інші риси, властиві розвиненим країнам, активно впроваджуються в країнах, які розвиваються, що несе в собі, поряд з позитивними наслідками, й небезпеку втрати національної самобутності, культури та історичних традицій [25].

Отже, інформаційні технології дали новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства. Йдеться, насамперед, про комплекс нових технологій і комп'ютерної техніки, зокрема із застосуванням мікропроцесорів, оскільки попереднє покоління комп'ютерів майже не

**Інформаційні технології – новий імпульс
для пошуку парадигми майбутнього суспільства**

Алла Сіленко

впливало на виробничі процеси й суспільні відносини. Використання ж мікропроцесорів вносить нові принципи організації в усі сфери людської діяльності, надає новий імпульс автоматизації виробництва, істотно змінює характер праці. Ці зміни настільки значні, що деякі західні соціологи віднесли їх до рангу „інформаційної революції”, яка після другої промислової революції знову здатна радикально змінити капіталістичне суспільство.

Головним у цьому процесі є те, що значно зростає роль наукового знання й інформації. Наука справді стає безпосередньою виробничою силою суспільства. Дистанція між науковим відкриттям і його впровадженням у виробництво все більше скорочується. Нова технологія, що ґрунтується на використанні інформатики й впровадженні досягнень науки і техніки, відкриває нові можливості для розвитку особистості, становлення нових відносин людини із суспільством і природою.

Ці зміни в характері праці, у структурі виробничих відносин, у сфері комунікації стали основою для переосмислення попередніх результатів суспільного розвитку, появи нових надій на „гуманістичну” трансформацію західного суспільства. З огляду на реальні перетворення у сфері виробництва, а також можливості, які при цьому відкриваються, західні вчені пропонують нову парадигму суспільного розвитку – „стадію інформаційного суспільства”. У такому суспільстві повинні зникнути властиві капіталізму користолюбство й меркантилізм, на перший план вийде завдання одержання освіти високого рівня, придбання навичок роботи на обчислювальній техніці, одержання доступу до інформації.

Одночасно відкриваються можливості й для масштабніших перетворень. Зокрема, може відбутися переоцінка місця й ролі особистості в суспільно-історичних природних процесах. Нові відносини мають встановитися в планетарному масштабі, оскільки робота з інформацією передбачає взаємодію й кооперацію на загальносвітовому рівні. Такі підходи й прогнози робилися західними дослідниками й раніше, але в умовах „індустріального суспільства” вони сприймалися як утопія. І тільки в умовах „інформаційного суспільства” надії на становлення нового типу взаємодії між людиною й суспільством стали більш реальними.

У той же час поступальний розвиток ІКТ, ставши найважливішим фактором економічного й соціального розвитку, обіцяє новому суспільству низку соціальних проблем, які згодом проявляться чіткіше й вимагатимуть свого вирішення.

Як бачимо, практично всі вітчизняні й зарубіжні політологи, соціологи й філософи вважають, що постіндустріальне суспільство має інформаційну основу. І що результатом інформаційної революції є становлення суспільного укладу, що базується на комплексному, багатобічному знанні й нерозривно пов’язаної з ним синергетичної інформації, яка циркулює у відкритих системах. У всіх розглянутих нами

концепціях проявляється прагнення визначити можливі наслідки впровадження нових технологій, інформатизації й комп'ютеризації суспільства.

Література:

1. Философский энциклопедический словарь. – М., 1998. – С. 185 – 186.
2. Большой экономический словарь. – М., 1994. – С. 164.
3. **Лапатников Л. И.** Популярный экономико-математический словарь. – М., 1979. – С. 151.
4. **Андреев В. Н.** Информация и моделирование в управлении производством. – Л., 1985. – С. 5.
5. **Винер Н.** Кибернетика и общество. – М., 1958. – С. 15.
6. **Пильцер П.** Безграничное богатство. Теория и практика экономической алхимии / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 417.
7. Цит. за: **Полякова Н.** XX век в социологических теориях общества. – М., 2004. – С. 315.
8. **Белл Д.** Социальные рамки информационного общества. В кн.: Новая технократическая волна на Западе. Под ред. П. С. Гуревича. – М., 1988. – С. 330.
9. Див.: **Паринов С.** Истоки Интернет-цивилизации. – Internet. – № 15.
10. **Masuda Y.** Computopia // The information technology revolution. – Oxford, 1985.
11. **Кастельс М.** Становление общества сетевых структур. В кн.: Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999. – С. 494.
12. **Кастельс М.** Могущество самобытности. – Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999. – С. 503 – 504.
13. **Полякова Н.** XX век в социологических теориях общества. – М., 2004. – С. 315.
14. **Дайзард У.** Наступление информационного века // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 344.
15. **Masuda Y.** Information Society as Postindustrial Society / Wash / Word Future Soc., 1983. – P. 29.
16. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 21.
17. **Nora S.** The Computerisation of Society: A Report to the President of France / S/Nora, A.Minc. Cambridge, L., 1980
18. Див. **Моисеев Н. Н.** Информационное общество как этап новейшей истории // Межотраслевая информационная служба. ВИМИ. – 1995. – № 4. – С. 25.
19. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 37.

**Інформаційні технології - новий імпульс
для пошуку парадигми майбутнього суспільства**

Алла Сіленко

20. **Naisbitt J.** Megatrends: Ten new directions transforming our lives. – New York, 1982. – P. 14.
21. **Masuda Y.** Computoria // The information technology revolution. – Oxford, 1985. – P. 623.
22. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 38 - 39.
23. **Мельянец В.** Информационная революция – феномен „новой экономики” // МЭ и МО. – 2001. – № 2. – С. 3.
24. **Ayres R. U.** The next industrial revolution: Reviving industry through innovation. – Cambridge, 1984.
25. http://ru.infocom.uz/more.php?id=193_0_1_0_M.

Еволюція процесу виборчих кампаній в мережі Інтернет Досвід США і Великої Британії

Андрій Готун,

аспірант Інституту світової економіки
та міжнародних відносин НАН України

У статті розкривається вплив мережі Інтернет на розвиток політичної комунікації. Здійснюється порівняльний аналіз використання нових інформаційних технологій у виборчому процесі, їх ефективність, висвітлюються тенденції, характерні для політичних виборчих процесів в США і Великій Британії, розкриваються моделі організації політичних кампаній. Акцентується на особливостях проведення політичних кампаній, найбільш помітних інноваціях у сфері інформаційно-комунікаційних технологій: створенні сайтів кандидатів, які використовувалися для політичної взаємодії з електоратом, проведенні он-лайн дискусій з учасниками політичного процесу, використанні мобільних телефонів тощо.

Використання мережі Інтернет при проведенні політичних виборчих кампаній у країнах з усталеними демократичними традиціями, еволюція цих процесів у період з 1992 по 2004 рік в США і Великій Британії, їх дослідження й аналіз викликають значний інтерес у представників політичної науки, політтехнологів тощо. Цей інтерес обумовлений багатьма чинниками, які суттєво впливають на результати виборчих кампаній. Найголовнішими з них є, безумовно, вдосконалення роботи з розширення та зміцнення конструктивної й оперативної взаємодії з електоратом, цілеспрямованого і ефективного впливу на виборців. Використання можливостей Інтернету все більше впливає на розвиток політичної комунікації, посилює й урізноманітнює політичну боротьбу.

В США прецедентом використання мережі Інтернет у політичних цілях прийнято вважати президентську кампанію 1992 року, коли команда кандидата від Демократичної партії Б. Клінтона оприлюднила в Мережі тексти кількох його промов, а також нарис його біографії. Інформацію було розміщено на сервері, що містився на території університету Північної

Кароліни. Це було ще тоді, коли не існувало навіть прийнятої для загального використання мови HTML та графічного браузера. Відтак матеріал не справив значного впливу на процес політичної виборчої кампанії, хоча згодом він розповсюджувався між окремими групами користувачів.

Спроби 1992 року аж ніяк не можна порівнювати з тим, що сталося через чотири роки, коли Інтернет надзвичайно швидко розвивався і його користувачами стала значна кількість осіб. Близько 30 % американців уже мали постійний доступ до Інтернету, близько 10 % громадян США використовували Мережу для отримання політичних новин протягом року. Тоді ж Б. Доул, кандидат від Республіканської партії, вперше під час телевізійних політичних дебатів назвав у прямому ефірі адресу свого веб-сайту. Це було великою несподіванкою як для опонентів, так і для журналістів. Саме цю дату можна вважати початком політичної боротьби в мережі Інтернет.

Після цієї події сайти політичних партій почали надзвичайно швидко з'являтися в Інтернеті, а інший кандидат від Республіканської партії – Л. Александер навіть взяв участь у спілкуванні зі своїми прихильниками в Мережі.

Отже, представники як Республіканської, так і Демократичної партії 1996 року створили в Інтернеті свої політичні сайти, які й стали прототипами нинішніх інтерактивних версій. За даними Р. Девіса, у листопаді 1996 року вже 521 кандидат до Конгресу мав свою політичну сторінку в Мережі [1, с. 87 – 88]. І навіть такі політичні партії, як Партія зелених, Лібертаріанці, Партія реформ, Партія природного права, які зазвичай не користувались значною підтримкою виборців, також розмістили в Інтернеті свої сторінки.

Вже 1996 року від політичних веб-сторінок очікували значних політичних дивідендів, однак цього не сталося. Це пояснюється, передусім, тим, що рівень взаємодії між кандидатами і виборцями в Мережі залишався на досить низькому рівні. Так, лише на одному з кожних десяти сайтів було передбачено можливість для користувачів взяти участь в інтерактивному голосуванні, і ці результати переважно залишалися закритими для відвідувачів. Лише кілька сайтів, як, наприклад, сайт Б. Клінтона, пропонували взяти участь у дискусійних форумах, повідомлення на яких постійно відстежувалися й редагувалися [2, с. 68]. Крім того, більшість політичних сайтів оновлювалась нерегулярно, і переважна частина інформації, яка розміщувалася на них, копіювалася з паперових ресурсів.

Використання Інтернету для залучення додаткових коштів 1996 року також перебувала в зародковому стані. Менше половини кандидатів звернулися на своїх сторінках до виборців з проханням надати фінансову допомогу. Б. Клінтон під час тієї виборчої кампанії зібрав лише \$10.000 від

громадян, які відгукнулися на заклик [1, с. 109].

Отже, зрозуміло, що на той час політичні консультанти вже усвідомили потенціал Інтернету і починали його використовувати.

Політична виборча кампанія 1998 року в США відзначалася збільшенням кількості користувачів мережі Інтернет і, відповідно, сайтів з політичної тематики.

На відміну від 1996 року, вибори 2000 року обіцяли стати знаковими для розвитку мережі Інтернет. Під час цієї передвиборчої кампанії майже три чверті кандидатів до Сенату та Білого Дому мали у своєму розпорядженні власні веб-сторінки. Проте, незважаючи на очікування, ту виборчу кампанію також прийнято вважати лише перехідним етапом перед 2004 роком, коли вплив мережі Інтернет на політичну діяльність став надзвичайно відчутним, що позначилося на таких важливих для кандидатів показниках, як збір фінансової допомоги та мобілізація виборців. Так, 2000 року кандидат від Республіканської партії Дж. Маккейн протягом трьох днів зміг зібрати \$1,4 мільйона від користувачів мережі Інтернет [3, с. 183]. Під час обрання кандидатів на висунення від політичних партій 2000 року Дж. Маккейн і А. Гор отримали від користувачів мережі Інтернет внесків на суму \$6 мільйонів і \$10 мільйонів [3, с. 39].

Вибори 2000 року мали ще одну особливість: Інтернет почали використовувати для мобілізації добровольців, які були згодні безплатно брати участь у політичних кампаніях того чи іншого кандидата. Так, представникам кандидата від Республіканської партії С. Форбса вдалося залучити до активної політичної підтримки близько 30 тисяч виборців. Такого результату було досягнуто завдяки веб-сайту та розсиланню електронних листів. Саме тоді розпочалося відоме нині використання розсилок спам-листів політичного характеру. Крім того, на деяких веб-сайтах почали викладати листи-звернення до виборців. Політичні лідери закликали своїх прихильників розповсюджувати ці листи серед друзів і родичів. Більше того, сайт кандидата Р. Нейдера містив аудіо-файли, які, за задумом його консультантів, можна було завантажити зі сторінки і розповсюджувати на локальних радіостанціях або за допомогою мережі Інтернет зусиллями самих прихильників. Отже, починаючи з 2000 року, Інтернет почав використовуватись як дешевий засіб для створення так званої „мережевої” політичної агітації.

З 2000 року сайти політичного спрямування почали змінювати зовнішній вигляд і пропонувати користувачам різні інтерактивні послуги, зокрема – форуми і он-лайн конференції з кандидатами. Характерною ознакою таких сайтів стало використання засобів і методик залучення користувачів, які вже певний час досить успішно використовувались електронними комерційними сторінками (наприклад, Amazon). Так, сайт кандидата в президенти А. Гора пропонував користувачам обрати теми,

які їх найбільше цікавлять, і автоматично генерував сторінку з цією інформацією для того, щоб надіслати посилання на цю сторінку на десять електронних адрес, вказаних відвідувачем [4].

Аналізуючи роль мережі Інтернет під час проведення виборів у США, важливо підкреслити, що, незважаючи на згадані інноваційні тенденції, можна виокремити кілька особливостей політичних виборчих кампаній 2000 року.

Так, основна політична боротьба відбувалася в межах телевізійного мовлення і лише один з десяти громадян США використовував Інтернет для отримання інформації про хід виборчої кампанії. Це підтверджують результати, отримані американським центром дослідження мережі Інтернет (таблиця 1).

Таблиця 1

**Використання джерел інформації для одержання новин
про перебіг виборчої кампанії у США, 2000 рік [5]**

Джерело	Показник (%)
Телевізійні канали	70
Газети	39
Радіо	15
Інтернет	11
Журнали	4

Варто звернути увагу на збільшення кількості політичної інформації негативного забарвлення. Якщо 1996 року такої інформації в мережі Інтернет практично не було, то 2000 року стала помітною тенденція до збільшення негативу інформаційних повідомлень політичного характеру (таблиця 2).

Третьою особливістю політичних виборчих кампаній 2000 року стала поява феномена так званого „обміну голосів”. Вона полягала в тому, що почали з’являтися веб-сторінки, на яких виборцям пропонувалося продати свій голос на користь того чи іншого кандидата. Ініціатором цього руху був студент одного з нью-йоркських університетів Дж. Баумгартнер. Він розмістив у мережі Інтернет сторінку www.voteaction.com, де кожний бажаючий міг продати свій голос. При цьому, за умовами сайту, отримати винагороду можна було лише після виборів, коли з’явилася б можливість перевірити наявність виборця на виборчій дільниці. Звичайно, така діяльність була визнана виборчою радою штату Нью-Йорк поза законом і розробникові сайту довелося його закрити. Але ідея використання мережі Інтернет для організації тактичних виборчих кампаній була підтримана іншими Інтернет-активістами.

Таблиця 2

Еволюція використання негативної інформації під час виборчої кампанії в мережі Інтернет в США (показник (%)) [2, с. 77]

Параметри інформації	1996 р .	1998 р .	2000 р .	2002 р .
Певна негативна інформація	34	48	63	68
Негативна інформація на головній сторінці	16	38	55	65
Екстенсивна негативна інформація	8	18	31	35

Інформація щодо виборів до Сенату кандидатів від Демократичної і Республіканської партій. Під „екстенсивною” негативною інформацією розуміється використання понад 1000 слів для критики опонента.

Одним з таких сайтів став ресурс www.voteexchange.org, який з’явився в мережі Інтернет 1 жовтня 2000 року. Через три тижні студент університету міста Вісконсін Дж. Кердайлом розмістив у Мережі інший подібний сайт – www.nadertrader.org. Сайт закликав прихильників Р. Нейдера встановити контакт і домовитися з одним з прихильників А. Гора, які проживають у штатах і не підтримують Дж. Буша, проголосувати за Р. Нейдера в обмін на обіцянку віддати свій голос за А. Гора [6]. Таких сайтів 2000 року було створено близько двох десятків. Незважаючи на окремі відмінності, всі вони були націлені на мобілізацію політичної активності поза межами мережі Інтернет, але за її допомогою.

Як свідчать факти, практика використання Інтернет-технологій у виборчій політичній діяльності досить швидко набрала розмаху і у Великій Британії. Особливо чітко ця тенденція починає проявлятися 2000 року, коли почали з’являтися перші ознаки використання таких технологій, як інтерактивне спілкування, мобілізація діяльності прихильників, збір коштів тощо. Втім, 2000 року як у США, так і у Великій Британії важливими засобами впливу залишались традиційні засоби медіа-впливу – телебачення, газети, радіо, телефонні опитування тощо.

Першими політичними виборами Великої Британії, у яких було використано мережу Інтернет, прийнято вважати політичну кампанію 1997 року, у якій лідер Лейбористської партії Т. Блер отримав впевнену перемогу над представником Консервативної партії Дж. Мейджором. Проте якщо вибори в США 1996 року прийнято вважати першою і не досить вдалою спробою використання Інтернет-технологій, то аналогічні вибори 1997 року у Великій Британії дослідники безапеляційно називають „повністю неефективними” [7, с. 98]. Порівняно з США, у Великій Британії на той час рівень доступу до мережі Інтернет був значно меншим. Лише 10 – 15 % громадян мали доступ до всесвітньої Мережі. Саме цей показник і вплинув на рішення представників більшості політичних виборчих штабів

не активізувати передвиборчої діяльності в Інтернеті. Втім, це не завадило більшості політичних партій мати свої сторінки, забезпечивши тим самим свою присутність у Мережі. Найвпливовіші політичні партії почали створювати свої представництва в мережі Інтернет у 1994 - 1995 роках, і вже 1996 року як лейбористи з консерваторами, так і ліберальні демократи були представлені в Мережі своїми електронними сторінками [7, с. 104]. На той час за браком явної потреби у створенні подібних сайтів їх розробка пояснювалася необхідністю впливу і взаємодії з представниками молоді, які є важливим елементом електорату будь-якої партії. Отже, на 1997 рік майже всі партії, що взяли участь у виборах, мали у своєму розпорядженні принаймні одну веб-сторінку. Утім, на той час йшлося не про повне використання цього ресурсу, оскільки у Великій Британії не до кінця усвідомили потенціал його використання, і сайти переважно містили передруковані зі звичайних джерел інформації статті [8, с. 188 - 205]. Внаслідок вивчення, проведеного 1998 року дослідниками політичної активності в мережі Інтернет Р. Гібсоном та С. Вардом, було зроблено висновок, що „політичні сайти партій Великої Британії не передбачали використання майже жодних інтерактивних технологій” [9, с. 14 - 38].

Можна стверджувати, що команда Т. Блера у політичній кампанії того періоду зробила основну ставку на використання телебачення і поступовий відхід від такого не зовсім ефективного засобу взаємодії з електоратом, як телефонне опитування. Інтернет, у свою чергу, застосовувався як ще один засіб поширення інформації: на сайті розміщувалися прес-релізи для журналістів або інформація для локальних представництв партії на місцях. Інтерактивне спілкування з виборцями за допомогою сайту партії не входило до основних пріоритетів політичної команди Т. Блера, і це рішення видається досить раціональним, зважаючи на невеликий відсоток користувачів мережі Інтернет у країні на той час. Так, протягом тижня активної виборчої кампанії 1997 року, сайт Лейбористської партії відвідували лише близько тисячі осіб [9, с. 32].

Подібна ситуація була характерна й для 2001 року, коли під час загальних виборів Інтернет почав відігравати важливу роль у виборчому процесі. На той час рівень користувачів досяг 40 %, з яких близько 35 % мали домашній доступ до Мережі [10]. Хоча цей показник залишався меншим порівняно з виборами 2000 року в США, коли рівень доступу до мережі Інтернет наблизився до 50 %, партійні лідери стали приділяти більше уваги цьому ресурсу взаємодії з електоратом.

Проведення передвиборчої кампанії в мережі Інтернет 2001 року у Великій Британії відбувалося майже повністю за сценарієм 2000 року в США [11]. Незначною різницею було те, що керівники виборчих штабів намагалися враховувати помилки своїх американських колег. Мережу Інтернет почали все частіше використовувати як зручний та ефективний засіб поширення не лише внутрішньої, а й міжнародної інформації.

Діяльність передвиборчих партійних сайтів Великої Британії під час політичної кампанії 2001 року була значно помітнішою, ніж під час попередніх виборів. Проблеми проведення виборів 2001 року в умовах інформаційної доби у Великій Британії, використання нових ЗМК у підготовці виборів ґрунтовно проаналізовані професором О. Зернецькою. Політичні партії були стурбовані індиферентністю британських виборців, і їх надзвичайно непокоїло те, чи прийдуть співвітчизники на виборчі дільниці. Як зазначає О. Зернецька: „Збайдужілість британців до процесу виборів відчувалася не лише у штаб-квартирах партій. На це вказували й попередні опитування населення. І, зрештою, про це говорили, писали, повідомляли засобам масової комунікації (ЗМК) самі виборці” [12].

У зв'язку з цим, за прикладом США, у Великій Британії набула значного поширення практика розсилання електронних листів, у яких користувачів заохочували підписатися на отримання безплатної розсилки новин, а також стала проводитися робота з користувачами, які приділяли особливу увагу мережі Інтернет (представники Лейбористської партії відкрили веб-сайт, цільовою аудиторією якого стали наймолодші виборці країни). Три найвпливовіші партії щоденно розсилали електронні листи. Кількість таких листів у Лейбористської партії доходила до 35 тисяч [13, с. 11].

Незважаючи на те, що використання форумів для дискусій відбувалося не так інтенсивно, як це було в США (особливо активно цей прийом використовувала команда А. Гора), все ж деякі сайти заохочували відвідувачів надсилати електронні листи для встановлення зворотного зв'язку, а також практикували он-лайн дискусії з кандидатами політичних перегонів. У цей час значного поширення набуває використання різних мультимедійних засобів: на сайтах стають доступними аудіо- і відеоматеріали із зверненнями кандидатів. Більше того, сайти Лейбористської і Демократичної партій розроблено так, щоб їх можна було проглядати за допомогою мобільних телефонів та „кишенькових” комп'ютерів.

Окрім зазначених можливостей, додалися також персоналізовані функції для зв'язку з виборцями. Так, відвідувач сайту Лейбористської партії міг вказати на сайті свій поштовий індекс і отримати повну інформацію про те, що представники Лейбористської партії зробили корисного для даного регіону. Тобто, сайт було розроблено так, щоб він міг створювати автоматичну відповідь з інформацією про певні досягнення цієї політичної сили в окремо взятому географічному регіоні.

Важливою особливістю політичної кампанії 2001 року у Великій Британії стало використання мережі Інтернет для забезпечення внутрішньополітичної комунікації. Для партій стало звичним використовувати Мережу (як Інтернет, так і Інтранет) для поширення інформації поміж своїми осередками [8, с. 188 - 205]. Наприклад,

представники Консервативної партії протягом одного дня за допомогою мережі Інтранет розповсюджували близько 100 партійних документів, більшість з яких були прес-релізами, макетами агітаційних листівок та рекомендаціями з прикладами відповідей на найактуальніші запитання представників преси [13, с. 11].

Важливо зазначити, що основною відмінністю проведення політичної активності в мережі Інтернет у США та Великій Британії у 2000 і 2001 роках було те, що в останній кількість веб-сторінок була значно меншою, ніж кількість самих кандидатів. Лише чверть кандидатів на різні виборні політичні посади Великої Британії мала у своєму розпорядженні сайти, які використовувалися для політичної взаємодії з електоратом [8, с. 195]. Навіть зважаючи на те, що в США, на відміну від Великої Британії, основна увага в передвиборчій діяльності приділяється саме кандидатам, а не партіям, і тому кількість персональних сторінок у американських політиків значно більша, усе ж статистика створення персональних сторінок британських політиків 2001 року була досить невтішною. Певною мірою це пояснювалося тим, що політики не вважали мережу Інтернет ефективним засобом впливу на електорат через те, що її постійними користувачами було менше 50 % населення. Позитивною стороною еволюції використання сторінок політичного характеру стала наявність зворотної адреси на всіх сайтах. Більше того, майже 14 % з усіх наявних сторінок передбачали проведення он-лайн опитувань, а деякі з них були навіть розроблені спеціально для влаштування політичних дискусій з кандидатами (наприклад, організація чату [14] з представником Консервативної партії П. Лілі) [8, с. 199].

Однією з найпомітніших політичних інновацій 2001 року у сфері інформаційно-комунікаційних технологій стало використання мобільних телефонів. На 2001 рік кількість користувачів мобільними телефонами у Великій Британії перевищувала відповідний показник у США на 67 % [15]. Представники Лейбористської партії здійснили розсилку чотирьох текстових повідомлень політичного характеру на телефонні номери близько 100 тисяч користувачів. Метою одного з повідомлень було заохочення виборців до участі у так званій „вірусній” політичній кампанії на підтримку кандидата. Користувачів мобільних телефонів запрошували відвідати сайт кандидата та обрати текст повідомлення, який слід розсилати виборцям, телефонні номери яких включені до бази розсилки [13, с. 13].

В цілому Інтернет у Великій Британії не мав значного впливу на процес передвиборчої політичної кампанії 2001 року. Лише 7 % виборців зізналися, що використовували його для отримання інформації про хід виборів. Водночас газети й телебачення використовувалися з цією метою відповідно 74 % та 89 % виборців [15] (таблиця 3).

Таблиця 3

Вплив медіа на прийняття рішення про голосування за конкретного кандидата під час виборів у Великій Британії 2001 р. (показник %) [15]

Джерело	Дуже сильно впливає	Впливає певним чином	Не сильно впливає	Взагалі не впливає	Не можу відповісти
Телевізійне мовлення	13	36	20	30	1
Газети	8	30	22	39	1
Телевізійна виборча кампанія	6	16	20	57	1
Радіо	5	17	18	58	3
Реклама на білбордах	2	8	17	72	1
Статистичний дзвінок	2	6	9	80	3
Інтернет	1	3	5	87	4

Згідно з результатами дослідження, саме телебачення і газети мали найвищий ступінь довіри і підтримки виборців Великої Британії. Це пояснюється рівнем поширення цих ЗМК. Заслужовує окремої уваги й те, що реклама на зовнішніх носіях мала більший вплив на електорат, ніж ресурси мережі Інтернет. Водночас слід зазначити, що, порівняно з виборами 2000 року в США, вибори у Великій Британії були більш передбачуваними. Ще за кілька місяців до виборів досить високою була ймовірність того, що переможцями стануть представники Лейбористської партії. Саме так і сталося – результати попередніх опитувань мало відрізнялися від остаточних результатів виборів.

Аналізуючи президентську кампанію у США 2003 - 2004 років, слід зазначити, що вона стала прикладом проведення перших в історії виборів, коли вплив мережі Інтернет було визнано справді відчутним. Це сталося тому, що 2004 року нівелювалася чітка грань між віртуальним і реальним оточенням. Передвиборчі штаби кандидатів почали все більше використовувати Інтернет для організації громадян на мітинги та інші публічні зібрання в реальному середовищі. Так, взимку 2003 року команда экс-губернатора штату Вермонт і кандидата в президенти Г. Діна досягла принципової домовленості про співпрацю з власниками сайту Meetup (www.meetup.com). Основною метою створення сайту була організація реальних, а не віртуальних зустрічей громадян у різних місцях – барах, кав'ярнях, ресторанах тощо. Всі користувачі сайту мали можливість зареєструвати своє ім'я та вказати власні інтереси і місцеперебування. На основі цієї інформації формувалися групи за інтересами, і люди мали змогу зустрічатися та обмінюватися думками. Ця ініціатива набула широкої популярності. Якщо в лютому 2003 року п'ять організованих зустрічей відвідало лише 500 учасників, то вже в березні того ж року відбулося 79 подібних зібрань у 14 містах [16]. Наприкінці року такі зібрання принаймні один раз відвідало близько 140 тисяч осіб, а на грудень

2004 року було заплановано ще близько 800 зустрічей [17]. Як зазначив на одній з таких зустрічей сам Г. Дін, „подібні зібрання створили мережу в нашій організації до того, як ми створили саму організацію” [18].

Важливо зазначити, що такі прецеденти використання мережі Інтернет для активізації громадської активності під час передвиборчої кампанії вже спостерігалися в Південній Кореї на президентських виборах 2002 року. Переможець виборів Ро Му Хен одержав значну перевагу над своїми конкурентами саме завдяки створенню мережі з 80 тисяч прихильників, які відзначалися надзвичайною активністю в дискусіях, що проводилися на форумах і чатах мережі Інтернет [19]. Не можна категорично стверджувати, що команда Г. Діна запозичила цю технологію у корейських колег, але певна схожість простежується чітко.

Найпоказовішим ефектом впливу мережі Інтернет під час попередніх виборів кандидатів у президенти 2003 року є показники збільшення зібраних коштів за її допомогою. Навести точні дані надзвичайно важко, але, за окремими підрахунками, протягом певного періоду 280 тисяч відвідувачів офіційного сайту кандидата в президенти Г. Діна надали фінансову підтримку в сумі \$40 мільйонів [20]. Це свідчить, що така сума була зібрана не завдяки цілеспрямованим внескам окремих осіб, а більшість коштів була надана пересічними громадянами. Виходячи із зазначених даних, середня сума внеску становила \$143.

Важливим видається аналіз активності переможця виборів 2004 року, представника Республіканської партії Дж. Буша. Весною 2004 року відповідальним за проведення передвиборчої кампанії в мережі Інтернет було призначено М. Турка, який до цього обіймав посаду співробітника в одному з профільних комітетів уряду, де відповідав за електронне врядування. М. Турк впровадив у механізм проведення передвиборчої кампанії Дж. Буша в мережі Інтернет кілька інновацій. Деякі з них запозичувались у команд, що представляли кандидатів від Демократичної партії, а інші були цілком новими для електорату. За даними передвиборчого штабу Дж. Буша, у їх розпорядженні була база, що включала в себе близько 6 мільйонів електронних адрес виборців, водночас у команди їх головного суперника Д. Керрі база налічувала лише 1 мільйон [21]. Більше того, база Дж. Буша складалася переважно з електронних адрес користувачів, які проводили в Мережі більшість свого часу. М. Турк став ініціатором створення і розміщення в Мережі цілої низки так званих сайтів „команд підтримки президента”, на яких усіх відвідувачів закликали „приєднатися до Лори Буш” (дружини президента), а також усіх інших учасників, які беруть активну участь в підтримці президента [22].

Передвиборча кампанія Дж. Буша в мережі Інтернет не відрізнялась особливою інтерактивністю. На сайті кандидата не було передбачено можливості для написання послань до інших відвідувачів сторінки, але

на ньому постійно проводилися чати з представниками Республіканської партії. Крім того, з метою активізації обговорення кандидатури Дж. Буша було створено блог [23], який не був надзвичайно інтерактивним – його використовували переважно для публікації прес-релізів. Більше того, наприкінці передвиборчої кампанії з блогу Дж. Буша було вилучено всі теми, які стосувались іншого кандидата в президенти – Д. Керрі. Однією з особливостей проведення передвиборчої кампанії 2004 року стала активність в мережі близьких родичів кандидатів. Так, доньки Дж. Буша Барбара і Дженна теж відкрили в Мережі свій блог, основною метою функціонування якого був „початок агітації за нашого батька” [21]. Безумовно, такий хід справляв значний вплив на вибір молоді.

Команди кандидатів у президенти використовували й інші засоби завоювання прихильності електорату. Так, сайт Д. Керрі передбачав можливість передачі листів до локальних медіа. Для цього необхідно було лише надіслати листа електронною поштою і вказати свій поштовий індекс. Представники команди Дж. Буша, у свою чергу, використовували запатентовану технологію виявлення місцеперебування компанії Microsoft, за допомогою якої можна було визначити адреси газет і телевізійних станцій, які містилися близько від будинку виборців. Порівнюючи сайти Дж. Буша і Д. Керрі, можна сказати, що сайт Дж. Буша 2004 року містив більше різної інформації, але не передбачав такої інтерактивності, яка була притаманна сайту Д. Керрі.

Повертаючись до питання отримання фінансової підтримки за допомогою мережі Інтернет, на 29 липня 2004 року передвиборчий фонд Д. Керрі зібрав внесків на суму близько \$82 мільйонів, тоді як команда Дж. Буша збрала лише \$9 мільйонів. Сума внесків на визначену дату становила для Д. Керрі \$185 мільйонів і \$226 мільйонів для Дж. Буша [24].

Отже, мережа Інтернет нині є загальноновизнаною і невід’ємною частиною проведення будь-якої політичної кампанії. З 1992 по 1999 рік кандидати поступово привчили себе і виборців до використання у виборчому процесі цього нового засобу масової комунікації. Особливо показовою є політична кампанія 2000 року в США, коли переважна більшість американців вже мала вільний доступ до мережі Інтернет. Незважаючи на те, що на той час використання Мережі набуло характеру лише додаткового впливу на виборців і не вважалось одним із основних засобів передачі інформації, представники передвиборчих штабів кандидатів різного рівня постійно працювали над створенням різних методик забезпечення ефективної комунікації в мережі Інтернет. Уже на початок 2000 року стало зрозуміло, що лише Інтернет може забезпечити такі важливі умови отримання інформації для ефективного впливу на аудиторію, як інтерактивність масового характеру і необмежений час і простір для комунікації.

Однак зараз ще рано говорити, що Інтернет поступово витісняє

традиційні ЗМК. На думку Д. Гілмора, переломними і визначальними в цьому сенсі стануть вибори, які проводитимуться не лише у США та Великій Британії, а й в усьому світі в найближчі п'ять років [17, с. 90]. Лише після цього можна буде говорити, чи витіснить Інтернет звичайні ЗМК, чи так і залишиться додатковим засобом впливу на електорат. Дослідник підтверджує свою думку на прикладі участі у виборах губернатора штату Каліфорнія (США) А. Шварценегера, якому вдалось отримати впевнену перемогу восени 2003 року майже без використання мережі Інтернет, а лише за допомогою телебачення.

Взагалі слід зазначити, що Інтернет відрізняється від телебачення саме тим, що для нього не є характерним вплив на аудиторію, не зацікавлену в отриманні інформації. Для того, щоб одержати потрібні матеріали, користувачу Мережі треба відшукати необхідний матеріал або точно знати, за якою адресою він розміщений, і піти за цим посиланням. Саме тому одним з головних завдань, яке вирішували члени виборчих команд кандидатів, було забезпечення отримання інформації незацікавленими користувачами. Особливо це важливо було з огляду на більшість виборців, які традиційно приймають рішення в переддень виборів. Одним з варіантів вирішення цього питання стала підготовка і розсилання масових повідомлень, які зазвичай здійснювалися без попередньої згоди самих користувачів.

З іншого боку, користувач, який усе ж натрапив на бажаний ресурс, як правило, приділяє набагато більше уваги вивченню цієї інформації, ніж телевізійний глядач. За даними дослідження процесу виборчої кампанії в США 1998 року, середній час відвідування користувачем передвиборчого сайту становить 8,5 хвилини [25]. Звичайно, це набагато більше, ніж звичайний телевізійний ролик.

Другою особливістю мережі Інтернет є те, що користувачі можуть звернутися за необхідною інформацією в будь-який час і отримати її без особливих проблем. Саме це й використовували команди кандидатів, які постійно, але поступово поновлювали сторінки, присвячені передвиборчій тематиці, аби користувач виявляв інтерес до сторінки не один раз, а кілька разів протягом дня.

Третьою визначною характеристикою Мережі є її потенціал для забезпечення інтерактивної комунікації. З часом стало зрозуміло, що користувачі відчують потребу не лише в отриманні інформації, а й одночасно створюють доволі відчутний зворотний зв'язок, який команди багатьох кандидатів поступово навчилися ефективно використовувати. Більше того, виявилось, що користувачі бажають обговорювати нагальні політичні питання не лише з самим політиком, а й обмінюватися думками з однодумцями, і представники політичних штабів почали це використовувати для мобілізації громадян у реальному часі.

Прогнозуючи подальший розвиток мережі Інтернет та інструменти, які

будуть використовуватися з метою впливу на виборців, можна зробити припущення, що оскільки вже сьогодні нитки „всесвітньої павутини” виявляються нерідко зорієнтованими на політичну пропаганду й навіть на політико-правовий вплив, то це є підставою для того, щоб розглядати Інтернет не лише як засіб масової комунікації, а й як інструмент політики.

Інтернет дедалі більше впливає на розвиток політичної комунікації. Особливо відчутно це під час проведення виборчих кампаній у розвинених країнах з демократичними принципами, які вже мають значний досвід у цій сфері. Результати аналізу еволюції політичних виборчих кампаній у мережі Інтернет на досвіді Великої Британії і США можуть бути використані в майбутньому і на теренах України. Особливо доцільним і актуальним це видається з наближенням президентських виборів 2009 року.

Література:

1. **Davis R.** The Web of Politics: The Internet's Impact on the American political System – Oxford University Press: 1999. – P. 225.
2. **Klotz R.** The Politics of Internet Communication – Rowman and Littlefield, Oxford: 2004. – P. 257.
3. **Bimber B., Davis R.** Campaigning Online: The Internet in US Elections – Oxford University Press, Oxford: 2003. – P. 183.
4. **Schneider S. M., Foot K. A.** Online Structure for Political Action: Exploring Presidential Campaign Websites from the 2000 American Election – Javnost / The public 9 (2), 2002. – PP. 43 - 60.
5. Pew Internet and American Life Project – Youth Vote Influenced by Online Information, Internet Election News Audience Seeks Convenience, Familiar Names, 2000. – http://www.pewinternet.org/PPF/r/27/report_display.asp (сайт відвідано 25.12.06).
6. **Worley B.** Comment: Naider's Traders vs State Regulators: Examining the Controversy over Internet Vote Swapping in the 2000 Presidential Election – North Carolina Journal of Law and Technology 2 (1), 2001. – PP. 32 - 66.
7. **Bowers-Brown J.** A Marriage Made in Cyberspace?: Political Marketing and UK Party Websites – In Gibson R., Nixon P., and Ward S. (eds.) – Political Parties and the Internet: Net Gain? – Routledge, London: 2003. – P. 98.
8. **Ward S., Gibson R. K.** On-line and On Message? Candidate Websites in the 2001 General Election – British Journal of Politics and International Relations 5 (2), 2003. – PP. 188 - 205.
9. **Gibson R. K., Ward S.** UK Political Parties and the Internet: „Politics as Usual” in the New Media? – Press/Politics 3 (3), 1998. – PP. 14 - 38.
10. U.K. Office of National Statistics. Internet Access // <http://>

www.statistics.gov.uk/cpi/nugget.asp?id=8 (сайт відвідано 28.12.06).

11. **Gibson R. K., Margolis M., Resnick D., Ward S.** Election Campaigning on the WWW in the USA and the UK – Party Politics 9 (1), 2003. – P. 51.

12. **Зернецька О. В.** „Битва розкруток” і не тільки. Британські вибори – 2001 в умовах інформаційної доби – Віче, № 2 (119), 2002. – С. 12.

13. **Coleman S., Hall N.** Spinning on the Web: E-campaigning and Beyond – In Coleman S., (ed) 2001: Cyber Space Odyssey: The Internet in the UK Election – Hansard Society, London: 2001. – P. 11.

14. Чат (англ. chat - розмова) – засіб спілкування користувачів мережі Інтернет в режимі реального часу, а також програмне забезпечення, що дозволяє організовувати таке спілкування. Зазвичай під словом „чат” мається на увазі обмін текстовими репліками, рідше використовують терміни голосовий чат, відеочат (частіше – відеоконференція) і т. ін. // Визначення подається за матеріалами проекту вільної багатомовної енциклопедії „Вікіпедія” – <http://ru.wikipedia.org>. (сайт відвідано 28.12.06).

15. MORI. Attitudes to voting and the political Process Survey // http://www.mori.com/polls/2001/elec_comm.shtml (сайт відвідано 03.01.07).

16. **Dodson S., Hammersley B.** The Web's Candidate for President – The Guardian, December 18, 2003. – <http://www.guardian.co.uk/online/story/0,3605,1109026,00.html> (сайт відвідано 03.01.07).

17. **Gillmor D.** We the media: Grassroots Journalism, By the people, for the people – Cambridge: 2004 – P. 97.

18. Цит. за: **Wolf G.** How the Internet Invented Howard Dean – Wired: January, 2004. – P. 2.

19. **Elledge J.** South Korea Takes E-campaigning to New Heights: How Young Voters Used Keyboards and Keypads to Make Their Voices Heard // PoliticsOnline NetPulse website – http://www.netpulse.politicsonline.com/soundoff.asp?issue_id=7/01 (сайт відвідано 03.01.07).

20. **Singel R.** Net Politics Down but Not Out // Wired news. <http://www.wired.com/news/politics/0,1283,62123,00.html> (сайт відвідано 22.12.06).

21. **Witt L.** Kerry Net Strategy Now on Voters // Wired News website <http://www.wired.com/news/politics/0,1283,64066,00.html> // July 3, 2004 (сайт відвідано 22.12.06).

22. Bush – Cheney. Party for the President // Bush-Cheney 2004 website <http://www.georgewbush.com/Party>

23. Блог (англ. blog, від web log, віртуальний „мережевий журнал або щоденник подій”) – це вебсайт, основний зміст якого – записи, що додаються регулярно, зображення або мультимедіа. Блоггерами називають людей, які ведуть блог. Сукупність всіх блогів мережі прийнято називати блогосферою // Визначення подається за матеріалами проекту вільної багатомовної енциклопедії „Вікіпедія” – <http://ru.wikipedia.org>. (сайт відвідано 03.01.07).

24. **Juctice G.** Clicking in the Kerry Coffers for a One-Day Online Record // New York Times, July 2, 2004. – <http://www.nytimes.com/2004/07/02/politics/campaign/02donate.html?ex=1246593600&en=379352858367d47d&ei=5090&partner=rssuserland> (сайт відвідано 22.12.06).

25. Campaign Solutions. Campaign 98 Internet Study // <http://www.campaignstudy.org>

Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи

Гульнар Іскакова,
доктор політичних наук,
декан історичного факультету
Семипалатинського державного педагогічного інституту
(Казахстан)

Глибокі політичні зміни, що сталися в останні десятиліття (розпад соціалістичної системи й СРСР, створення нових незалежних держав, процеси європейської інтеграції тощо) актуалізували в пострадянських державах проблеми формування легітимної влади, громадянського суспільства, захисту приватної власності, дотримання прав людини. Ці складні й суперечливі процеси супроводжувалися прискоренням глобалізації світового господарства з усіма її наслідками, як позитивними, так і негативними.

Зазначені вище обставини потребували осмислення світового досвіду, а також відповідності моделі розвитку суспільства, що тільки формується, рівню його соціально-економічного розвитку, особливостям культури, способу життя, національним традиціям тощо. Відтак пострадянський простір став своєрідною лабораторією, у якій апробувалися різні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі.

Найважливішим політичним критерієм і результатом трансформаційного процесу має стати якісне перетворення базових інститутів суспільства. До певних просуваль у політичній сфері можна віднести: ухвалення нових конституцій, що проголосили загально визнані демократичні цінності, формування демократичних інститутів, недержавних засобів масової інформації, формально незалежної судової влади та багатопартійної системи.

До соціально-економічних критеріїв можна віднести розвиток приватної форми власності й різноманіття форм власності як основи ринкової економіки, ефективність сформованої моделі економіки, рівень і якість життя населення, місце країни у світовій спільноті й світовому

господарстві.

Економічні реформи в пострадянських державах спрямовувалися переважно на швидку трансформацію відносин власності. Та здійснювалося це, на жаль, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян. В 1990-і роки повсюдно спостерігався спад виробництва, зниження рівня доходів населення. Так, ВВП знизився в середньому на 20 - 30 %, безробіття з практично нульової позначки зросло до 10 - 20 %, реальна заробітна платня скоротилася в окремих країнах регіону на 20 - 60 % [1, с. 104]. Спостерігалось падіння обсягів виробництва у всіх секторах економіки, зубожіння більшості населення, майнове розшарування, скорочення тривалості життя громадян. Приватизація не призвела до структурної перебудови економіки й не створила широкого класу власників. Хронічний дефіцит бюджетних засобів в 1990-і роки обмежив можливості для здійснення адекватної соціальної політики.

У підсумку соціальна ціна економічних перетворень виявилася істотно вищою, ніж припускали ініціатори реформ: конституційні права й свободи людини були практично нереалізовані, відчутно скоротилася державна підтримка соціальної сфери, тоді як загальносвітовою тенденцією було розширення соціальних функцій держави. Економічна криза, гострі соціальні конфлікти й політична нестабільність спричинили міжнародні конфлікти у Росії, Таджикистані, Киргизстані, Вірменії. Нерозвиненість демократичних традицій, схильність до „сильної руки”, розчарування населення в реформах - ось характерні ознаки пострадянських суспільств 1990-х років.

Досвід пострадянської трансформації показав, що, по-перше, багато в чому стихійний процес лібералізації викликав серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, соціальну напруженість, падіння життєвого рівня значної частини населення. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної й національної специфіки призвело до спотворення трансформаційних процесів. На думку американського юриста Л. Клейна, беззастережне відкидання в державах, що трансформуються, будь-яких проявів ринкового соціалізму й таке ж беззастережне сповідування класичного лібералізму не сприяли ні зростанню національного доходу, ні прогресу в більшості галузей виробництва та у сфері зайнятості.

По-друге, політична еліта більшості пострадянських держав здійснювала великомасштабну лібералізацію, не маючи чітко збалансованої програми (насамперед, за ресурсами).

По-третє, реформи в суспільствах, що трансформуються, не були підкріплені чітким уявленням про принципи державотворення: процес деінституціоналізації призвів до дискредитації й делегітимації старих державних інститутів, але не сприяв своєчасній легітимації й ефективності

**Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи**

Гульнар Іскакова

нових. Для політичних систем характерні були функціональна слабкість і структурна недовершеність їх інститутів. Брак чітких уявлень про спрямованість розвитку й стихійне впровадження реформ послаблювали державу. Отже, від реформування потерпала сама держава, всі її структури. Тим часом, розбудова держави на нових принципах мала бути одним з основних факторів ефективних економічних і соціально-політичних перетворень.

На характер і тривалість трансформаційних процесів вплинули такі фактори, як тривалість „соціалістичної” історії держави. Країни Центральної й Східної Європи, на відміну від пострадянських, мали порівняно нетривалу „соціалістичну” історію – близько сорока років. Більше того, соціалізм не був для них власним продуктом – він привносився ззовні, тому ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної і Східної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж у пострадянських суспільствах. Пострадянське суспільство, в якому соціалізм панував понад 70 років і був власним „продуктом”, виявилось психологічно не готовим до трансформації. Отже, держави Центральної і Східної Європи і пострадянські держави мали різні стартові умови.

Пострадянський простір як історичне утворення, що склалося в результаті розпаду СРСР, мало свої особливості соціального, політичного, економічного й культурного розвитку. Нові конституції приймалися в різних економічних, соціальних і політичних умовах, а тому дали різні результати. Так, якщо в країнах Центральної і Східної Європи та Балтії спад виробництва за 10 років склав близько 15 %, то в країнах СНД – близько 50 %. У пострадянських державах, на відміну від держав Східної Європи, й досі не відбулося поділу влади, диференціації національної еліти на політичну й економічну, що вплинуло на характер політичних та економічних інститутів, розвиток цивілізованої ринкової економіки.

Але й у межах колишнього СРСР соціально-економічні умови істотно відрізнялися. Приміром, такий фактор, як наявність у Казахстані значних природних ресурсів та їх дефіцит у Киргизстані, не міг не відбитися на життєвому рівні населення цих країн.

Пострадянська трансформація характеризується боротьбою різних соціально-політичних сил за реалізацію сценаріїв, що відповідають їх інтересам, інституціональному розвитку. Шлях до політичної й економічної лібералізації, на думку Ф. Фукуями, не один. Країни, які проходили через процес модернізації недавно, йшли зовсім інакше, ніж їх попередники. Багато держав, особливо в Азії, успішно перейшли до демократії „авторитарним” шляхом. Їх досвід свідчить, зокрема, про те, що успіху вони добивалися аж ніяк не в умовах ліберальної демократії. Значну роль відігравали авторитарні режими, що підтримували процес економічного розвитку [2].

Аналізуючи досвід країн Південно-Східної Азії й Латинської Америки, дослідники оцінюють авторитарні режими як ефективну форму антикризового управління. Прихильники теорії „нового авторитаризму” вважають, що сильна авторитарна влада для суспільств, у яких перехід до демократії й ринку здійснюється за ініціативою „згори”, є закономірною необхідністю (С. Хантінгтон, А. Мігранян та ін.). Об’єктивне поєднання елементів авторитаризму й демократії здатне реально забезпечити політичну стабільність, громадський порядок і мобілізацію суспільства для досягнення спільної мети. Для здійснення реформ у суспільствах, що трансформуються, необхідна сильна політична влада, у зв’язку з чим виникає проблема розподілу такої влади, необхідності гарантій того, що сильна влада діятиме тільки в інтересах задекларованих реформ [3]. Актуалізуються механізми, спроможні стати противагою авторитаризму влади у випадку її виходу за межі проголошених цілей.

Розглядаючи пострадянські держави як перехідні системи „від тоталітаризму до демократії”, деякі дослідники уточнюють: це перехід „через стадію авторитаризму” [4]. Р. Сакве вважає, що політичні системи пострадянських держав – це „не повномасштабний авторитаризм, а, скоріше, синкретична суміш авторитарних, корпоративістських, ліберальних і демократичних елементів, які можна визначити як авторитарну демократію” [5]. У шкалі автократія/демократія нові незалежні держави були ближче до автократії. Влада розглядала створення авторитарного режиму як необхідний засіб збереження стабільності.

С. Хантінгтон, описуючи „третю хвилю демократизації” в країнах Центральної Азії, відзначав, що цей процес йде переважно згори вниз, а „існуючі міжнародні, соціально-економічні, культурні й, у першу чергу, політичні фактори діють разом, часто суперечливо, або полегшуючи створення демократії, або сприяючи авторитаризму” [6, с. 39].

До міжнародних факторів впливу на трансформаційні процеси, характер політичних режимів, що формуються, можна віднести, наприклад, політику іноземних інвесторів. Їх діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. На загал, міжнародні політичні інститути (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші), фінансові й економічні структури (МВФ, ЄБРР та інші) серйозно впливали на реформування політико-правових і фінансово-економічних систем пострадянських держав.

Події 1990-х років, що розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води, землі, придатної для обробітки тощо. У регіоні за цих обставин виникли серйозні ризики й загрози (наприклад, релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиків і зброї). Вони

**Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи**

Гульнар Іскакова

обумовлюються як традиційними факторами (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, взяті разом у різних варіаціях, можуть викликати (й викликають) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані у 2005 - 2006 роках).

У посттрадиційних суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер. Для політичного режиму, наприклад, Узбекистану характерні широкі повноваження президента як глави держави, парламент не має реальних контрольних повноважень, існує цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних факторів розширює можливості для посилення авторитаризму.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є також нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Так, влада Туркменістану намагалася довести наявність „третього шляху” розвитку, а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала „особливостями туркменської моделі демократії” [7].

Центральним питанням політичної трансформації є політико-правовий характер державної влади та її здатність забезпечити стійкість функціонування політичної системи. Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв'язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 та 2005 - 2006 роках).

Факторами, що становлять загрозу для легітимації політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Неефективність функціонування гілок влади сприяє посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада зосереджена переважно в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чиїх руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави. Відтак, постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів

законодавчої влади й управління, створення ефективної системи стримувань і противаг. При цьому важливо враховувати в кожному конкретному випадку історичний досвід і традиції країни, внутрішньополітичну ситуацію, рівень політичної культури населення, наявність (чи ненааявність) демократичних інститутів, завдання, які необхідно вирішувати державі на конкретному етапі її розвитку.

Соціальна практика показала, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав намагалася компенсувати „впровадженням політичного життя згори”. Слабкість політичних партій виражалася в тім, що їх діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проектів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери. Практика свідчить, що використання адміністративного ресурсу породжує приховану форму протесту, що може призвести, як мінімум, до зростання абсентеїзму.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов'язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Ф. Фукуяма підкреслював, що економічна модернізація обумовлює підвищення життєвого й освітнього рівня населення і звільняє людей від того різновиду страху, що викликається існуванням на межі фізичного виживання. Це дозволяє людині розширювати діапазон цілей, актуалізувати ті з них, які залишалися в латентному стані на ранніх етапах економічного розвитку. Однією з таких раніше потенційних спонук є бажання одержати визнання своєї людської гідності, визнання, що досягається шляхом участі в роботі політичної системи [2]. На жаль, і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства.

В 2003 - 2006 роках ситуація на пострадянському просторі стала мінятися в бік все більшої затребуваності громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому відзначається помітне зростання протестного потенціалу. Загалом на пострадянському просторі як політичному утворенні точиться серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав.

У пострадянських державах великий вплив на політичні процеси здійснює національна політична еліта, яка в 1990-і роки мала на загал ті ж традиції і ту ж політичну практику, що й радянська. Стратегія єдиного пострадянського простору зберігала політичну еліту, яка сформувалася в країнах СНД. Але за роки політичних і соціально-економічних реформ у

**Політичні процеси на пострадянському просторі:
тенденції, протиріччя, перспективи**

Гульнар Іскакова

більшості держав сформувалося нове покоління еліти, що володіє широким спектром ресурсів для цілком успішної боротьби за владу. Це, у свою чергу, спричинило на тлі соціальних проблем, що загострилися, розкол як усередині еліти, так і в суспільстві в цілому. Не випадково, що таке розмежування призвело до серйозних політичних конфліктів у формі „революції троянд”, „помаранчевої революції” тощо. Прикметна риса цих подій – високий ступінь їх „інтернаціоналізації”, втручання зовнішніх сил – західних, російських, ісламських та інших. Помітне прагнення Росії в країнах, де спостерігається процес зміни політичної еліти, підтримувати еліту стару попри її політичну неспроможність.

Тим часом посилюються „відцентрові” (від Росії) настрої в країнах Балтії, в Грузії, Україні, Молдові, на політику яких стали більше впливати держави Європи, а на політику Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану – ісламські держави. Такі тенденції не могли не вплинути на баланс інтересів у міждержавних відносинах у межах не тільки СНД і центрально-азійського регіону, але й на міжнародній арені. Та, незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішально на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Література:

1. **Сысоев В. О.** Новые демократии Центральной и Восточной Европы: проблемы политической трансформации // Политическая наука. Динамика политического сознания и поведения – М.: РАН. ИНИОН, 2002. – № 2. – С. 103 – 119.
2. **Фукуяма Ф.** Просмотры // Русский журнал. – 1997. – 25.12.
3. **Ахметов К.** Казахстанская демократия в оценках политологов // Мысль. – 2002. – № 9. – С. 31 – 40.
4. **Толипов Ф.** Демократизм, национализм и регионализм в странах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 4 (10). – С. 7 – 18.
5. **Сакве Р.** Режимная система и гражданское общество // Полис. – 1997. – № 3. – С. 61 – 83.
6. **Huntington S.** The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. – Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991. – 139 p.
7. **Сапаров Н.** Об особенностях „туркменской модели демократии” // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 2 (8). – С. 252 – 260.

Нормативний дискурс формування європейської ідентичності

Віктор Андрусів,

аспірант Національного інституту
стратегічних досліджень

Формування громадянської ідентичності – складний і неоднозначний процес. Різні галузі науки, починаючи від психології, соціальної психології, політології тощо, наголошують на пріоритетності одних факторів на противагу іншим. Щодо цього ведуться жорсткі дискусії, які перешкоджають створенню цілісної теорії ідентичності. У даній статті автор прагне розглянути процес формування ідентичності через нормативний дискурс, показавши його переваги та вади у порівнянні з іншими підходами. Дослідження великою мірою базується на аналізі державотворчих процесів в Європейському Союзі. У статті розкривається також значення і вплив норм на процес формування європейської ідентичності.

Підходи до формування ідентичності

Перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу норм як важливого фактора формування ідентичності, варто розглянути цей процес з позиції кількох підходів. В соціальній психології, зокрема, існує узгоджене твердження, що ідентичність формується через когнітивний та афективний процеси, які складають ідентифікацію. До першого належать знання, які індивіди отримують про територію, про групу, про спільну історію тощо. До другого – відчуття спорідненості індивіда з певною територією, групою, відчуття приналежності тощо [1, с. 142 – 160]. Важливо зазначити, що когнітивний та афективні процеси є наслідком соціальних взаємодій, які вже певною мірою ґрунтуються на знанні.

Історичний та політологічний підходи до визначення ідентичності відрізняються від попереднього. Власне, сам термін „ідентичність” рідко коли вживається без означення „національна”. З поміж великої кількості визначень національної ідентичності найбільш комплексним видається визначення Д. Міллера: „Національна ідентичність потребує існування спільноти зі спільними переконаннями та діями, втіленими в історії,

активними по-суті, пов'язаними з певною територією та відмінними від інших спільнот" [11, с. 27]. В політологічному контексті ідентичність тісно межує з легітимністю, а процес її формування відбувається через визначення „важливих інших”. На відміну від психологічних підходів, для політологічного характерним є акцент на колективній ідентичності. Водночас спільним тут є визнання ролі соціальної взаємодії як обов'язкового процесу у формуванні ідентичності [15, с. 224].

Окремо питання ідентичності розглядається в теоріях дискурсу. Л. Філіпс та М. Йоргенсен наголошують на пріоритетності дискурсу в створенні груп та внутрішньо групової ідентичності. Важливим атрибутом дискурсу є наративи – змістові інформаційні блоки, які виконують експлантаційну та когнітивну функції [6, с. 70 - 78].

Зазначимо, що підходів стосовно формування та визначення ідентичності надзвичайно багато. Та спільним для них є визнання пріоритетної ролі **соціальних взаємодій** в процесі формування ідентичності. Щодо інших компонентів, які відіграють важливу роль в формуванні ідентичності, то можна виокремити: 1) історію (суспільну пам'ять, політичну практику); 2) культуру (цінності, світогляд); 3) дискурс (знання, інформація).

Історія, як знання і практика, впливає на формування ідентичності на різних рівнях. Передовсім, історія вже зберігає цілісні ідентичності, які можуть повертатися до життя. Важливо, що вона містить водночас актуальні і втрачені ідентичності. Набуття ідентичності в суспільстві передбачає вивчення індивідом її причин та змісту. В такому контексті історія вагомо впливає на формування ідентичності вже в ранньому віці. Пояснюючи дитині актуальний світ, вона наголошує на важливих історичних подіях, видатних особистостях, внаслідок чого виробляється почуття ідентифікації. Іншими атрибутами історії є політична практика і суспільна пам'ять. Процес набуття ідентичності індивідом чи групою передбачає продовження та збереження існуючих соціальних практик. Причини й переваги цього часто пояснюються через порівняльний історичний аналіз.

Суспільна пам'ять є значно складнішим історичним феноменом. П. Коннертон під поняттям суспільної пам'яті розуміє певний історичний досвід, який передається через символи і традиції. Вони теж є елементами засвоєння/учіння індивідів і груп. Окрім цього, символи і традиції виступають атрибутами ідентичності, способами її активної підтримки [3, с. 70 - 114].

Культура, на відміну від історії, скоріше формує змістовий компонент ідентичності. Культурні надбання, цінності складають її ядро. Оборона та підтримка цих цінностей є практичним вираженням ідентичності. З цієї позиції, культура відіграє важливу функцію в демаркації певної колективної ідентичності на противагу іншій. Зовнішня загроза стає

загрозою певним цінностям. Протистояння ідентичностей є, в першу чергу, боротьбою за культурне домінування. Водночас культура виконує також світоглядну функцію. Вона формує когнітивні моделі в певній групі чи індивіда.

Вплив ще одного компонента, якого найчастіше торкаються в дослідженнях ідентичності, а саме дискурсу, є спірним. Дискусійним є, насамперед, саме визначення цього поняття. В класичній теорії дискурсу, яку представляють структуралісти та постструктуралісти, під ним розуміють сукупність мовних знаків та значень в певній сфері знання. Тобто, дискурсом є існуючі в суспільстві пояснення певних феноменів через поняття, категорії тощо. Особливість дискурсу складає сукупність знання та інформації. Завдяки їм він стає активним фактором формування реальності, а, відповідно, й ідентичності [6, с. 39 – 41]. Вплив дискурсу обумовлюється тим, що індивід чи група володіють одночасно кількома незалежними ідентичностями, які актуалізуються за його допомогою. На додаток, сама ідентичність володіє власним дискурсом свого формування та існування, не кажучи вже про наявність власної мови. В ширшому розумінні дискурс також враховує історію й культуру в тому сенсі, в якому вони долучаються до формування існуючих знаків та значень.

Отже, історія, культура і дискурс, які пізнаються і набуваються через соціальні взаємодії, є важливими компонентами ідентичності. Дослідження формування громадянської ідентичності в Євросоюзі передбачає врахування цих компонентів. Однак здебільшого їх вплив на формування ідентичності є невпорядкованим, тобто незадалим наперед. В контексті ЄС ми говоримо про можливість штучного розвитку в жителів країн – членів нової наднаціональної ідентифікації, комплексу кроків, які для цього здійснюються. Враховуючи цю специфіку ЄС, необхідно зупинитися на ще одному важливому компоненті – нормативному.

Норми як важливий чинник формування ідентичності

Спроба визначити зміст і роль норм в суспільстві виходить за межі юридичної науки, до якої їх зазвичай відносять. Визначення норми через право та обов'язок є вичерпним для правової системи, і то винятково для внутрішньодержавної. Ширшого розуміння норми, очевидно, варто шукати в філософії. Так, Г. Радбрух у праці „Філософія права” визначає норму через її атрибути: „...апріорно, тобто наперед, можна сказати, що немає правової норми без предмета її регулювання, водночас предмет регулювання має включати в себе: **фактичний склад та правові наслідки**” [5, с. 47]. З цього випливає взаємоконститутивний ефект норми – предмет регулювання. Тобто, існування предмета регулювання передбачає появу норми, і навпаки, що особливо важливо в контексті дослідження ЄС. Разом з цим, автор специфічно визначає філософський зміст права: „Право – це реальність, цінність якої полягає в тому, щоб служити справедливості”

[5, с. 45]. Тут автор закладає в розуміння права і, водночас, правових норм як його складової ціннісний аспект, оскільки сама справедливість є суспільною цінністю.

Ще одним вартом уваги є визначення норми в широкому соціальному контексті, запропоноване В. Ріттбергером. Основними її атрибутами він називає: 1) інтерсуб'єктивність, 2) безпосередню орієнтацію на поведінку, 3) очікування, 4) цінність і чинність [12]. Щодо першого, то під інтерсуб'єктивністю автор розуміє характер формування норми. В цьому випадку норма розглядається як спільно сформоване знання, що має наслідком її легітимність. Слід зазначити, що подібне розуміння норми автор застосовував для аналізу зовнішньої політики, де сила норми залежить від кількості учасників її визнання. Безпосередня орієнтація на поведінку стає вже інструментом регулювання предмету. Норма або визначає, або обмежує певну форму поведінки. Очікування є наслідком функціонування норми. Для всіх, хто її визнає, стає прийнятною певна форма поведінки, яка в подальшому стає очікуванням у відповідній ситуації. Ціннісний аспект переформується з визначенням Г. Радбруха.

Отже, не претендуючи на вичерпність, ми визначаємо як основні атрибути норми: 1) цінність, 2) предмет регулювання, 3) інтерсуб'єктивне знання, 4) орієнтацію на поведінку, 5) очікування. На основі цього спробуємо проаналізувати вплив норм на формування ідентичності і конкретно громадянської ідентичності в ЄС через співвідношення з означеними вище компонентами та процесами.

Норми та історія

Взаємодія норм та історії визначається через їх походження й функціонування. Трактування, пояснення норми завжди потребує посилання на умови її виникнення, формування предмета регулювання. Ця особливість широко використовується в західній правовій системі, де закон чи договір обов'язково містить преамбулу, в якій розкриваються причини та цілі прийняття певної норми. Вона може виникнути як наслідок конкретної історично-соціальної ситуації або практики. Це передбачає, що її чинність залежить від зміни чи зникнення конкретних причин її виникнення, тобто – предмета регулювання. З іншого боку, норми є частиною суспільної пам'яті, оскільки їх дія може бути дуже тривалою.

Співвідношення норм та історії є взаємоконститутивним у тому сенсі, що не тільки історія творить норми, а й норми творять історію. Прив'язаність норми до предмета регулювання передбачає їх взаємовиникнення. Тобто, створення певної норми передбачає створення предмета регулювання. Отже, поява норми вже змінює певним чином соціальну реальність, існуюче в ній знання, очікування, а часом, можливо, й цінності.

В контексті ЄС співвідношення норм та історії унікальне. Чимало

авторів, розглядаючи історію Союзу, звертають увагу переважно на формування його нормативної бази. Історія ЄС подається як еволюція права та інститутів через укладання та внесення змін до головних договорів. Це пов'язано з кількома факторами. По-перше, сама історія ЄС є історією його створення, а не діяльності. Великою мірою це викликається тим, що не було ідентифікації ЄС як цілісного утворення на міжнародному і внутрішньому рівнях. По-друге, нормативна історія стає аргументацією в дискусії щодо майбутньої політичної інтеграції. Протягом півстоліття існування європейських спільнот їх країни-члени жили без конфліктів та криз. Добитися цього вдалося завдяки наднаціональним нормам, які регулювали економічні й політичні відносини між країнами. І, по-третє, спільне творення норм стало спільним творенням нової історії Європи. Багато теоретиків схиляється до думки, що історія не могла відіграти важливу роль в формуванні європейської ідентичності, оскільки переважно була позначена війнами та конфліктами [10]. Та 50 років складають нову спільну історію, позначену значними успіхами. Виходячи з наведеного Д. Міллером визначення національної ідентичності, можна говорити, що Європа має спільну історію з втіленими в ній спільними діями.

Норми та культура

Спільна природа культури і норм пов'язана, насамперед, з їх ціннісними характеристиками. Легітимна суспільна норма відповідає певним усталеним цінностям. У цьому контексті йдеться, скоріше, про моральні цінності – права людини, демократію, свободу слова тощо. Культура і норми – це необхідні складові політичної системи. Зміна в культурних цінностях призводить часто до трансформації сприйняття в суспільній свідомості, а відтак і до трансформації норм.

Цікаве співвідношення норм та культури пропонує А. Вендт, розглядаючи три культури анархії. Історичні типи систем він поділив на системи Т. Гобса, Дж. Локка та І. Канта. Система Т. Гобса („війна всіх проти всіх”) характеризується боротьбою за домінування. Тому розуміння війни і норми війни в ній відрізнялись. Можливо, з погляду сьогодення, порушення міжнародного договору, знищення мирного населення є злочином проти людства, але в умовах культури Т. Гобса це були прийнятні норми, яких дотримувалась більшість країн. Система і культура Дж. Локка характеризується конкуренцією. Тут виникають норми і правила конкурентної боротьби теж пов'язані зі світосприйняттям, культурою. В цій системі, яка, на думку А. Вендта, діє й нині, вперше з'являється і розвивається міжнародне право. Анархія в міжнародній системі – не саморегулюючий чинник, оскільки будь-які соціальні взаємодії передбачають норми та правила свого втілення. Перемога таких цінностей, як демократія і права людини, на думку А. Вендта, формує систему І. Канта „до вічного миру” (15, с. 246 – 308).

Визнання жителями країн ЄС спільної культури як важливої складової формування ідентичності потребує нормативного обґрунтування. Виходячи з договорів ЄС, можна виокремити два нормативні розуміння культури: 1) як цивілізаційного надбання, 2) як морального та нормативного надбання (правова культура). Нижче ми детальніше розглянемо розуміння культури на прикладі Статті 151 Договору про Європейське Співтовариство.

Норми та дискурс

Норми безпосередньо пов'язані з дискурсом, оскільки вони є інтерсуб'єктивним знанням та інформацією водночас. Вони – частина загального дискурсу, однак можуть творити незалежний дискурс щодо феноменів, якщо дають вичерпне пояснення без залучення інших значень. Норми значно відрізняються від інших важливих частин дискурсу, оскільки: 1) виступають імперативним знанням, яке засвоюється в обов'язковому порядку; 2) зафіксоване в нормах значення обов'язково стає частиною дискурсу і вживається в тому розумінні, яке дає норма; 3) норми регулюють повсякденні соціальні взаємодії, а тому впливають на формування загального дискурсу, а не тільки галузевого. Варто зазначити, що одночасно сам дискурс норм не є цілісним, оскільки дуже часто норми належать до дискурсу тої сфери, яку регулюють (норми медицини, релігії, екології тощо).

Зважаючи на те, що самі норми творять власний дискурс або, у надзвичайно вузькому розумінні, самі є дискурсом, можемо стверджувати існування нормативного дискурсу європейської ідентичності. Ми вважаємо, що, оскільки історія і культура у випадку формування європейської ідентичності мають нормативний характер, саме норми визначають, регулюють та задають напрями її розвитку. У цьому контексті ми не претендуємо на визначення норм як вичерпних факторів формування громадянської ідентичності в ЄС. Наголошуємо на пріоритетності дослідження саме нормативного дискурсу як максимально ефективного.

Спроби деяких авторів визначити інші впливові фактори за межами норм не були успішними. Прикладом може бути праця М. Делью та Е. Ноеля „Джерела європейської ідентичності”, підтримана Європейською Комісією [8]. Автори висловили думку, що ЄС є кульмінацією послідовного політичного процесу в Європі. Відповідно, європейська ідентичність в них базується на спільній мистецькій спадщині, демократії та західній філософській думці. Однак, як зазначає Р. Сміт, ці автори забули згадати про „...внесок работоргівлі в процвітання Європи та про вплив на деякі нації європейських імперій” [14, с. 289]. Отже, спроби внести в публічний політичний дискурс спірні посилання на європейську ідентичність наражаються на небезпеку публічної переоцінки. Норми залишаються

найпотужнішою базою в аргументації формування європейської ідентичності.

Нормативний дискурс громадянської ідентичності в ЄС

Однією з серйозних перешкод на шляху формування громадянської ідентичності в ЄС є її плюралістичне розуміння. Власне, по-різному розуміють запровадження інституту громадянства як жителі країн-членів, так і самі політики. Для одних запровадження громадянства означає введення національності європейців і створення держави ЄС. Таке розуміння характерне для скептиків, які намагаються зменшити вплив інститутів ЄС на національну владу. В широкому контексті громадянська ідентичність є формою ідентичності колективної, яка виражається в спільності норм, цінностей і моделей поведінки в межах державного утворення.

Цікавий підхід до визначення громадянської ідентичності пропонує М. Баррет. В дослідженні розвитку ідентичності у дітей він визначає громадянську ідентичність як наднаціональну. Водночас, в його розумінні, наднаціональною ідентичністю є громадянство будь-якої країни [7]. В такому контексті формування європейської ідентичності було б не наднаціональним явищем, а скоріше надгромадянським. Це створює колізію в інституті громадянства, оскільки подвійне громадянство передбачає можливість двох громадянств різних країн, тоді як наявність громадянства ЄС і країни-члена передбачає одне й те ж громадянство.

Обґрунтовуючи необхідність прийняття європейської конституції, Ю. Хабермас пропонує розуміння громадянської нації в Європі як „колективної ідентичності, яка не існує незалежно від та поза межами демократичних процесів, з яких вона виходить”. Вчений намагався таким чином розмежувати етнічне та національне розуміння ідентичності від громадянської. Він вважав, що запропонована ним концепція „нації” відтворює траєкторію розвитку європейських держав-націй і що „демократичне громадянство встановлює абстрактну, легально опосередковану солідарність між чужинцями” [10].

Спробуємо розглянути проблему формування та розуміння європейської ідентичності крізь призму її визначень в нормативному дискурсі. Для цього необхідно розглянути кілька актів: Документ про європейську ідентичність, Договір про заснування ЄС та Договір про Конституцію для Європи.

Документ про європейську ідентичність

По суті, цей документ є декларацією дев'яти міністрів закордонних справ і не має жодної юридичної сили. Однак він демонструє погляди та розуміння формування європейської ідентичності політиками й представниками країн-членів. Метою його прийняття було підготувати

зовнішній світ (США та СРСР) до можливого повного об'єднання європейських країн, тому документ закладав принципи міжнародних відносин і співробітництва з майбутнім утворенням. Важливо, що майбутнє об'єднання країн в документі розглядається як доконаний факт [9]. Зокрема, на цьому наголошує Стаття 6, в якій йдеться про розуміння представниками європейських країн необхідності об'єднання в світлі глобальних подій, коли першість належить наднаціональним державам.

Розуміння неминучості об'єднання є підтвердженням тези Ю. Хабермаса про те, що представники першого покоління європейської інтеграції „...не вагаючись, говорили про проект Об'єднаних Штатів Європи, за прикладом США, сучасна дискусія відмовилася від моделі федеративної держави, уникаючи навіть вживання терміна „федеративний” [10]. Очевидно, зменшення волі до об'єднання пов'язане не тільки зі зміною поколінь, а й зі зміною в соціально-політичній ситуації на міжнародному рівні. Загроза з боку СРСР стимулювала європейські країни докладати максимум зусиль для змінення своєї оборони й економіки. Тому в документі про європейську ідентичність ще раз підкреслюється роль НАТО й США в оборонній структурі союзу.

Важливим також є розуміння географічної ідентичності Європи, закладене в документі. В Статті 4 вказується, що участь в об'єднанні можуть взяти **європейські народи**, які поділяють спільні ідеали та цінності. Оскільки наводиться перелік форм співпраці з різними країнами й частинами світу, то можна припустити, що на той час Туреччину не вважали європейською країною.

В документі також перелічено спільні європейські ідеали та цілі: суспільство для індивіда, представницька демократія, верховенство закону, соціальна справедливість для економіки, повага прав людини [9]. Водночас вперше виникає суперечність щодо розуміння європейської культурної спадщини та збереження національних культур. Вона отримала подальший розвиток в консолідованому договорі про Європейське Співтовариство та договорі про Конституцію для Європи.

Документ відіграв важливу роль в підтримці еволюційної динаміки об'єднання Європи і тим самим посилив процеси формування ідентичності. Більшість положень документа було реалізовано в наступних засадничих договорах, зокрема, щодо зовнішньої та оборонної політики.

Договір про заснування Європейської Спільноти

Для формування європейської ідентичності цей договір важливий з двох позицій: закладання основ громадянства союзу та визначення політики щодо культури. В цілому щодо цих пунктів договору було застосовано принцип „єдності в різноманітті” – принцип суперечливий, який водночас є складним механізмом, побудованим на основі компромісів та необхідності об'єднання.

Вище ми не говорили про вплив громадянства на формування ідентичності як окремого фактора, оскільки воно за своїм походженням має нормативну природу. Громадянство є нормативною категорією, яка встановлює межі поширення державного суверенітету. Оскільки населення країни складається з різних етносів та націй, то громадянство виконує функцію ідентифікації їх з владою та визнанням конкретних інститутів. Водночас тут має місце „творчий ефект” норм, коли вони стають силами формування конкретної соціальної реальності. Наявність у населення певної країни наднаціональної ідентичності формує їх зовнішньополітичну приналежність. У взаємодіях з представниками інших країн, які можуть бути спільної національності, індивід чи група вже діють як громадяни, тому в цій соціальній взаємодії вони перебувають під дією інших норм. Це вже породжує усвідомлення певних відмінностей, незважаючи на спільність інших факторів (як історії і культури). Таким чином, громадянство дає поштовх формуванню політичної ідентифікації в індивідів чи груп.

З цієї позиції, основи громадянства, закладені в договорі про створення Європейської Спільноти, не сприяють виробленню ідентифікації в жителів країн-членів з політичними інститутами ЄС. Стаття 17 визначає громадянство союзу як громадянство кожної країни-члена [4, с. 52]. Тобто, для самих жителів це громадянство є абстракцією. Ні у внутрішніх, ні в зовнішніх взаємодіях між країнами-членами ніхто не діє на підставі громадянства ЄС, а тільки на підставі громадянства власної країни. Ця норма, отже, тільки підсилює ідентифікацію з власними країнами, а не є спробою розвинути її (ідентифікацію) до загальноєвропейського рівня. Індивід чи група сприймають права, надані їм громадянством ЄС, не як прямо надані їм інститутами ЄС, а як надані їм національними інститутами через членство їх країн в ЄС. Брак прямої ідентифікації посилює залежність ЄС від діяльності національних урядів. Прикладом можуть бути референдуми щодо внесення змін до засадничих договорів, коли успіх справи залежить від успішної інформаційної діяльності національних інститутів, а не від інститутів ЄС. Отже, громадянство ЄС в даному вираженні скоріше гальмує формування громадянської ідентичності, а не сприяє йому.

Несприятливою для формування ідентичності є і Стаття 151 про культуру [4, с. 115]. Договір не дає визначення поняття спільної культурної спадщини, тому її можна розуміти як цивілізаційну та як морально-нормативну. Щодо першого, то цей підхід зазнав жорстокої критики. Якщо вважати європейською культурною спадщиною надбання мистецтва й архітектури, то воно відкидає або узагальнює надбання національних культур. Крім того, загальноєвропейську цивілізаційну спадщину можна також потрактувати як глобальну. В морально-нормативному розумінні спільна культурна спадщина має більше підстав називатися

„європейською”. Як зазначає Ю. Хабермас, важливим спільним надбанням ЄС є демократія, права людини, солідарність тощо. Ці цінності знаходять своє відображення, зокрема, в документах ЄС, тобто, вони мають спільне визнання [10].

Ще один підхід до визначення спільної культурної спадщини пропонує Р. Сміт. Вона вважає, що спільну культурну спадщину можна було б визначити через практику й цінності взаємодії соціальних груп, не прив'язаних до конкретної країни [14, с. 287]. За час існування союзу та дії чотирьох свобод сформувались транснаціональні соціальні групи, які, на думку автора, і можуть вважатися європейцями.

Договір про заснування Європейської Спільноти був перехідним етапом до „дедалі міцнішого союзу”. Однак положенням про громадянство та культуру не надали необхідної динаміки для наступної еволюції в рамках інших документів. Ці фактори формування європейської ідентичності, безперечно, найбільш дискусійні, і „творці ЄС” намагаються не порушувати віднайдений компроміс, орієнтуючись переважно на економічні фактори. Тим не менше, саме громадянство та культура стають рушійними силами політичної інтеграції.

Договір про Конституцію для Європи

Підтвердження того, що було втрачено динаміку формування європейської ідентичності в Договорі про заснування Європейської Спільноти (ДЗЄС), знаходимо в Договорі про Конституцію для Європи (ДКЄ). Зміст статей про громадянство і культуру залишився незмінним [4, с. 317, 434]. Однак важливість та наслідки прийняття ДКЄ відмінні від ДЗЄС, оскільки переводять внутрішні взаємодії на новий рівень. Відповідно, нових поштовхів мало зазнати розуміння громадянства та здійснено чіткіше визначення спільної культури.

Скептики вважають, що приймати ДКЄ недоцільно, бо „немає європейського народу” [10]. Власне, прийняття цього документа мало за мету його створення. Тому видається дивним те, що не запропоновано змін саме до положень, покликаних сприяти легітимації ідеї „дедалі міцнішого союзу” [2, с. 180 - 192]. Мотивами цього могло бути бажання конвенту, який розробляв проект Конституції, уникнути можливих дискусій щодо перетворення ЄС на державу. Втім, оскільки референдуми у Франції та в Нідерландах не підтримали ДКЄ, можна зробити висновок, що уникнути цього не вдалося.

Проблему прийняття ДКЄ можна також спробувати пояснити з позиції нормативного дискурсу. Такі його поняття, як „Конституція” і „громадянство” є категоріями держави-нації. Існування над-Конституції та над-громадянства ускладнювало розуміння функціонування майбутньої системи у простих людей. Тому, очевидно, ці поняття мали б отримати інші визначення, оскільки відповідають іншим функціям.

Наприклад, такими визначеннями могли б бути „Головний договір” і „статус жителя ЄС”. Ці визначення, на нашу думку, чіткіше ілюструють закладені в них функції. Оскільки ДКЄ великою мірою передбачав спрощення діяльності чинних інститутів та законодавчої бази ЄС, тому більш вдалою видається назва „Головний договір”, яка викликає менше асоціацій зі створенням держави. Важливим було б розмежування понять „громадянство” і „статус”, оскільки вони не заважають одне одному. З поняттям „статус” індивіди чи групи могли б чітко ідентифікувати свої права як жителів ЄС. Символічним також було б виготовлення реальних посвідчень чи інших документів, які могли б його підтвердити. Кожне пред’явлення такого документа виконувало б функцію нагадування ще одної ідентичності.

Втрата динаміки до більшого об’єднання Європи вказує на недостатнє розуміння ефекту норм у формуванні європейської громадянської ідентичності. Процес формування ЄС є, безперечно, нормативним за своєю природою, тому саме нормативний дискурс аргументує та дає поштовх до подальшої інтеграції. Громадянська ідентичність є важливим і необхідним елементом зростання потужності європейських інститутів, тому її формування є пріоритетним. Хоча штучність і цілеспрямованість цього процесу є питанням дискусійним, однак завдяки нормам формування ідентичності можна спрямовувати в необхідне русло.

Варто зазначити, що й самі норми потребують тривалої дискусії та комунікації. У випадку ЄС, норми часто служать компромісами, інкорпоруючи політичні інтереси, що значно зменшує їх вплив. Тому, в цілому, процес формування ідентичності, а, відповідно, й „дедалі міцнішого союзу” необхідно будувати так, щоби дискусії стосовно кожної наступної норми відбувались крізь призму попередніх. Це називається динамікою норм. Для ЄС важливо не втратити цієї динаміки.

Література:

1. **Гнатенко П. И., Павленко В. Н.** Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 463 с.
2. **Дейнен Демонд.** Дедалі міцніший Союз. Курс європейської інтеграції. – К.: Видавничий дім „К.І.С.”, 2006. – 692 с.
3. **Коннертон Пол.** Як суспільства пам’ятають. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 180 с.
4. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I. – К.: Юстініан, 2006. – 511 с.
5. **Радбрух Густав.** Философия права. – М.: „Международные отношения”, 2004. – 238 с.
6. **Филипс Л., Йоргенсен М. В.** Дискурс-анализ. Теория и метод. – Х.:

Гуманитарний центр, 2004. – 334 с.

7. **Barret M., Lyon E.** and others. Intragroup Homogeneity in the Development of National Identity: A cross National Study // Poster presented at the 8th EU Conference on Developmental Psychology, Rennes, France, 3rd - 8th September 1997.

8. **De Leeuw L., Noel M.** The origins of European Identity. – Brussels: European University Press, 1993.

9. Document on European identity. – http://aei.pitt.edu/4545/01/epc_identity_doc.pdf

10. **Habermas Jurgen.** Why Europe needs a Constitution. – www.newleftreview.net/NLR24501.shtml

11. **Miller D.** On Nationality. – Oxford: Oxford University Press, 1995.

12. **Boekle H., Ritteberger V., Wagner W.** Norms and foreign policy: constructivist foreign policy theory – <http://www.uni-tuebingen.de/uni/spi/ab2menu.htm>

13. Reflections on European identity // Edited by Jansen Thomas. – EC. Working Paper, 1999.

14. **Smith Rachel.** Culture, Identity and European Integration. // Culture and European Union Law. Ed. By Rachel Smith. – Oxford.: Oxford University Press, 2004. – 414 p.

15. **Wendt Alexander.** Social Theory of International Politics. – Cambridge: Cambridge University Press. 1999. – 429 p.

Трансформація європейських партійних систем: уроки для України

Катерина Меркотан,

головний консультант

Українського центру політичного менеджменту

У статті аналізується досвід трансформації європейських партійних систем з огляду на можливість його використання в процесі розбудови багатопартійності в Україні.

Партійні системи в країнах Європи відзначаються великою розмаїтістю, що пояснюється їх соціальними, національними, історичними, релігійними та іншими особливостями. Для цих країн характерна багатопартійність. Правда, у різних регіонах Європи вона різна. Якщо на заході ця система має усталені традиції, то на сході багатопартійність перебуває здебільш у процесі новостворення [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Динамічні політичні, економічні, соціальні зміни стали невід'ємною ознакою багатьох європейських країн. Це істотно вплинуло на функціонування партійних систем, включаючи як президентські, так і парламентські республіки. В останніх роль партій і партійних систем суттєво зростає.

Для розуміння змін, що відбуваються в партійних системах Європи, важливо звернути увагу на основні тенденції розвитку політичних партій. Нині вони еволюціонують під впливом загальносвітових факторів. Основні з них: розвиток світогосподарських зв'язків і глобалізація, зміна соціально-класової структури суспільства, зростання інформаційних потоків та їх вплив на громадську думку, посилення ролі інститутів громадянського суспільства. Окреслилися й нові тенденції у взаємодії партій з іншими інститутами громадянського суспільства, у відносинах партій і держави тощо [7; 8 та ін.].

У країнах Західної Європи в сучасних умовах соціальні й політичні конфлікти концентруються навколо досить чітко окреслених ідеологічних полюсів: консерватизм, лібералізм, соціал-демократія. Втім, було б помилкою вважати, що між конкуруючими політичними силами та ідеологічними течіями виростає непереборна стіна. Дослідники відзначають, що сучасні європейські партії схильні у своїх ідеологічних

засадах поєднувати принципи соціал-демократії, лібералізму і консерватизму [4; 9; 10 та ін.]. Внаслідок цього більшість партій перестали бути „класовими” – вони перетворилися на так звані народні партії (партії „для всіх”), претендуючи на представництво різних верств населення [4; 9; 11]. Отже, партії як лівої, так і правої орієнтації формулюють свої позиції з різних питань так, щоб залучити на свій бік нових прихильників шляхом включення до передвиборчих програм відповідних вимог. Першими, до речі, вдалися до цього християнсько-демократичні партії [9].

Важливою передумовою трансформації є також тенденція до посилення фрагментації партійних систем, розширення спектра партійно-політичних альтернатив, збільшення впливу нових громадських рухів та екологічних партій (наприклад, „зелених”) [11], які здебільш і створюють проблеми для усталених партій.

Так, у Великій Британії на початку 1990-х років стали помітними процеси диференціації і фрагментації суспільства внаслідок слабкості інтеграційних інститутів, зокрема – коаліційних політичних партій. Втім, диференціація не розколола суспільство, а скоріш породила багатополарність з різними, іноді протилежними, ідеологічними засадами. Такі протиріччя стали результатом суперечностей між консерваторами і лейбористами [12].

Про певну специфіку трансформації партійних систем свідчить тенденція до зростання коливань щодо ідейно-політичних уподобань значної частини виборців. Стали характерними різкі переходи симпатиків від одних партій до інших. Це свідчить про посилення „автономії” виборців стосовно партій. Прикметою такої автономії є неухильне збільшення кількості виборців, які називають себе незалежними або ж голосують за кандидата від партії-конкурента. Це також засвідчує послаблення ідеологічних позицій багатьох політичних партій, що викликає в них ідеологічні, організаційні та інші зміни.

Іноді сумніви щодо спроможності партій вирішувати гострі суспільні проблеми породжують такий феномен, як протестне голосування. У 1980-х роках це особливо стало помітно в країнах, де правлячі партії змушені були поступитися місцем опозиції – найчастіше не через зміни у партійно-політичних уподобаннях, а в результаті негативного ставлення виборців до партій, що тривалий час перебувають при владі. Та гостроту цієї тенденції не слід перебільшувати. Аналіз реальної ситуації свідчить, що партії, попри означені проблеми розвитку, зберігають свої позиції як головні актори в реалізації політичних функцій, особливо у виборчих процесах [13; 14; 15; 16]. Хоча їх вплив дещо зменшився, видається передчасним робити висновок про послаблення їх ролі, оскільки зменшення кількості виборців можна оцінювати радше не як тенденцію, а як певну ознаку сьогодення.

Саме тому наприкінці 1970-х - початку 1980-х років, у процесі переходу

від авторитарних до демократичних режимів, партії стали одним з найактивніших інститутів, що сприяли утвердженню нових політичних систем (наприклад, в Греції, Іспанії, Португалії та й в інших країнах). В Україні, зокрема, чимало труднощів посткомуністичного періоду породжується саме тим, що у нас немає дієздатних партій.

Слід зазначити, що в країнах Західної Європи сформувалися партійні демократії, для яких, незважаючи на певні відмінності, властиве домінування двох політичних таборів. Спільним для цих країн є те, що формування їх партійних систем розпочалося ще в XIX столітті. Поряд з партіями консервативного і ліберального спрямування тут зміцніли партії нових ідеологічних напрямів – соціал-демократичні і соціалістичні.

Класичним прикладом двопартійної системи Західної Європи є Велика Британія, де, як і в інших подібних системах, партії позиціонуються стосовно влади – правляча партія і опозиційна партія. Та це не означає, що інші партії зовсім втратили вплив. Менш впливові мають нечисленне представництво в парламенті, але проводять чимало своїх кандидатів на посади мерів міст та в регіональні органи влади.

Отже, в партійній системі Великої Британії чітко окреслені дві ідеологічні лінії – консервативна і лейбористська, які й визначають розвиток багатопартійності. У цьому процесі кожній партії доводиться зважати на нововведення у сфері державного управління, які впроваджуються суперником. Зокрема, за час свого перебування при владі Консервативна партія змінила політичний курс країни так, що повернення до ідей соціальної демократії виявилось неможливим. Щоб перемогти на виборах, лейбористи підтримали зміни, запроваджені консерваторами, а саме – процес приватизації, скорочення витрат на соціальну сферу, розвиток ринкової економіки.

На прикладі Великої Британії можна простежити ще одну важливу тенденцію розвитку багатопартійності. На час виборів 1997 року розбіжності програм, представлених Лейбористською і Консервативною партіями, були незначні. Лейбористи запропонували політику, яку міг підтримати „середній виборець”. Отже, підтверджується концепція „народних партій”, характерною ознакою яких є прагнення створити інтегровану ідеологію.

Для України цікавою видається партійна система „2,5”, або „2+1” [17; 18 та ін.], яка використовується в Німеччині. Найпотужнішими політичними силами там є Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) і блок Християнсько-демократичного союзу і Християнсько-соціального союзу (ХДС-ХСС). Однак з 1969 року й до початку 1990-х років уряд найчастіше формували сили, на чий бік ставала „маленька” Вільна демократична партія (ВДП). Нині роль „малої” партії, що вирішує долю уряду, відіграють „зелені”, хоча й „вільні демократи” теж представлені в парламенті. Окрім них останнім часом набирає сили Ліва партія, створена

на базі Партії демократичного соціалізму, котра має особливий вплив у східних федеральних землях [19].

З часу об'єднання Німеччини (1989 р.) партійна система цієї країни зазнала суттєвих змін. Німецькі дослідники класифікують партії, умовно поділяючи їх на східно- та західнонімецькі [17]. Слід зазначити, що умовно виокремлена західнонімецька партійна система більше нагадує двопартійну (ХДС-ХСС і СДПН), а східнонімецька – багатопартійну, точніше – трипартійну (ХДС, СДПН і ПДС). При цьому, ПДС має проблеми з її сприйняттям на заході країни, а „зелені” відчують те ж саме на сході. До того ж, „зелених”, незважаючи на об'єднання їх з частиною східнонімецького громадського руху, східнонімецькі виборці сприймають як західну партію.

Отже, зміцнення впливу деяких партій за певними територіями, хоча навіть і умовне, не сприяє виробленню загальнонаціональної ідеології. Ця проблема нині актуальна й для України з її умовним поділом на схід і захід.

Як зазначалося, в більшості партійних систем країн Західної Європи відбуваються істотні зміни як в організаційному, так і в ідеологічному плані. Водночас існують специфічні особливості партійного розвитку. Так, Німеччина є прикладом демократичної держави, що вирізняється своєю політикою стосовно регулювання діяльності партій. Правовий статус німецьких партій, їх організаційні принципи регулюються Конституцією (ст. 21) та спеціальним законом про партії (від 24 липня 1967 р.). З огляду на це, досвід Німеччини має важливе значення для України, якщо враховувати подібність правових систем цих країн та механізмів регулювання діяльності політичних партій.

Оскільки партії – це політичні організації, які висувують кандидатів на державні посади, то воля держави не може бути сформована без їх активної діяльності. Політика у сфері регулювання діяльності політичних партій Німеччини найяскравіше проявляється у двох аспектах: 1) безпосередній контроль за діяльністю партій з боку спеціального державного органу, в тому числі й заборона їх діяльності; 2) фінансування партій державою.

У німецькому законодавстві передбачена можливість забороняти партії, які спрямовують свою активність на підлив чи ліквідацію демократичного ладу (аналогічна норма існує й у Законі України „Про політичні партії України”). Можливість заборони політичних партій має, за логікою німецьких законодавців, гарантувати розвиток демократичної політичної системи. Це положення, до речі, двічі застосовувалося на практиці: 1952 року – заборона неонацистської Соціалістичної імперської партії; 1956 року – заборона Комуністичної партії. В обох випадках суд доходив висновку, що ці партії не є демократичними, а тому їх діяльність має бути припинена. Разом з тим, рішення суду про заборону політичної партії не є світоглядним (ідеологічним). Прихильники комуністичної

ідеології не витісняються з політичної арени країни. Свідченням цього стало заснування Німецької комуністичної партії.

У Німеччині існує особлива система фінансування політичних партій за рахунок державних коштів: встановлено грошовий збір, що стягується з усіх громадян, які мають право голосу. Він стягується не лише при виборах до Бундестагу, але й при виборах до ландтагів і європейських організацій. Водночас закон зобов'язує політичні партії надавати звіти про походження їх фінансових ресурсів. Такі звіти публікуються, що дає можливість громадськості контролювати джерела фінансування партій.

Варто вказати й на одну із слабких сторін німецької партійної системи, яка стала проявлятися на початку 1990-х років. Йдеться про невдоволення значної частини населення політичними партіями. У публічних дискусіях це явище отримало назву „відчуження від партій” [3; 20 та ін.]. Воно відображає той факт, що німецькі партії вже не досить переконливо виконують свою головну функцію – посередництво між громадянами, з одного боку, і, з іншого, державою та суспільством і їх політичними установами. Це спочатку викликалося широким публічним обговоренням привілеїв, особливо фінансових, які зуміли створити для себе деякі політичні лідери.

Можна додати, що тенденція до збільшення державного фінансування партій властива для більшості західноєвропейських держав. Тим часом, у деяких країнах Європи (Італія, Угорщина та ін.) державне фінансування партій забороняється.

В цілому, аналіз політичної трансформації у країнах Центральної і Східної Європи нині привертає особливу увагу політологів. Крім дослідників з країн цього регіону, політичними змінами на теренах постсоціалізму цікавляться науковці Західної Європи й США (В. Адамський, В. Веселовський, Є. Внук-Ліпінський, І. Селені, Х. Штайнер та ін.) [21; 22; 23; 24; 25].

Після розпаду комуністичної монопартійної системи в більшості країн Центральної і Східної Європи політологи прогнозували щонайменше створення нових партійних систем з численними політичними партіями [6; 26 та ін.]. Це, у свою чергу, мало спричинити подрібнення та ідеологічну фрагментацію суспільства з проблемами створення парламентської більшості, а також створення багатопартійних систем з так званим „поляризованим плюралізмом” (за термінологією Дж. Сарторі) [27]. Згодом, після короткого тріумфу молодих демократичних партій і громадських рухів, знову мав задомінувати професійний вишкіл старої партійної еліти, але вже під новою назвою і в нових (посткомуністичних) умовах. Інша версія – вони збережуть домінуючу роль у партійній системі.

Та ці прогнози не виправдалися. Принаймні, в тому, що стосується країн – нових членів ЄС. Але як раніше, так і нині спостерігаються тенденції до розвитку в обох напрямках, оскільки партійні системи продовжують

видозмінюватися. Це засвідчує польський, естонський, латвійський, литовський досвід розбудови багатопартійності, де вже розпочалася друга хвиля створення політичних партій.

При дослідженні східноєвропейських партійних систем важливо акцентувати увагу на особливостях, визначених, зокрема, Г. Голосовим [28]. Йдеться про те, що для характеру партійної системи в цілому важливо, наскільки впливовою є „партія-спадкоємиця” стосовно партії, що перебувала при владі в комуністичний період. Там, де „партія-спадкоємиця” залишається сильною, з високою підтримкою на виборах (як було, наприклад, в Болгарії в 1990-х роках), вся партійна система вибудовується довкола ставлення до комуністичного минулого, персоніфікованого цією партією. У випадку, коли вплив „партії-спадкоємиці” незначний або вона переходить на реформаторські позиції (Чехія, Угорщина), то відбувався перехід до нової партійної системи. А це система, у якій конкурують праві консерватори і соціалісти, а ліберальний сектор з більшим чи меншим успіхом виконує роль противаги між цими двома ідеологічними силами [29].

Оскільки становлення багатопартійності безпосередньо пов’язується зі змінами в соціальній структурі суспільства, то чимало досліджень присвячується аналізу нової політичної еліти. Тут слід відзначити працю „Три еліти процесу демократизації у Центрально-Східній Європі” Я. Василевського [30]. За Я. Василевським, еліта перехідного періоду мала основним завданням розпочати процес виходу з державного соціалізму, започаткувати поширення демократичних принципів, обрати форму нового політичного режиму. Для реалізації цих завдань необхідні були масові політичні рухи та новий орган законодавчої влади (парламент). Еліта періоду трансформації була покликана створити новий порядок. У політичній сфері це означало запровадження виборчої системи, конституційну розбудову, створення багатопартійної системи. Третій тип еліти – еліта консолідації – мав виконати інтеграційну функцію як в суспільстві, так і на міжнародній арені. Що стосується політичних партій, то така консолідація означала визначеність і дієвість партійної системи. Зрозуміло, що в останньому випадку йдеться про перспективну функцію еліти.

Не важко помітити схожість у реалізації певних функцій і досягнутих результатів елітою країн Центрально-Східної Європи й України. Щоправда, досвід демократизації західноєвропейських країн багатший з огляду на дієвість політичних інституцій. Саме тому він може бути певним взірцем у процесі політичних трансформацій в Україні, а дослідження польських, угорських, чеських вчених – методологічним підґрунтям для вироблення теоретичних засад політичної, а відтак і партійної розбудови в нашій країні.

Отже, європейські країни, що трансформувалися, мають чимало

спільних рис. По-перше, їх минуле пов'язане з соціалістичним укладом і успадкованими протиріччями суспільного розвитку. По-друге, сучасний розвиток цих країн спрямований на трансформацію суспільного життя. Йдеться, зокрема, про впровадження принципів і механізмів ринкової економіки і поширення демократичних процесів у всіх сферах суспільного життя. Разом з тим, є і певна специфіка. Так, країни Центральної Європи, порівняно з країнами Східної Європи, відрізняються більш розвинутими осередками демократії та громадянського суспільства [25, с. 194]. Втім, політична система переважної більшості країн цих регіонів набуває нових якісних ознак. Однією з них став перехід від однопартійності до багатопартійності.

Розбудова багатопартійності в Центральній Європі розпочалася з появи громадських рухів, більшість яких згодом трансформувалася в політичні партії. „Хартія 77” і Громадянський форум у Чехословаччині, Союз вільних демократів і Союз молодих демократів в Угорщині, „Солідарність” у Польщі – всі вони виступали за утвердження нових політичних цінностей, а саме – домінування громадянського суспільства над комуністичною бюрократичною державою [6, с. 214].

На думку П. Льюїса, дослідника партійної політики країн Центральної і Східної Європи, існує тісний зв'язок між активністю політичних партій і практикою розвинених демократій. Водночас спостерігається істотна невизначеність ролі політичних партій у процесі демократизації Східної Європи, який викликав їх до життя [31, с. 104]. Ці розбіжності пояснюються специфікою „хвиль” демократизації та історичного контексту, у якому вони виникали.

Перша тривала хвиля демократизації супроводжувалася індустріалізацією та необхідністю інкорпорувати робітничий клас у політичну спільноту. Друга хвиля була пов'язана з падінням фашистських і праворадикальних режимів, а згодом – з деколонізацією і формуванням державності у „третьому світі”. Третя хвиля розгорталася під впливом консолідації „глобалізованої капіталістичної системи” і посиленням транснаціональних зв'язків.

Крім того, у перехідні періоди виявляється досить живучою традиція відтворення авторитарної системи влади. Хоча і еліта, і контреліта охоче декларують нові принципи й цінності, насправді вони, через невизначеність курсу й плану розвитку та брак досвіду демократичного функціонування, продовжують діяти в стилі колишньої авторитарної моделі.

В цілому у постсоціалістичних країнах переважають об'єднання рухів і партій, недостатньо вкорінених у соціальних структурах і досить розмитих в ідейно-політичному плані. Це надто динамічні структури. Вони змінюють свої позиції, розпадаються, об'єднуються, створюють різні коаліції тощо. На такій базі парламенти не можуть працювати ефективно,

**Трансформація європейських партійних систем:
уроки для України**

Катерина Меркотан

а отже й приймати та реалізовувати ефективні рішення. Їх майбутнє, як і перспектива зміцнення демократії, може гарантуватися: 1) еволюцією і вдосконаленням парламентських республік (за зразком центральноєвропейських країн) з посиленням законодавчої гілки влади; 2) консолідацією політичної системи на основі ефективної трансформації та демократизації політичних партій; 3) врівноваженням партійних систем (з одного боку – правляча партія, з іншого – авторитетна коаліція опозиційних партій).

Практика засвідчила, що навіть протистояння автократичного і демократичного варіантів у новостворюваних політичних системах не є єдиною цариною боротьби. У перехідні періоди йдеться не „про простий вибір між регресом до автократії та прогресом до демократії”. Є ще, принаймні, дві альтернативи – „гібридні режими”, що поєднують елементи автократії й демократії, і „демократії, що не утвердилися” [32, с. 59]. У деяких країнах існує лише „процедурний мінімум” демократичної системи. У них немає базового консенсусу, що визначає відносини між партіями, громадськими рухами, етнічними та релігійними групами [32, с. 61].

Нині в країнах Центральної і Східної Європи кількість партій, представлених у національних парламентах, досить обмежена. Від країн Балтії, через Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину і до Словенії їх кількість коливається від чотирьох до семи. Але так не було від початку – це стало результатом процесу концентрації політичних сил.

В Угорщині, зокрема, цей процес найбільший виразний. Там вже можна говорити про біполярну трипартійну систему з двома великими антиподами. З одного боку, це партія Фідец, яка змогла консолідуватися в народну партію правого центру, а з іншого боку – соціалісти, які успішно об'єднали лівий центр. Появі такої відносно обмеженої кількості партій у нових країнах ЄС сприяв певний прохідний бар'єр у виборчому законодавстві (переважно 4 - 5 %) [33].

Отже, у молодих демократіях можна констатувати певну концентрацію і консолідацію партійних систем, або, принаймні, говорити про наявність помірковано плюралістичних систем, які складаються з кількох партій. Та у більшості випадків результати парламентських виборів від однієї кампанії до іншої дуже нестабільні. Це свідчить про значні електоральні коливання: багато виборців від виборів до виборів змінюють свою електоральну прихильність. Співвідношення „сталого”, лояльного до партії електорату і виборців без певних партійних уподобань неухильно змінюється на користь останніх.

Якщо порівняємо усталені партійні системи країн Західної Європи з системами нових східноєвропейських демократій, то відразу побачимо значну різницю між ними. Багатопартійність Західної Європи підживлюється за рахунок усталених традицій соціально-культурного

середовища і партійно лояльного електорату. В нових демократіях цей фактор характерний, передусім, для сприйняття посткомуністичних партій. В середньому співвідношення між „непостійними” і „постійними” виборцями в молодих демократіях складає 80 на 20 %. Не виключена можливість зміни цього співвідношення у зворотному напрямі, якщо молодим партіям правоцентристського спектра вдасться створити міцні територіальні організації і дещо реконструювати свої електоральні поля.

Одним із суттєвих (негативних) наслідків нестабільних результатів парламентських виборів є слабкі урядові коаліції, що часто змінюють свою конфігурацію. Короткотривалість каденції змушує уряд робити акцент на досягнення короткострокового успіху, що надає йому популістських ознак. Якщо уряд і ризикує вдаватися до структурних реформ, то він наражається на небезпеку швидкого відсторонення, оскільки успіх такого реформування не відразу дає позитивні наслідки. Короткі терміни урядування провокують пошук „легкої здобичі”, тобто – посилюють корупційні явища.

Отже, нестабільність партійної системи негативно відбивається на розвитку держави і суспільства в цілому. Так, Україна, формуючи свою багатопартійність, зустрічається з багатьма проблемами, описаними вище, в тому числі й з корупцією у державних органах.

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що процес розбудови багатопартійної системи країн Центральної, а особливо Східної Європи, включаючи й Україну, пов’язаний зі структуруванням електорату. Через невизначеність соціальної бази ускладнюється процес ідеологічної ідентифікації окремих партій і партійної системи в цілому.

Політичні партії змушені обирати не групову, а конфліктну стратегію (в основі конфлікту – протиріччя світоглядних принципів старої і нової політичної систем) [34]. І це цілком зрозуміло. В період трансформації ідеологічні й аксіологічні конфлікти переважають економічні, правові тощо.

Викладене дозволяє зробити висновок, що партії, які прагнуть закріпитися на політичному полі і перемагати не на одних виборах та урядувати не одну каденцію, мають спиратися, насамперед, на надійну електоральну базу. При цьому варто пам’ятати, що партійна прихильність вже не успадковується від батьків (як у випадку з традиційними християнськими демократами чи соціал-демократами).

Варто вказати на ще один чинник, який істотно впливає на особливості багатопартійності у регіоні. Йдеться про вплив організаційних стандартів європейських партій (партій європейського типу, тобто тих, що мають фракції у Європарламенті). Це, з одного боку, організаційна та програмова західноєвропейська традиція, а з іншого – створення транснаціональних угруповань. При цьому відчутним є їх прагнення утвердитися у своїй національній політичній системі, а також отримати підтримку ззовні, від

паневропейських партій.

Отже, модель багатопартійності, що формується на теренах країн Центральної і Східної Європи, зумовлена, і не в останню чергу, процесами євроінтеграції. Разом з тим, неоднозначність цих процесів породжує ймовірність політичного конфлікту між партіями, налаштованими на інтеграцію, і партіями, що скептично до неї ставляться. Відтак посилюється конкурентний чинник партійного розвитку, який базується на поляризації електоральної думки і в результаті позначається на структурі партійної системи в цілому. У зв'язку з цим партійні ландшафти Центральної і Східної Європи лишаються й досі нестабільними. Крім того, остаточно не подолано ймовірність появи антидемократичних сил чи повернення старих авторитарних структур.

Політична апатія і низька участь у виборах, з одного боку, і політична невдоволеність і протестна поведінка, з іншого, можуть у будь-якій молодій демократії перетворитися на поживний ґрунт для популістських „антипартій”.

З огляду на руйнівний спадок комуністичної ідеології, високу нестабільність електоральних уподобань і значний протестний потенціал, партійні системи в молодих демократіях характеризуються невизначеністю і несформованістю організаційних та ідеологічних засад. Недостатній рівень партійної конкуренції може бути корисним лише для досягнення певної гнучкості у вирішенні проблем перехідного періоду і створення ефективних коаліцій.

Таким чином, партійні системи перехідного періоду мають суттєвий потенціал генерування нестабільності. Проблеми виникають і через сам процес розвитку партій. Найочевидніша з них – труднощі ідеологічної ідентифікації. Коли партії, що називають себе соціалістичними або соціал-демократичними (наприклад, Угорська соціалістична партія, Партія соціальної демократії в Польщі), проводять політику скорочення соціальних видатків і започаткування радикальних економічних реформ, то вони навряд чи дотримуються проголошеної ними ідеології. З іншого боку, партії, не пов'язані будь-якими політичними програмами і зобов'язаннями, мають високий рівень автономності навіть від влади.

Як бачимо, перспективи політичного розвитку в країнах регіону різні. Однак вони видаються перспективнішими в Польщі й Угорщині. На разі мало хто вважає автентичними проблеми Чехії, Словаччини, Болгарії і Румунії, але ці країни постійно зустрічаються з проблемами політичної невизначеності та нестабільності у функціонуванні партійних систем.

Зрештою, очевидно, що ідея вступу до Євросоюзу однаково приваблива для країн і Центральної, і Східної Європи. Цей процес мотивує політичну консолідацію, визначає політику й інституціональні стандарти в регіоні. Можна, звичайно, вважати, що це послаблює партійний розвиток і партійну конкуренцію, оскільки ці країни вже почали адаптуватися до

європейського законодавства. Однак можлива й інша точка зору, згідно з якою партії, зважаючи на вплив інтеграційних процесів, все ж залишають за собою право зберігати національні особливості, а відтак й ідеологію, яка видається найбільш придатною для того чи іншого національного ґрунту.

Аналіз змін у партійних системах європейських країн дозволяє зробити деякі **висновки**.

1. Частина європейських партій (Західна Європа) має багаторічний досвід багатопартійності, інші партії лише набувають його (Центральна і, особливо, Східна Європа). Водночас майже всі партійні системи Європи перебувають на етапі суттєвих трансформаційних процесів. У країнах Західної Європи зміни зачіпають, насамперед, їх ідеологічну базу та законодавчі процедури. Для країн Східної Європи більш характерна зміна організаційної складової партійних систем. Україна може бути зацікавлена у вивченні обох цих напрямів формування багатопартійності.

2. Серед тенденцій, які спричиняють зміни партійних систем, можна виокремити:

- випрацювання інтегрованої ідеології. Створюються так звані народні партії, які намагаються поєднати соціал-демократичні, ліберальні та консервативні ідеї;
- розмивання соціальних структур тієї чи іншої партії, внаслідок чого зростає кількість незалежних виборців, які не ідентифікують себе з тією чи іншою ідеологією. Внаслідок чого партії втрачають усталений електорат, посилюється тенденція до відриву їх від інших інститутів громадянського суспільства; ставлення виборців до партій здебільш визначається не прихильністю до їх ідеології, а якостями партійних лідерів;
- посилення євроінтеграційних процесів, які безпосередньо впливають на зміну форм представницької демократії, а відтак і на модель сучасної європейської політичної партії.

3. Ідентифікація партійної системи, що стала можливою внаслідок демократичних трансформацій в Центральній і Східній Європі, залежить від таких факторів: вихідна партійна структура перед процесом трансформації (наявність однопартійної чи багатопартійної системи); специфіка суспільних конфліктів; діяльність влади й опозиції; інституційні складові партійної системи, правове регулювання партій і виборчого права, прийняте в межах процесу трансформації; зовнішні чинники, що впливають на трансформаційні процеси.

4. Ліквідація колишніх партійних структур ще не обумовлює інституційні зміни. Нова партійна система формується поступово, а її нестабільність негативно позначається на розвитку як держави, так і суспільства.

5. Політичні партії зберігають важливі позиції як головні актори в

реалізації політичних функцій, а особливо як головні суб'єкти виборчого процесу. Саме тому досить перспективним видається використання в Україні досвіду партійного будівництва в європейських країнах, оскільки умови, в яких вирішуються ці проблеми, досить схожі.

Література:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. - 1994 - № 1. - С. 33 - 48.
2. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. - М.: АСТ, 2004. - 488 с.
3. Голосов Г. В., Мелешкина Е. Ю. Политические партии и выборы. СПб.: Борей-Арт, 2001. - 164 с.
4. Гаджиев К. С. Политическая наука. - М.: Гардарики, 2000. - 512 с.
5. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Даотон Р. Сравнительная политология сегодня / Пер. с англ. - М.: Аспект Пресс, 2002. - 537 с.
6. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. - М.: Инфра-М, 2000. - 320 с.
7. Согрин В. В. Двухпартийная система США: преемственность и обновление // Полис. - 2003. - № 3. - С. 164 - 170.
8. Кот В. С. Концептуализация политического сообщества // Полис. - 2006. - № 1. - С. 104 - 109.
9. Политические партии: история, теория, практика / Сборник трудов под ред. Ковлера А. И. - М.: Луч, 1993. - Вып. 1. - С. 74 - 75.
10. Шмачкова Т. Мир политических партий // Полис. - 1992. - № 1 - 2.
11. Партии и движения Западной и Восточной Европы: Теория и практика / Проблемно-тематический сборник под ред. В. П. Любина. - М.: ИНИОН, 1997. С. 45 - 53.
12. Hueglin T. O. The Politics of Fragmentation in Age of Scarcity: A Synthetic View and Critical Analysis of Welfare State Crisis // Canadian Journal of Political Science. - 1987. - June. - P. 235 - 264.
13. Політичні партії в демократичному суспільстві / Йозеф Тезінг, Вільгельм Гофмайстер (видавці). — К., 2001. — 128 с.
14. Дубровина Е. П., Зотова З. М. Партии и выборы: опыт избирательных кампаний 2003 - 2004 годов. - М.: РЦИОИТ, 2005. - 208 с.
15. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Полис. - 1992. - № 5 - 6.
16. Зульцбах В. Основы образования политических партий / Пер. с нем. И. Гиляровой. - М.: Изд-во „Европа”, 2006. - 312 с.
17. Нидермайер О. Развитие партийной системы в новых федеральных землях Германии // Обозреватель. - 2004. - № 3. - www.rau.su/observer
18. Форстнер К. Факторы, определяющие партийный спектр в Германии // Выборы в Российской Федерации. Под ред. М. Б. Горного. -

Спб., 2002.

19. Верховна Рада України / Комітет з питань Європейської інтеграції: Співробітництво України та Німеччини: Парламентські слухання. – 146 с.

20. **Пантин В. И., Лапкин В. В.** Трансформация рационально-цивилизационной идентичности современного российского общества: проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С. 52 – 63.

21. **Adamski W. A.** Societal Conflict and Systemic change. The case of Poland 1980 - 1992. – Warsaw, 1993.

22. **Weselowski W.** Social Mobility in Comparative Perspective. – Warsaw, 1978.

23. **Wnuk-Lipinski E.** After Communism. A Multidisciplinary Approach to Radical Social Change. Warsaw, 1995.

24. **Eyal G., Szelenyi I., Townsley E.** Making Capitalism without Capitalism. The new Ruling Elites in Eastern Europe. – London, New York, 2000.

25. **Штайнер Х.** Відмінності та схожість у соціальних реаліях. Соціологічний аналіз Росії порівняно з Польщею та Угорщиною // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 191 – 206.

26. **Коровицына Н. В.** Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах // Социс. – 2002. – № 5. – С. 9 – 18.

27. **Sartory G.** Parties and Party Systems. – Cambridge, 1976.

28. **Голосов Г. В.** Партийные системы России и стран Восточной Европы. – М.: Весь Мир, 1999. – 152 с.

29. **Титков А. С.** Россия 2000-х годов: новая партийная система, новая политическая география // Пути России: существующие ограничения и возможные варианты. Междунар. симп., 15 - 17 янв. 2004 г. – М.: МВШСЭН, Интерцентр, 2004. – С. 107 – 115.

30. **Wasilewski J.** Elite in the Central-East European Democratization // Transformative Path in Central and Eastern Europe. – Warsaw, 2001.

31. **Льюис П.** „Третья волна” демократизации в Восточной Европе: Роль партий и политическое развитие в сравнительной перспективе. (Реферат) // Политическая наука. – 2006. – № 1. – С. 103 – 108.

32. **Schmitter Ph. C.** Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy, April 1994. – Vol. 5. – № 2.

33. **Феен Г. Й.** Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах // www.kas.de/ukraine

34. **Даудерштадт М., Геррите А., Маркус Д.** Демократичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі. – К., 2000.

Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги?

Віталій Перевезій,

кандидат історичних наук, вчений секретар
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

У статті простежується процес підготовки проекту нового Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”. Висловлюється думка, що найближчим часом ухвалення Закону малоімовірне, оскільки конфлікт інтересів суб’єктів, відносини між якими він має регулювати, настільки гострий, що годі сподіватися на вироблення консолідованої позиції щодо положень, згідно з якими можна було б вирішувати існуючі протиріччя в релігійному середовищі.

Релігійні відносини в Україні регулюють Конституція, міжнародні правові акти, серед яких необхідно виокремити Загальну декларацію прав людини, базовий Закон „Про свободу совісті і релігійні організації”, а також низка статей у законах, безпосередньо не дотичних до релігійної сфери, а саме Земельного кодексу України, Закону про освіту, Закону про альтернативну (невійськову) службу та низки інших. Крім того, регуляторами відносин у релігійному середовищі є підзаконні нормативні акти: Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів і Верховної Ради, розпорядження міністерств та відомств.

Базовим документом, що регулює відносини у сфері релігійного життя України, є Закон „Про свободу совісті і релігійні організації”, ухвалений Верховною Радою України 23 квітня 1991 року. Однак положення цього Закону носять переважно загальнодекларативний характер, йому бракує норм щодо вирішення назрілих конфліктних ситуацій у релігійному середовищі. Це спричиняє постійні спроби депутатського корпусу модернізувати Закон. А час від часу лунають заклики про необхідність прийняття нового Закону, який відповідав би реаліям сучасних релігійних відносин в Україні. У зв’язку з цим у 1996 – 2003 роках в парламенті було зареєстровано понад 10 проектів нового Закону „Про свободу совісті і

релігійні організації”. Але, за словами предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана), усі законопроекти, подані Держкомрелігій у попередні роки (починаючи з 1996 року), були „дещо або істотно гіршими за Закон 1991 року: вони більшою мірою обмежували релігійну свободу та релігійні права людини, містили двозначності, а інколи і суперечили Конституції України” та „супроводжувалися намаганнями певних політичних сил зламати сталу систему церковно-державних відносин і переглянути фундаментальні принципи релігійної свободи — одне з досягнень української демократії” [1].

Однією з останніх спроб змінити чинний Закон був законопроект „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”” (реєстр. № 1281 від 01.07.2002 року). На початку вересня 2002 року Кабінет Міністрів подав його на розгляд до Верховної Ради. Цей крок викликав невдоволення найбільш впливових релігійних організацій України, які заявили, що законопроект у багатьох своїх положеннях не відповідає міжнародно-правовим нормам, обмежує релігійні права та свободи. З такою заявою виступили представники УПЦ–КП, УПЦ (МП), УГКЦ, РКЦ, УАПЦ, ХВС під час „круглого столу”, який відбувся 9 жовтня 2002 року [2].

При цьому кожна з церков мала власні зауваження і побажання до нового законопроекту, які часто суперечили одне одному. Зокрема, митрополит Володимир (Сабодан) зауважив, що „Українська Православна Церква підтримає майбутній законопроект лише за певних умов, а саме: визнання державою особливої ролі канонічного Православ'я в історії України, в становленні та розвитку духовності і культури її народу; надання Церкві в цілому статусу юридичної особи; вилучення з чинного законодавства норми про почерговість богослужіння; повернення у власність канонічної православної конфесії всього церковного майна, яким поки що володіє та користується держава; надання права займатися виробничою та господарською діяльністю самим релігійним організаціям”. Але жодна з пропозицій, за його словами, не знайшла відображення у новому законопроекті [3].

Позицію протестантських церков стосовно запропонованого законопроекту було викладено 17 січня 2003 року під час зустрічі їх керівників з головою Комітету Верховної Ради з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією В. Стретовичем. Представники церков відзначали, що цей законопроект спрямовано на обмеження свободи релігії, прав церков та релігійних організацій та на подальше зростання впливу відповідних органів виконавчої влади в релігійній сфері [4].

Після численних протестів (за словами Л. Танюка, до Комітету ВР з питань культури і духовності надійшло близько 800 звернень від релігійних організацій і громадян з пропозицією відхилити законопроект)

**Новий закон про свободу совісті –
засіб подолання чи загострення релігійної напруги?**

Віталій Перевезій

цей документ було знято з розгляду на другій сесії Верховної Ради (вересень 2002 – січень 2003 року). Але, незважаючи на це, Кабінет Міністрів, за рекомендацією Держкомрелігій, вирішив не відкликати законопроект на доопрацювання й наголосив на тому, щоб його було розглянуто Верховною Радою в першому читанні на черговій сесії (лютий – липень 2003 року) [5]. Однак Погоджувальна рада депутатських фракцій (груп) Верховної Ради на своєму засіданні 3 березня 2003 року вирішила не виносити на голосування питання щодо включення проекту Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” до порядку денного парламентської сесії. Голова Верховної Ради В. Литвин доручив профільному Комітету вирішити питання щодо узгодження цього законопроекту на засіданні Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій [6].

Коментуючи текст законопроекту, депутат від фракції БЮТ О. Турчинов зазначив, що „запропонований Держкомрелігій варіант – це закон чиновницького свавілля, а не захисту прав церков і релігійних спільнот. У ньому запропонована можливість скасування реєстрації церкви чи релігійної спільноти за рішенням чиновника”. „Я вважаю, що сьогодні ті конфесії, які домінують в Україні, які забезпечують духовний розвиток суспільства, повинні мати велику самостійність... Коли чиновник намагається влізти не в свою сферу, намагається регламентувати те, що взагалі не потрібно регламентувати – це дурість і злочин перед суспільством”, – наголосив депутат [7].

2 квітня 2003 року відбулося позачергове спільне засідання Всеукраїнської ради церков і представників комітетів Верховної Ради з питань культури, духовності та боротьби з організованою злочинністю, на якому обговорювалася змінена редакція Закону „Про свободу совісті і релігійні організації”. Коментуючи результати засідання, заступник голови Держкомрелігій М. Маломуж пояснив, чим нова редакція Закону відрізнялася від попередньої: „У ньому за церквою визнається статус юридичної особи, йдеться про передачу у власність церкви майна, в тому числі того, яке зберігається в музеях, розглядається питання про викладання у школах релігійних дисциплін, визначені принципи ставлення до малих релігій, а також до тих, які вперше з’являються в Україні, передбачено розширення демократії щодо проведення масових релігійних заходів на вулицях та площах, розглянуто питання про створення церквою підприємств, необхідних для її існування, визначені трудові та соціальні права священослужителів і церковнослужителів” [8].

27 травня 2003 року Кабінет Міністрів вніс на розгляд Верховної Ради новий проект Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 1281 від 12.05.2003 року, на заміну поданого раніше), розроблений Держкомрелігій. Однак, за словами директора Інституту релігійної свободи О. Зайця, незважаючи

на запевнення Кабміну, що „законопроект був постатейно розглянутий і погоджений на позачерговому спільному засіданні ВРЦ та Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності 31 березня 2003 року” і що „згідно з рішенням, прийнятим на засіданні, Кабінету Міністрів запропоновано подати цей законопроект до Верховної Ради на заміну поданого раніше”, насправді ВРЦ, розглянувши доопрацьовану редакцію законопроекту, не ухвалила рішення про його погодження і не рекомендувала урядові подавати його до парламенту на заміну поданого. За словами О. Зайця, незважаючи на те, що в новому законопроекті враховано низку пропозицій і зауважень, які надійшли від релігійних організацій, у ньому залишилося ряд положень, які непокоять більшість церков та релігійних організацій. Це стосується, зокрема, положень, які передбачають збільшення контрольних повноважень відповідних органів виконавчої влади у релігійній сфері, що є прямою загрозою для свободи віросповідання в Україні. Крім того, ряд членів ВРЦ виступає за розробку концептуальних засад державної політики у сфері свободи віросповідання, церкви та релігійних організацій, що має передувати прийняттю оновленого законодавства про свободу совісті і релігійні організації. Ця позиція майже одноголосно була підтримана керівниками та уповноваженими представниками церков і релігійних організацій під час засідання „круглого столу” „Релігія та влада в Україні” 14 травня 2003 року [9].

Однак, за інформацією прес-служби Держкомрелігій, на черговому засіданні ВРЦ 5 червня 2003 року представники релігійних організацій взяли активну участь у роботі над законопроектом. Їх пропозиції і зауваження до законопроекту спільно обговорювалися та приймалися відповідні рішення щодо їх врахування. Після цього нова редакція Закону „Про свободу совісті та релігійні організації” була надіслана на розгляд до Верховної Ради, а попередній законопроект було відкликано [10].

Попередню інформацію спростовують результати „круглого столу” „Законодавче забезпечення свободи віросповідання в Україні”, що відбувся 11 червня 2003 року в приміщенні Національної академії наук України. Його учасники ухвалили резолюцію, яку й подали до Кабінету Міністрів і Верховної Ради. У ній зазначалося, що дотримання релігійної свободи в Україні на законодавчому рівні загалом забезпечене відповідними нормативно-правовими актами. Але правова база державно-конфесійних відносин потребує вдосконалення та приведення у відповідність до вимог демократичного громадянського суспільства, Конституції України і міжнародно-правових актів. Оновлене законодавство про свободу совісті та релігійні організації має відповідати новому духові державно-конфесійних відносин, позбавлених патерналізму з боку держави щодо релігійних організацій, та покликане максимально врегульовувати питання забезпечення свободи

**Новий закон про свободу совісті –
засіб подолання чи загострення релігійної напруги?**

Віталій Перевезій

віросповідання й діяльності релігійних організацій в Україні відповідно до сучасних реалій. В резолюції наголошувалося на необхідності вироблення концептуальних засад державно-конфесійних взаємин, у яких було б закріплено положення про партнерські відносини між конфесіями і державою. І тільки на ґрунті цих концептуальних засад необхідно приймати відповідні нормативно-правові акти.

Виходячи з зазначеного, учасники „круглого столу” звернулися до народних депутатів з пропозицією відхилити проект Закону „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 1281 від 12.05.2003 р., на заміну поданого раніше) як передчасний і такий, що не відповідає суспільним трансформаціям, які відбулися в релігійній сфері, та звернулися до Кабінету Міністрів з пропозицією підготувати проект концептуальних засад державно-конфесійних взаємин в Україні. Резолюцію підписали керівники й уповноважені представники 14 християнських конфесій.

Впадає в око те, що спочатку урядовий законопроект відмовилися підтримати представники УПЦ. Пояснити це можна прагненням отримати більше, ніж пропонував їм цей документ. Зокрема, він не міг врахувати усі пропозиції УПЦ, про які йшлося вище. Однак, як покаже розвиток подій, згодом ієрархи церкви висловлюватимуть жаль щодо неприйняття цього законопроекту.

23 червня 2003 року на адресу Президента, Голови Верховної Ради і Прем'єр-міністра надійшло звернення керівників християнських церков України, в якому висловлювалося занепокоєння стосовно нової редакції закону про свободу совісті. Зазначалося, що перед тим, як ухвалювати відповідні законодавчі акти у сфері свободи віросповідання, церкви та релігійних організацій, необхідно розробити концептуальні засади державно-церковних відносин, у яких було б закріплено положення про партнерські взаємини між державою і релігійними організаціями. Тільки на підставі концептуальних засад доцільно приймати відповідні законодавчі акти. Серед підписантів уже не знаходимо представників УПЦ [11].

Свій протест проти проекту змін до чинного Закону „Про свободу совісті та релігійні організації” висловили під час зустрічі 9 вересня у резиденції патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета представники семи християнських конфесій України. Серед них не було делегатів УПЦ і УАПЦ [12].

Внаслідок численних протестів Верховна Рада перенесла розгляд законопроекту з 12 на 30 вересня 2003 року. Хоча, на думку Голови Верховної Ради В. Литвина, провідники окремих конфесій політизували питання законопроекту [13].

Проте й надалі представники протестуючої сторони продовжили акції торпедування законопроекту з метою його остаточного зняття з розгляду

парламентом. 22 вересня було оприлюднено звернення глав церков України до Парламентської Асамблеї Ради Європи. У ньому, зокрема, говорилося: „Ми висловлюємо побоювання, що розширені повноваження центрального органу виконавчої влади у справах релігій можуть бути використані для збільшення впливу на релігійні організації, спрямування їх діяльності в певному руслі або обмеження їх прав... Наше занепокоєння викликає той факт, що в офіційних листах на ім'я керівників Верховної Ради і Уряду України Предстоятель УПЦ вимагає внести до Закону положення про особливий статус його конфесії і під час розгляду таке положення на вимогу фракції КПУ дійсно може бути внесене”. Документ підписали предстоятелі шести християнських церков [14].

29 вересня до Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності надійшов альтернативний законопроект „Про свободу віросповідання та релігійні організації” (реєстр. № 4185 від 24.09.2003 року, автор – народний депутат Л. Григорович), який, відповідно до Регламенту Верховної Ради України, мав розглядатися одночасно з урядовим проектом [15]. У зв'язку з протестами релігійних організацій, браком часу на розгляд альтернативного законопроекту, ненаданням урядом чіткого фінансово-економічного обґрунтування, а також деяких інших причин, розгляд законопроектів протягом жовтня – листопада 2003 року переносився чотири рази.

20 листопада Верховна Рада зрештою прийняла рішення відхилити законопроекти „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 1281, автор Кабінет Міністрів України) та „Про свободу віросповідання та релігійні організації” (реєстр. № 4185, автор Л. Григорович). За урядовий законопроект проголосувало 177 народних депутатів, за депутатський – 108. Голосування стосовно того, щоб поставити законопроекти на повторне голосування чи передати їх на повторне перше читання не набрали необхідної кількості голосів. Депутати вирішили, що ці документи не підготовлені належним чином і тому створюють конфліктну ситуацію у Верховній Раді та певне напруження в суспільстві. У цей же день у третьому читанні Верховна Рада ухвалила Закон України „Про захист суспільної моралі” (реєстр. № 2384, автор Л. Черновецький). Це рішення підтримали 278 народних депутатів [16].

Менш ніж за тиждень, 26 листопада, парламент відхилив проект Постанови про проведення 24 грудня 2003 року парламентських слухань на тему: „Держава і Церква: об'єднання зусиль для відродження духовності нації та подолання негативних соціальних явищ у суспільстві” (реєстр. № 3506, автор І. Рішняк). За проведення парламентських слухань проголосувало 187 народних депутатів. Більшість парламентаріїв вважала невчасними парламентські слухання на цю тему у зв'язку з небезпекою її політизації у суспільстві і Верховній Раді [17].

В такий спосіб було заблоковано найреальнішу спробу кардинального

**Новий закон про свободу совісті –
засіб подолання чи загострення релігійної напруги?**

Віталій Перевезій

оновлення релігійного законодавства України за часи її незалежності. Новий закон про свободу совісті і релігійні організації не тільки не став засобом регулювання відносин у релігійній сфері життя суспільства, яка відзначається високим ступенем конфліктогенності, а навпаки – ще більше загострив міжцерковне протистояння. Релігійні організації прагнули досягти того, щоб законопроект якнайширше відображав їх власні інтереси, при цьому не рахуючись з інтересами інших. У цій ситуації Кабінет Міністрів в особі Державного комітету у справах релігій став заручником конфлікту інтересів релігійних організацій. Новий закон у тій чи іншій редакції міг би докорінно змінити розклад сил на релігійній мапі України. Найбільш принциповим виявилось питання надання статусу юридичної особи не окремим громадам, а церкві як організаційній структурі. Це положення унеможливило б вільний перехід громад з однієї юрисдикції під іншу, що означало б консервацію наявного стану речей, на що, судячи з розчарованих заяв її речників, найбільш розраховувала УПЦ (коментуючи ситуацію з відхиленням законопроекту, прес-служба УПЦ заявила, що парламент відмовився повернути Церкві статус юридичної особи, якого вона позбулася через атеїстичну владу, а сили, які провалили закон, керувалися небажанням повернути Церкві майно [18].)

Однак спроби реформувати релігійне законодавство не припинилися.

Наприкінці січня 2004 року на розгляд Верховної Ради України надійшов проект Закону України „Про свободу віросповідання та діяльність релігійних організацій” (реєстр. № 5041, автор народний депутат І. Стойко, фракція „Наша Україна”). Вперше цей законопроект було подано до парламенту в листопаді 2003 року, але з невідомих причин він був зареєстрований не як альтернативний, а як додаток до урядового законопроекту № 1281, через що й не розглядався [19].

Подання цього законопроекту викликало гостру реакцію предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана), який у листі до Голови Верховної Ради України В. Литвина наполягав не виносити його на розгляд у парламенті. На думку митрополита, жодна з принципових пропозицій УПЦ не відображена в законопроекті. Владика зазначав також, що цей проект менш демократичний, ніж чинний закон [20].

Протягом 2004 – 2005 років парламент обмежився розглядом змін до окремих статей чинного Закону.

У січні 2005 року Верховна Рада відхилила проект Закону „Про внесення доповнень до Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації” (реєстраційний номер 2637), поданий народним депутатом О. Турчиновим (фракція БЮТ), в якому пропонувалося визнати тотожними поняття „конфесія” і „релігійна організація” [21].

2 листопада 2005 року було зареєстровано законопроект „Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”” (реєстр. № 8397, автор народний депутат В. Співачук,

фракція Соціалістичної партії України), яким пропонувалося внести зміни до статей 3 і 21 Закону з тим, щоб визначити поняття „небезпечний психологічний вплив”, „тоталітарна релігійна секта”, „потерпілий від небезпечного психологічного впливу тоталітарної релігійної секти”. У відповідь народний депутат О. Білорус (фракція БЮТ) 27 грудня зареєстрував проект Постанови Верховної Ради з рекомендацією відхилити цей законопроект, аргументуючи це тим, що „його реалізація може призвести до виникнення напруження у міжцерковних відносинах та, як наслідок, у суспільстві. Крім того, він у разі прийняття стане законодавчим підґрунтям для переслідування громадян за ознаками віросповідання. Норми проекту виписані таким чином, що під їх дію підпадатимуть абсолютно всі релігійні організації та їх члени” [22].

Наприкінці 2005 року члени Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності запропонували парламенту відхилити законопроект про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 6235, автор народний депутат Ю. Бойко), яким пропонувалося внести зміни до статті 5 Закону, що передбачали можливість надання фінансової допомоги від держави добродійним закладам (притулкам, інтернатам, лікарням), створеним релігійними організаціями, аргументуючи це тим, „що положення законопроекту не відповідають принципу цільового використання бюджетних коштів” та що „до законопроекту не подано фінансово-економічного обґрунтування, що не дає можливості визначитися із обсягами запропонованих видатків” [23].

Чергова епопея з підготовки нового Закону розпочалася 2006 року, коли у квітні, на виконання Указу Президента від 20 січня 2006 року № 39 „Про План заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи”, було створено Робочу групу з розробки нової редакції Закону „Про свободу совісті та релігійні організації”. До складу Робочої групи увійшли представники Міністерства юстиції, Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, зацікавлених центральних органів виконавчої влади, відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, Міжнародної асоціації релігійної свободи, Інституту релігійної свободи, Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова та інших неурядових організацій. Очолила Робочу групу заступник Міністра юстиції Л. Горбунова [24].

Пояснюючи необхідність реформування законодавства, що регулює релігійну сферу життя суспільства, Л. Горбунова зазначила, що чинний Закон „Про свободу совісті та релігійні організації” вважається одним з найкращих в країнах колишнього СРСР. Однак він не може вирішити певних практичних проблем. Зокрема, необхідно розширити перелік форм існування релігійних організацій, дозволити створювати місцеві або регіональні відділення релігійних організацій без статусу юридичної особи,

**Новий закон про свободу совісті –
засіб подолання чи загострення релігійної напруги?**

Віталій Перевезій

тобто їх представництва та філії. Крім того потрібно врегулювати питання отримання статусу юридичної особи релігійними об'єднаннями.

Л. Горбунова поінформувала, що фахівці Мінюсту узагальнили досвід правового регулювання питань забезпечення свободи світогляду, віросповідання та діяльності релігійних організацій у країнах Європейського Союзу. Крім того, Робоча група провела порівняльно-правовий аналіз чинного Закону „Про свободу совісті та релігійні організації” та основоположних міжнародно-правових документів. Міністерство юстиції звернулося до Венеціанської Комісії та ОБСЄ з проханням провести експертизу підготовленого ним законопроекту [25].

27 червня 2006 року в Міністерстві юстиції відбулося підсумкове засідання Робочої групи, під час якого було вирішено винести проект закону на громадське обговорення [26], а 14 листопада – заключне засідання, на якому обговорено висновок Європейської Комісії за демократію через право (Венеціанська Комісія) від 9 жовтня 2006 року та узгоджено кінцеві поправки до проекту нової редакції Закону.

Однак, незважаючи на намагання авторів законопроекту залучити до його розробки найширше коло зацікавлених сторін, у нового закону знову виявилось багато противників. Уже під час згадуваного заключного засідання Робочої групи представники окремих церков і релігійних організацій виступили з пропозицією відкласти дату подання зазначеного проекту на розгляд Верховної Ради „з огляду на несприятливу політичну ситуацію та нещодавні непоодинокі приклади політизації у парламенті питань, які стосуються діяльності релігійних організацій”. Було зазначено, що „внесення Кабінетом Міністрів цього законопроекту на розгляд Верховної Ради призведе до суспільного напруження та негативно позначиться на державно-конфесійних взаєминах, а також несе загрозу нівелювання досягнень релігійної свободи в Україні через можливість внесення дискримінаційних поправок до вказаного проекту з боку окремих депутатів” [27].

Отже, судячи з усього, новий Закон „Про свободу совісті та релігійні організації” не буде прийнятий і цього разу. Конфлікт інтересів суб'єктів, відносини між якими він має регулювати, проявляється настільки гостро, що не дає жодних підстав сподіватися на вироблення консолідованої позиції щодо тих положень Закону, які б мали вирішити найгостріші протиріччя, що існують в релігійному середовищі, а саме: проблему реституції церковного майна, питання здобуття релігійними об'єднаннями статусу юридичної особи, проблем, пов'язаних з протиріччями щодо здійснення різними релігійними структурами своєї суспільної місії тощо.

За цих обставин є два шляхи виходу із ситуації: перший – залишити незмінним старий Закон, який завдяки своїй декларативності в принципі влаштовує всіх, а конкретні проблеми розв'язувати за допомогою норм цивільного, адміністративного та іншого законодавства; другий шлях –

нав'язати суб'єктам релігійних відносин новий Закон і прийняти його, не враховуючи побажань „зацікавлених сторін”, використовуючи при цьому найкращі зразки міжнародної законотворчості. Цей шлях видається найменш перспективним. Зважаючи на те, що окремі церкви мають у парламенті лобістські групи, сподіватися на неупередженість депутатського корпусу не доводиться.

Література:

1. http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r-09-1.html#3008_1
2. <http://www.unian.net/ukr/news/news-25492.html>
3. <http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r-007.html#64>
4. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;641/>
5. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;641/>
6. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;798/>
7. <http://www.orthodox.org.ua/win/news/2003r-007-3.html#974>
8. http://www.orthodox.org.ua/win/nnews/News-of-The-Day.php?id=435&start=0&len_=10000&cont=0
9. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;168/>
10. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;241/>
11. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;115/>
12. <http://www.uaorthodox.org./news.php?pid=283>
13. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;253/>
14. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;273/>
15. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;281/>
16. <http://rada.gov.ua/pls/webproc34?id=&pf3511=13478&pf35401=32486>
17. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;421/>
18. <http://www.orthodox.org.ua/win/nnews/News-R.php?id=2469>
19. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;571/>
20. http://www.orthodox.org.ua/News-R_ooua.php?id=329
21. http://www.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=56091&cat_id=33449
22. <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/webproc34?id=&pf3511=26582&pf35401=83598>
23. <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/webproc34?id=&pf3511=26600&pf35401=83710>
24. <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7545&sid=news>
25. <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7545&sid=news>
26. http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/news_article?art_id=40927360
27. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;12840/>

Національний комунізм та його вплив на політичну організацію суспільства

Володимир Кафарський,
кандидат філософських наук,
народний депутат України III і IV скликань

Ідейно-політичні засади українського національного комунізму закладалися в середині XIX століття. В тогочасній суспільно-політичній думці викристалізувалося бачення українців як народності без власних панівних верств, а національне визволення пов'язувалося з розумінням необхідності створення своїх владно-політичних структур. Зауважимо, що парадокс української суспільно-політичної думки загалом зводився до того, що її творці намагалися вирішувати політичні проблеми у безструктурному просторі, покладаючись не на свідому організацію, а на самоорганізацію суспільства. Від М. Костомарова через всю народницьку традицію аж до початків соціал-демократії (комунізму) українська суспільно-політична думка мала виразну нехіть до ідеї побудови державницьких структур. Це закономірно: відчуваючи на собі тиск імперських держав та ідеалізуючи козацький устрій, українські мислителі намагалися створити альтернативний тип організації суспільства - бездержавний, трактуючи державу як „знаряддя експлуатації” (С. Подолінський, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський). Отже, слід мати на увазі, що реально перший етап націонал-комунізму починається там, де українські комуністи усвідомили потребу а навіть необхідність повноцінного функціонування власних партійних структур (УСДРП).

У політичному житті націонал-комунізм заявляє про себе після 1910 року стараннями Л. Юркевича [1] (псевдонім Рибалка) та Д. Донцова (праці до 1917 року) [2, с. 421 – 423]. Вони розпочинають полеміку з В. Леніним стосовно національного питання. Суть її зводилася до можливості організації Української соціал-демократичної партії як самостійної політичної структури.

Справа в тому, що з численних праць В. Леніна про національне питання

можна зробити висновок, що більшовики засуджують будь-які форми національної дискримінації, визнають рівноправність націй, вважають право нації на самовизначення та утворення власної держави невід'ємним [3]. Закономірно, що частина українських комуністів мала намір скористатися цим „правом нації на самовизначення”. Звідси й починається конфлікт. Декларовані права блокуються в зародку, насамперед категоричним невизнанням УСДРП. Російська соціал-демократія намагається нівелювати окрему національну структуру та повністю поглинути її. Зрозуміло, що така позиція викликає протест. Якщо Д. Донцов (він на той час був членом УСДРП) зосереджує увагу на питанні національної дискримінації з боку російської соціал-демократії, то Л. Юркевич доводить, що В. Ленін, „проголошуючи ідею самостійництва”, насправді декларує ілюзію, а будь-які спроби української партійної самоорганізації заперечує і навіть знищує [4, с. 421 – 423].

Можна сказати, що на першому етапі (1910 - 1917 роки) в системі цінностей українських націонал-комуністів відбувається перехід від ідеї всеоб'ємної „соціалістичної справедливості” до ідеї „Україна соціалістична”. Тоді ще не було теоретичних розробок, які б стосувалися державного апарату чи навіть загальних принципів організації суспільства. Але з'являється головне: розуміння необхідності формування власних політичних структур і того, що у боротьбі з бездержавністю єдиною функціональною побудовою може бути політична партія.

Другий етап розвитку українського націонал-комунізму триває від 1917 до кінця 1930-х років.

Революційні події 1917 року послужили важливим каталізатором процесу перетворення ідеології українського соціалізму на український комунізм. Дж. Мейс щодо цього зауважує, що „...в Україні відбувалася боротьба між російськими і українськими революціонерами за владу над країною, яку як російські „міські” революціонери, так і українські „селянські” мали власні підстави вважати своєю” [5]. Але на цьому етапі відбувається процес творення радянської держави, який вимагає організації уже не просто партійного, а суспільного життя. Перебуваючи в руслі всезагального радянського становлення, українські націонал-комуністи насамперед звертають увагу на організацію культурно-освітнього та наукового життя. Інша важлива ділянка – функціонування управлінських, силових та армійських структур.

З цього питання дискусію з В. Леніним ведуть В. Шахрай та С. Мазлах. В полеміці вони стверджують, що В. Ленін забув ті красиві слова (мається на увазі декларація про право націй на самовизначення, про право вільного розвитку мови тощо), які промовляв вчора (перед революцією), але реальність така, що руйнуються будь-які спроби незалежного функціонування українського державно-політичного організму. Натомість в Україні штучно запроваджуються політичні інститути Російської

Федерації [6]. Підстав для таких тверджень було більше ніж досить.

Радянський уряд на чолі з Г. П'ятаковим (першим секретарем ЦК КП(б)У) та Х. Раковським (головою Раднаркому) абсолютно не зважав на місцеві потреби та логіку українського національного і селянського рухів. Це викликало сильний спротив українського селянства, яке було до краю обурене постійними реквізиціями. Про динаміку розвитку селянських повстань проти більшовиків свідчить Х. Раковський. За його даними, у квітні 1919 року в Україні було 93 бунти, а з 1 до 19 липня 1919 року – вже 207 [7]. Характеризуючи радянську владу в Україні, В. Шахрай критикує її за більшовицький шовінізм, який вона проявляла у своїй політиці по відношенню до українського населення, при цьому підкреслює, що розбіжності між радянським урядом на чолі з Г. П'ятаковим і місцевими радами не були продуктом особистих амбіцій, а результатом фундаментальних відмінностей у баченні шляхів вирішення українського питання [8]. В. Шахрай і С. Мазлах були переконані, що революція в Україні була одночасно і соціальною, і національною, в якій ідеї соціального та національного визволення невіддільні, і що соціалістичний лад на їх батьківщині зможе забезпечити тільки цілком „незалежна Українська Радянська Республіка” [6, с. 115]. На їх переконання, більшовикам потрібно було здійснити заходи, спрямовані на вирішення проблем, які породили неросійські національні рухи, інакше соціалістичні ідеї залишаться порожніми словами.

Отже, суспільний ідеал з абстрактної ідеї соціалізму поступово трансформується в ідею національного соціуму, внутрішньо організованого за законами соціальної справедливості. Визріває розуміння потреби не просто партійної самоорганізації, а структурної розбудови всього суспільства, яку українські комуністи намагаються довести до логічного завершення. В Таганрозі (1918 рік) відбулася нарада стосовно перспектив пролетарської революції в Україні. Після палких дискусій було запропоновано два проекти резолюцій. „Створити автономну партію зі своїм Центральним Комітетом та своїми з'їздами, але який підлягає загальному Центральному Комітету і з'їздам Російської комуністичної партії” (Є. Квірінг). „Створити самостійну комуністичну партію, яка має свій центральний комітет і свої партійні з'їзди та зв'язана із Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)” (М. Скрипник та інші) [9, с. 87].

Поіменне голосування показало: за пропозицію М. Скрипника висловилося 35, а проти – 21, утримався – 1 [9, с. 87]. Стає очевидним, що прагнення створити самостійну партію, а пізніше й суспільну структуру було доволі суттєвим, а бажання проводити свою політику через III Інтернаціонал тотожне маніфестуванню себе як рівноправного гравця на міжнародній арені. На жаль, негласна постанова ЦК трактувала офіційний український ЦК лише в межах повноважень обласного центру. Під цим

„негласним” тиском „самостійницьку” постанову було знято й ухвалено рішення про входження в Російську компартію та підпорядкування ЦК РКП [9, с. 87].

В цих умовах частина українських більшовиків, зважаючи на складність національної ситуації в Україні, намагається поєднати ідеологію більшовизму з ідеями українського національного руху, що переросло у формування ідеології побудови соціалізму з українською специфікою, де поряд з ідеологією класової боротьби і диктатури пролетаріату виступала ідея національного визволення і реалізації права нації на самовизначення аж до відокремлення.

З-поміж інших республік, які увійшли до складу СРСР, в національному питанні Україна була найбільш небезпечною для правлячої більшовицької верхівки. Навіть після повалення національних урядів і збройного винищення антибільшовицьких повстанських загонів на її території внутрішньополітична ситуація залишалася складною. У постанові жовтневого пленуму 1922 року ЦК КП(б)У визнавав, що після „поразки у відкритому бою з пролетаріатом і сільською біднотою України, українська контрреволюція поступово захоплює в свої руки всі види української школи. Ті ж самі елементи, особливо вчителі, стають на чолі руху за так звану автокефальну українську церкву і під приводом боротьби з Російською православною церквою створюється друга націоналістична цитадель. Паралельно з цим множаться дрібнобуржуазні, націоналістичні куркульські „Просвіти” – вогнища національного цькування. Четверта цитадель, в якій організується українська дрібнобуржуазна стихія, це всі види кооперації” [10, с. 11 – 12]. Звідси робиться висновок, що „...українська контрреволюція веде підкоп під диктатуру пролетаріату і селянства і під Комуністичну партію” [10, с. 11 – 12], а в постанові Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого 1922 року висловлюється стурбованість керівництва КП(б)У щодо цього, зокрема констатується, що „українська контрреволюція намагалася оволодіти життям країни” [10, с. 29].

Більшовики змушені були визнати, що їх партія, навіть отримавши перемогу у громадянській війні, не користується реальним авторитетом і підтримкою переважної більшості українського населення. В. Затонський писав, що „пролетаріат та його партія в Україні зробили безперечну помилку... не зваживши ролі національного питання на Україні...” [11, с. 12]. Нехтування національним питанням, на його думку, призвело до того, що селянські маси залишалися під впливом українських національних партій [11, с. 12].

Партійне керівництво здійснює спробу реформувати КП(б)У, надавши їй більш національної спрямованості. Справа в тім, що на 1921 рік українці в КП(б)У становили лише 19 %. Основна ж маса її членів була російськомовною, при цьому вона, як зазначає М. Шкандрій, „агресивно

реагувала на будь-які поступки партії на користь україномовної меншості партії” [12, с. 31].

З метою посилити вплив КП(б)У на українське суспільство більшовицьке керівництво прийняло рішення про залучення до КП(б)У представників лівих українських політичних партій.

Входження боротьбистів до КП(б)У значно вплинуло на зростання її авторитету серед українців, адже серед них були не лише партійні особи, які поряд із сповіданням ідеології класової боротьби і диктатури пролетаріату виступали за продовження української соціалістичної революції, але й відомі громадські діячі, які були близькі українським масам, особливо бідноті, – О. Шумський, В. Еллан-Блакитний, Ю. Лапчинський, П. Любченко та інші. Вони, як пише М. Шкандрій, були „інтелектуалами до кісток”, мали авторитет у масах і вважали себе законними представниками цілої української нації [12, с. 31]. І саме вони вступили в ідеологічну дискусію з проросійськи налаштованими однопартійцями, що, зрештою, призвело до того, що вже на 1921 рік КП(б)У розкололася на дві групи: російську, оплотом якої були російські або зрусифіковані робітники, та українську, яка спиралася переважно на селянина-бідняка, україномовний пролетаріат та частину україномовної інтелігенції, що стояла на ліворадикальних позиціях. В ході партійної дискусії в КП(б)У колишні боротьбисти (О. Шумський, В. Еллан-Блакитний) доводили, що „КП(б)У не зв’язана з українським народом”, що вона „наводнена прийшлими із Росії міщанськими елементами”, які не розуміють української специфіки [13, с. 298].

Фактично на початок 1920-х років в КП(б)У завдяки боротьбистам сформувався організаційне ядро українського національного комунізму, яке в ході „українізації” суттєво вплинуло не лише на українське національне відродження, але й на діяльність державно-правової системи УСРР.

Під тиском націонал-комуністів більшовики були змушені піти на тимчасовий компроміс у вирішенні „національного питання” в СРСР і проголосити політику „коренізації”, яка, незважаючи на ідейно-політичну специфіку її проведення, для більшості республік СРСР означала, перш за все, „дерусифікацію” [14]. В рамках „дерусифікації” передбачалася їх індустріалізація, а отже й необхідність підготовки кадрів інженерно-технічної, наукової і творчої інтелігенції з представників корінних національностей, що вимагало розвитку освіти рідною мовою, видавничої справи тощо.

В партійному житті посилилась боротьба як з російським шовінізмом, так і з місцевим націоналізмом. Однак, на відміну від років „військового комунізму”, головний акцент був зроблений на боротьбі з великодержавним (російським) шовінізмом. Так, М. Фрунзе на VII конференції КП(б)У, яка відбувалася 4 - 10 квітня 1923 року в Харкові,

заявив, що ЦК ВКП(б) кровно зацікавлений в „коренізації” України і висунув вимогу, щоби КП(б)У розпочала цю політику з „українізації” міського пролетаріату, державного апарату, шкіл і самої партійної організації. При цьому промовець піддав гострій критиці члена ЦК КП(б)У Д. Лебедя за його теорію боротьби двох культур – „пролетарської російської” та „мужицької української” [15]. Д. Лебедя було усунуто з посади секретаря ЦК КП(б)У, що розцінювалося як перемога політики „українізації” над шовіністичними і антиукраїнськими силами у КП(б)У [16]. „РКП(б), – писав І. Майстренко, – ...намічала конкретні заходи до здійснення фактичної рівності націй. Проте ці заходи були зовсім недостатні. Здійснюючи вказівки хворого Леніна про федеративний принцип побудови СРСР, Сталін домігся схвалення на XII з’їзді партії засудженої Леніним концепції автономізації, згідно з якою СРСР формально був проголошений Союзом рівних республік, а фактично були ухвалені постанови, що робили панівною в СРСР Російську Федерацію” [17, с. 255].

В КП(б)У не припиняється дискусія стосовно темпів проведення „українізації”. В ході дискусії утворилося три течії. Першу очолили О. Шумський і М. Хвильовий. До цієї течії увійшла значна частина українських культурних діячів, які намагалися в найкоротші терміни здійснити українізацію державного апарату УСРР, дерусифікувати пролетаріат східних районів України та переорієнтувати на європейські культурні стандарти. Позиція цієї групи була викладена в заклик М. Хвильового „Геть від Москви!” [18, с. 255].

До другої течії належали представники російського крила, які ігнорували „українізацію” та намагалися перетворити її на суто формальну справу статистичних звітів перед московським центром. Позицію її репрезентували Ю. Ларін, М. Лобанов та інші [12, с. 167].

Третя являла собою компроміс між двома попередніми. Її представники (М. Скрипник, В. Чубар, Г. Петровський, В. Затонський) виступали за поступове просування українізації і водночас різко виступали проти „націоналістичних і шовіністичних перегибів в проведенні „українізації” [12, с. 167].

Зрештою, у проведенні „українізації” партійне керівництво України на перший план висувало формальні показники. Свідченням цього може служити „Звіт про роботу „українізації”, затверджений бюро Київського окружного партійного комітету 1 червня 1926 року. В ньому зазначалося, що лише за один рік на території Київської губернії було українізовано 25 % шкіл політграмоти у місті та 41 % на селі. Наклади партійних видань зросли за рік майже у 3,5 - 4 рази; зокрема, наклад журналу-газети „Більшовиченята”, який виходив для українських піонерів, зріс з 1700 примірників (у серпні 1925 року) до 8000 (у лютому 1926 року) [10, с. 72 – 73]. До цього слід додати й поспішне переведення на українську мову

діловодства в радянських державних установах, що часто супроводжувалося адміністративними погрозами та звільненням з роботи. Протягом року „за небажання оволодіти українською мовою” з 10 центральних парткомітетів України було звільнено 63 працівників [19, с. 154].

Звичайно, така практика „українізації” викликала спротив значної частини працівників радянських і партійних органів, що негативно вплинуло на реальний стан справ. З іншого боку, уповільнення темпів „українізації” серед членів партії посилювало протест та звинувачення в російському шовінізмі і саботажі. Це, в свою чергу, призвело до загострення боротьби всередині КП(б)У, яку керівництво партії намагалося знівельовати [15, с. 189]. Виступаючи з доповіддю на квітневому Пленумі ЦК КП(б)У (1925 рік), О. Шумський висловив важливу для розуміння „українізації” думку: „Тут з самого початку необхідно зробити застереження, що в поняття „українізація” вкладається вивчення української мови і культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це говорю тому, що мені неодноразово доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням „українізації” [20].

В той же час група членів ЦК КП(б)У на чолі з О. Шумським почала вимагати зняття Е. Квірінга з посади першого секретаря ЦК. Керівництво ЦК ВКП(б) бачило, що боротьба всередині КП(б)У набирає загрозливих форм і задовольнило вимогу українських комуністів. У травні 1925 року замість Е. Квірінга першим секретарем ЦК КП(б)У було призначено Л. Кагановича. За задумом Й. Сталіна, Л. Каганович мав очолити КП(б)У і таким чином спрямувати процес національно-культурного відродження в русло сталінської національної політики [19, с. 254].

Не дивно, що між О. Шумським і Л. Кагановичем виникли серйозні розбіжності щодо процесу українізації. Незабаром розбіжності переросли у відкритий конфлікт, який завершився зняттям О. Шумського з посади.

М. Скрипник, який заступив на посаді О. Шумського, розглядав „українізацію” як процес, що був „ні більш, ні менш, діяльністю партії та керованої нею радянської влади для того, щоб... пригнічений і подавлений український народ - трудящі маси, організувати в робітничо-селянську державність, і тим самим вивести з попереднього колоніального становища і розвинути культуру, підняти її й далі рухати шляхом соціалістичного будівництва” [21].

Незважаючи на внутрішні суперечності, процес „українізації” набув загальнонаціонального характеру: утворюється нова українська державно-партійна, господарська та культурна еліта. Її кістяк складали комуністи, які були близькі до українського селянства, вільно володіли українською мовою. Яскравими представниками цієї генерації були О. Шумський, В. Еллан-Блакитний, Г. Гринько, Я. Хвиля, П. Любченко, М. Яворський та інші. Значна частина української національної інтелігенції,

як, наприклад, Ю. Тютюник, М. Грушевський, П. Юркевич, повернулися з еміграції.

„Українізація”, що запроваджувалася згори як вимушений тактичний хід більшовиків з метою „зближення” з українським народом, а відповідно і для збереження радянської влади в Україні, зустрілася, за словами В. Голубничого, „з буйним процесом українського національного ренесансу, що йшов знизу вгору” [22, с. 46]. Вона викликала серйозні зміни в національній структурі суспільства. Розвиток україномовної інфраструктури (школи, інститути, преса, театри) зупинив процес русифікації населення у великих містах Сходу і Півдня України. Внаслідок індустріалізації міста поповнювалися вихідцями з села, яке було і залишалося носієм української ідентичності. За 1923 – 1933 роки частка українців зросла у Харкові з 38 до 50 %, у Луганську – з 7 до 31 %, у Дніпропетровську – з 16 до 48 %, у Запоріжжі – з 28 до 56 %. Вперше українці становили більше половини робітничого класу (55 % 1926 року), що дало можливість розвивати українське шкільництво. Наприкінці 1920-х років 97 % українських дітей навчалися рідною мовою.

„Українізація” тривала до початку 1930-х років. Щодо цього галицький громадсько-політичний діяч Д. Левицький у одній зі своїх статей писав: „Ані Ленін, приємник великодержавницьких „завітів” Катерини й Петра Великого, ані Анфельбавм-Зінов’єв як голова московського комуністичного Інтернаціоналу, ані суто російська комуністична партія більшовиків України не заініціювала зміни курсу внутрішньої національної політики заради гарних очей України. Вони були примушені зробити це, а примусила їх до цього сила національної свідомості українських мас. Боротися з тією національною течією не було в пануючій більшовицькій верстві сили: раді не раді, вони почали плисти за тією течією, та вони настільки розумні, що, річ ясна, і цей свій вимушений патетичний хід використовують для своїх цілей” [23].

Ще один аспект функціонування українського націонал-комунізму – діяльність Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Соціал-демократичні та ліворадикальні ідеї на початку XX століття були досить поширені в Галичині. На західноукраїнських землях соціал-демократи діяли разом з поляками, але вони поступово відходять від спільних партійних структур і формують власні.

З колишніх соціал-демократів в грудні 1918 року в Станіславові було утворено опозиційну до ЗУНР організацію – Селянсько-робітничий союз (СРС), яка стала підґрунтям для створення КПЗУ. В програмі організації зазначалося: „Селянсько-Робітничий Союз є політичною організацією, що має перетворити дотеперішній капітало-бюрократичний лад на лад соціалістичний і тим знищити станові привілеї, політичний, національний і релігійний гніт та економічну експлуатацію” [24, с. 1]. Тут домінували пробільшовицькі настрої, заклики до соціалістичної революції,

засуджувалися намагання українського уряду укласти дипломатичні зв'язки з „буржуазною” Антантою [25, с. 122 – 125]. З цієї нагоди В. Пачовський [26] писав: „Большевицька потопа не вдіє нічого Західній Україні, бо голий розбою не боїться і нехай дріжать перед цєю потопою Польща і ціла Антанта... Нам не залишається нічого іншого, як вступити в цей рух і ним керувати так, щоб він нам найменше шкодив” [27].

1919 року в Станіславові відбувається конференція комуністичних груп і проголошується створення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). До складу Центрального комітету партії увійшли О. Васильків [28] (Крілик), Р. Турянський, Р. Роздольський, М. Заячківський. Пізніше більшість з них стали провідними членами КПЗУ. КПСГ вела активну діяльність проти уряду Західноукраїнської Народної Республіки і навіть намагалася вчинити збройне повстання і проголосити Галицьку соціалістичну республіку [29, с. 357 – 359]. Незважаючи на це, Комінтерн вимагає від КПСГ увійти до складу Комуністичної робітничої партії Польщі, чому активно протидіє група О. Васильківа. 1921 року в Москві між КП(б)У (яка фактично контролювала КПСГ) та КРПП було підписано угоду про входження КПСГ до складу польської партії.

1922 року прихильники О. Васильківа вирішили бойкотувати вибори до польського сейму, за що їх звинуватили у співробітництві з еміграційним урядом ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем. Враховуючи позицію західноукраїнських комуністів, КРПП була змушена визнати на своєму з'їзді (1923 р.), що в разі перемоги соціалістичної революції в Польщі Східна Галичина возз'єднається з Радянською Україною. Комуністичну партію Східної Галичини було перейменовано на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ), діяльність якої поширювалась на територію Волині, Полісся, Підляшшя і Холмщини. Отже, групі на чолі з О. Васильковим, К. Максимовичем [30] і Р. Турянським [31] вдалося захистити широку автономію КПЗУ, що дало змогу проводити свої конференції та з'їзди (1921, 1925, 1928, 1934 рр.), обирати Центральный комітет та мати представництво в Комінтерні. Виразна автономізація КПЗУ привела до того, що до її складу увійшла численна фракція Української соціал-демократичної партії на чолі з А. Чернецьким і М. Парфеновичем.

Більшовики такі дії КПЗУ оцінили негативно. Тодішній керівник Комінтерну Г. Зінов'єв вважав, що возз'єднання Західної і Радянської України не актуальне, слід сприяти соціалістичній революції в країнах Західної Європи [29, с. 361 – 362]. Але керівники КПЗУ мали свою точку зору на цей процес. 1923 року в підконтрольному КПЗУ журналі „Нова культура” друкується праця С. Літнього „Маркс і Енгельс про національне питання”, в якій акцентується увага на тому, що інтернаціональний рух пролетаріату можливий лише між самостійними націями [32, с. 240 – 241]. Більше того, КПЗУ намагалася провадити самостійну міжнародну

політичну діяльність. Вона, зокрема, підтримує радянських однодумців (О. Шумського) в Комінтерні.

Така поведінка не узгоджувалася з домінуючою тоталітарною доктриною СРСР. 1928 року за вказівкою Й. Сталіна і Л. Кагановича в Гданську на партійній нараді ЦК КРПП було піддано різкій критиці О. Васильківа та К. Максимовича, які „пройшли блискавичну еволюцію від комунізму до націоналізму, вступаючи на шлях відкритої боротьби з СРСР та Радянською владою” [29, с. 366]. ЦК КПЗУ було розпущено, а групу О. Васильківа – Р. Турянського виключили з партії. В пошуках справедливості вони звертаються до Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу, але це звернення залишилось без уваги. 1928 року III з'їзд КПЗУ, що відбувся в Харкові, обрав М. Заячківського головою організації [29, с. 267 – 268].

Згодом діячів КПЗУ, які перебували на території УРСР, було знищено (Р. Турянського, К. Максимовича, С. Рудика, А. Крушельницького з родиною) [33]. Не минула репресивна машина і новий склад ЦК КПЗУ. М. Заячківський та Г. Іваненко були арештовані 1933 року і звинувачені як „агенти” ОУН. Арешти тривали і 1934 року. На IV з'їзді західноукраїнських комуністів довелося формувати новий Центральний комітет. Але і цей склад ЦК КПЗУ (М. Ірчан, М. Баран, В. Корбутяк) був арештований у 1937 – 1938 роках [29, с. 369 – 370]. Розвал КПЗУ завершився 1938 року, коли було ліквідовано Комуністичну партію Польщі. 1939 року більшість членів КПЗУ було арештовано і знищено.

Підсумовуючи, можна сказати, що КПЗУ брала активну участь у формуванні політичної системи українського суспільства. Не маючи змоги безпосередньо впливати на організацію господарського життя, західноукраїнські комуністи зосереджуються на партійній роботі, підтримують українських націонал-комуністів, захищають власну автономну організаційну структуру в стосунках з польськими комуністами, а в Комінтерні взаємодіють з комуністичними партіями інших країн. Врешті, ЦК КПЗУ була однією з небагатьох структур, що намагалася протистояти тиску партійного диктату СРСР і захистити свою позицію через структури Комінтерну.

Отже, для українських і, тим більше, для західноукраїнських комуністів характерними були дещо інші ідеали, і, нехай вслід за І. Франком [34, с. 14], їх можна назвати „економічним фаталістичним оптимізмом”, суть їх дещо відмінна від захоплення диктатурою і насильством. На жаль, ці прекраснодушні утопії перекриваються „конструктивно-практичними” ідеями, які задля втілення комуністичного ідеалу в життя передбачають: боротьбу між класами та знищення класу експлуататорів (фізичне знищення не трактувалось як неможливе чи аморальне); встановлення диктатури пролетаріату, яка ототожнювалася з необмеженим насильством [35, с. 271 – 276], та повною націоналізацією,

яка часто ставила людину в залежність від чиновника, що здійснював функцію розподілу. Поеднання цих ідей із замислом максимальної централізації і створило радянську тоталітарну систему.

Українські націонал-комуністи намагалися сформувати власні нормативні документи і правила поведінки в політичному житті, які суттєво відрізнялися від центральної матриці. Однак вони не створили цілісної політичної та правової системи, яка б могла стати регулятивним механізмом національної організації суспільства і держави. Можна сказати, що катастрофа, яка спіткала націонал-комуністів в 1930-х роках, – це розплата за невміння чітко і послідовно формувати власну політичну систему, починаючи від ідеології і закінчуючи партійними й урядовими структурами.

Найбільш вираженою і оформленою була ідеологічна складова націонал-комунізму. Концептуально її можна окреслити так: а) мета політичної діяльності – досягнення соціалістичного ладу; б) стратегія політичної діяльності – усунення соціального і національного гніту; в) тактичні дії – формування власної партійної системи; г) практична реалізація політичної мети – створення Української радянської республіки у федерації з іншими радянськими республіками світу.

І все ж у взаємодії з центральною владою націонал-комунізм сприяв становленню української політичної системи, адже, незважаючи на репресії, центр змушений був робити поступки, які не дозволяли забути, що Україна – не регіонально-територіальна, а самодостатня політична спільнота, яка постійно заявляла про себе: діяльність ОУН – УПА (в тому числі постанова III Надзвичайного Великого Збоку ОУН(Б) про „побудову української самостійної соборної держави без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів...”, концепція „народної демократії” і створення соціалістичного суспільства в українській самостійній державі П. Полтави); утворення підпільних груп 1950 – 1960-х років з ідеями народного соціалізму і національного визволення; дисидентський рух та Українська Гельсінська група і, як результат, Народний рух та Демплатформа в КПУ, що уособлювали різні політичні сили, які в тій чи іншій мірі були під впливом українського національного комунізму і намагалися створити демократичну політичну систему, вийти на якісно новий рівень політичної організації суспільства та збудувати незалежну українську державу [36].

Після здобуття незалежності на політичному просторі України залишилась діяти Комуністична партія, що сьогодні позиціонує себе як політична сила, метою якої є комунізм. Але, беручи до уваги її діяльність, зокрема – входження в антикризову коаліцію, яка сповідує лібералізм, можна зробити висновок, що використання марксистсько-ленінської фразеології пов'язане з наявністю в Україні значної кількості виборців, які сформували свій світогляд за часів радянської влади.

КПУ, з одного боку, продовжує сповідувати принципи комунізму та захищати радянську політичну систему, а з іншого – модернізує радянські міфи та постійно провокує нестабільність у політичному житті українського суспільства. Приклад – законопроект, зареєстрований комуністами у Верховній Раді України „Про статус і соціальний захист громадян України, що потерпіли від дій ОУН і УПА в 1939 - 1941 рр., в період Великої Вітчизняної війни і повоєнні роки”, який, по-суті, покликаний дискримінувати воїнів ОУН- УПА, що боролися за незалежну Україну. Виникає питання, чи такі дії сприяють консолідації суспільства і впливають з національних інтересів країни, про які так часто говорять українські комуністи?

Протидію і незадоволення комуністів викликало навіть те, що фракція СПУ підтримала законопроект „Про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні”. Більше того, у відповідь на заяву лідера СПУ в Польщі відносно ОУН-УПА фракція комуністів поставила питання про відставку О. Мороза з посади спікера. Наштовхує на роздуми поіменне голосування фракції комуністів стосовно проекту Закону „Про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні” (№ 2470-д) 28 листопада 2006 року. Із 21 депутатів-комуністів, присутніх на засіданні Верховної Ради, проголосували: за - 0; проти - 1; утрималось - 0; не голосували - 20 [37].

Ще один аспект. Важко уявити партію, що підтримує ліві цінності й одночасно ставить за мету збереження в Україні російського канонічного православ'я. Зрозуміло, що КПУ замість марксистсько-ленінських догматів взяла на озброєння слов'янофільські ідеї та експлуатує проросійські настрої, які асоціюються значною частиною виборців з Московським патріархатом. „Як відомо, слов'янофільство протиставляється західному способу життя в загальному розумінні цього слова. Якщо для Росії ця антизахідна утопія ще може мати якесь значення, то місце України як країни із своєю самобутньою культурою в такій системі незрозуміле. Цей і багато інших прикладів підтверджують залежність КПУ від Кремля” [38].

Позиція КПУ добре проглядається у ставленні до Універсалу національної єдності. Парламентська фракція комуністів продемонструвала негативне ставлення не тільки до змісту, але й до концепції цього документа. Зокрема, вона не підтримала пункти, де йшлося про адміністративно-територіальну і податкову реформи, про єдину українську помісну Церкву, функціонування української мови як мови офіційного спілкування, а також про продаж землі і вступ до НАТО (останні три питання, на переконання комуністів, мають вирішуватися на Всенародних референдумах).

Деякі аналітики виокремлюють в КПУ національно-орієнтоване і русофільське крило. До русофільського радикального крила належить, передусім, кримський лідер комуністів Л. Грач. Національне крило

Володимир Кафарський

репрезентував депутат Верховної Ради України і поет Б. Олійник, а П. Симоненко – центристську групу в КПУ. Окрему групу складає молоде крило, лідерами якого називають І. Алексеева, О. Голуба і П. Шелеста. Претензії молодого крила полягають, насамперед, в тому, що партнери по парламентській коаліції ігнорують права комуністів в коаліції, не ведуть належної роботи щодо визнання російської мови другою державною мовою в Україні та не протидіють входженню України до НАТО.

Внутрішні суперечності послаблюють вплив КПУ на електорат, який поступово переходить до прогресивними соціалістами, соціал-демократами та іншими партіями. Зауважимо, що перетворення Комуністичної партії Російської Федерації на філіал „партії влади” теж негативно вплинуло на імідж КПУ.

Таким чином, в сьогодення КПУ прийшла з цілою вервечкою проблем, вирішення яких в перспективі не видно. Серед них не тільки проблема відродження української нації та розбудови незалежної держави, але й формування свого політичного обличчя – п'ятої колони чи української політичної партії.

Література:

1. Юркевич Лев, син заможного лікаря з гурту „українців польської культури”, що виник під впливом В. Антоновича. З 1904 – член Революційної української партії (РУП), в 1907 виїжджає за кордон, соціал-демократ, працює над національними проблемами („Національна справа і робітництво”, 1913; „Русские социал-демократы и национальный вопрос”, 1917). Вимагав окремого функціонування УСДРП, протестував проти її підпорядкування РСДРП. Після лютневої революції 1917 намагався повернутися в Україну, помер у Москві, 1918. (Ці та інші біографічні дані наводяться за Енциклопедією українознавства, гол. ред. В. Кубійович, видавництво „Молоде життя”, перевидання в Україні, НТШ, Львів, 1993).

2. Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про „неісторичні нації”. – К.: Серп і молот, 1918. – 50 с.; Донцов Д. Сучасне політичне положення нації та наші завдання. Реферат, виголошений на II Всеукраїнському студентському з'їзді в липні 1913 р. у Львові. – Львів: Молода Україна, 1913. – 12 с.; // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали. – Мюнхен, т. 1, 1983. – С. 421 – 423.

3. Див.: Ленин В. Вопросы национальной политики и пролетарского интернационализма. – М., 1965. – 192 с.; Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу; О праве наций на самоопределение; О национальной гордости великороссов // Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу – О праве наций на самоопределение – О национальной гордости великороссов. – М., 1969.

4. Юркевич Л. Російські соціал-демократи і національне питання.

Женева, 1917 // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали. – Мюнхен, т. 1, 1983.

5. **Meis J.** National communism // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto. Jonoton. 1993 – vol. III; j. 8.

6. **Мазлах С., Шахрай В.** До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною? – Саратов: Український відділ народного комісаріату до справ національних, 1919. – 104 с.

7. **Раковский Х.** Борьба за освобождение деревни. – Харьков, 1920. – С. 37 – 38.

8. **Скоровстанський В.** Революція на Україні. – Саратов, 1919. – С. 19.

9. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – Киев, 1962. // Цит. За **Рябов С. Г., Томенко М. В.** Основи теорії політики. – К.: Тандем, 1996. – С. 87.

10. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. У 2 Т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 11 – 12.

11. **Затонський В.** Матеріали до українського національного питання / Більшовик України. – 1927. – № 6.

12. **Шкандрій М.** Модерністи, марксисты і нація. — Українська літературна дискусія 1920-х рр. – К, 2006. – С. 31.

13. **Назаренко Й.** Очерк истории Коммунистической партии Украины.—К, 1964.

14. Початки „коренізації” заклав XII з’їзд ВКП(б), який проходив 17 – 25 квітня 1923 року в Москві і прийняв резолюцію „Про завдання партії у національному питанні”. В основу резолюції були покладені настанови В. Леніна щодо справедливого вирішення національного питання. З’їзд рішуче висловився проти пережитків „великоруського шовінізму”, які „перетворюються у місцевий шовінізм, спрямований проти слабких національних груп в окремих республіках...” (Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. У 2 Т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 29). Таким чином, КП(б)У de facto з регіонального представника ВКП(б) в Україні перетворюється на Українську комуністичну партію. Багато новоприйнятих до неї були в минулому членами національно-комуністичних партій (боротьбистів, борбистів, укапістів), які увійшли до складу КП(б)У і склали ту основну силу, що забезпечувала проведення „українізації”.

15. **Гунчак Т.** Україна. Перша половина XX ст. – К., 1993.

16. Сучасний дослідник Ю. Шаповал зауважує, що, роблячи ставку на „коренізацію” як основний метод вирішення національного питання, тодішнє керівництво РКП(б) виходило з того, що навіть після перемоги у громадянській війні більшовицька влада ніде на окраїнах не була корінною, а тому виникала гостра потреба її „вкорінювання” (**Шаповал Ю.** Україна XX ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. — С. 25). Щодо

самого терміну „українізація”, то серед дослідників немає одностайної думки щодо його трактування. В КП(б)У від самого початку практичного втілення політики українізації розгорілася гостра дискусія. „Дехто, - писав І. Кошелівець, - ще тоді... висловлювався проти визначення (українізації. - Авт.) на тій підставі, що Україну нема чого українізувати, її треба дерусифікувати, тому доцільніше було б говорити - дерусифікація. Не менш слушним був також і подекуди вживаний тоді термін - „коренізація”, суть якого полягала в тому, що всі справи державного, господарського і культурного будівництва має взяти в руки корінне населення республіки” (**Кошелівець І.** Микола Скрипник. - Мюнхен, 1972. — С. 95).

17. **Майстренко І.** Сторінки з історії Комуністичної партії України: У 2 ч. — Ч. 2. - Нью-Йорк, 1969.

18. **Попов Н.** Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. - 2-е изд. - Х., 1929.

19. **Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.** Сталінізм на Україні: 20 - 30 роки. - К., 1991.

20. ЦДАГО. - Ф. 1.—Оп. 6. — Спр. 97. - Арк. 30.

21. ЦДАГО. - Ф. 1. — Оп. 6.— Спр. 97. - Арк. 37

22. **Голубничий В.** Розстріляне відродження. - Мюнхен, 1996.

23. **Левицький Д.** Ще про наше становище до Радянської України // Діло. - 21 лютого 1925 р.

24. Програма СРС. - Станиславів, 1919.

25. **Кугутяк М.** Історія української націонал-демократії (1918 - 1929). Т. 1. - Київ - Івано-Франківськ: Плай, 2002.

26. Пачовський Василь, поет, драматург, представник угруповання „Молода муза”, написав багато патріотично-державницьких творів, зокрема - „Гетьман Мазепа”, „Золоті ворота”.

27. **Стахів М.** Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918 - 1923 рр. - Т. IV. - Скrentон, 1960. - С. 107 - 108 // Цит. за **Кугутяк М.** Історія української націонал-демократії (1918 - 1929). Т. 1. - Київ - Івано-Франківськ: Плай, 2002.

28. Васильків Осип (О. Крілик), один з лідерів КПЗУ, виключений з її лав у 1928, дата смерті невідома.

29. **Кафарський В.** Комунізм і український національно-визвольний рух. - Івано-Франківськ: Плай, 2002.

30. Максимович Карло, справжнє прізвище Саварин, родом з Галичини, під час Першої світової війни потрапив у російський полон, в 1917 році вступає до Української партії соціалістів-революціонерів, пізніше став боротьбистом і вступив до КП(б)У, був членом її ЦК, особисто знав О. Шумського. Після того, як почав проводити виразну націонал-комуністичну політику в КПЗУ, був переведений до Москви, в 1933 році арештований та обвинувачений в приналежності до мережі УВО в Україні

та до підпільного Всеукраїнського боротьбистського центру. В 1934 році зник безслідно.

31. Турянський Роман (справжнє прізвище Кузьма, родом з Тернопільщини, з 1919 року член КП(б)У, з 1924 – активний діяч КПЗУ, редактор газети „Наша правда”, з 1926 – представник КПЗУ в польській секції Комінтерну, за національний „ухил” в 1928 виключений з КПЗУ, в 1932 на виклик Комінтерну виїхав до Москви, де заарештований 1933, ймовірна дата смерті – 1940.

32. **С. Літній.** „Маркс, Енгельс про національне питання”, ж. Нова культура, 1923 р.; // **Олексюк М.** Ленінська ідейна спадщина і прогресивна преса Західної України (20 - 30-ті рр. ХХ ст.) Львів, 1972.

33. Рудик Степан, родом з Івано-Франківщини, редагував журнал „Культура”, за симпатії до „шумськизму” в 1927 виключений з КПЗУ, заарештований в 1939, подальша доля невідома.

34. **Франко І.** Про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті 1897 - 1906. - Нью-Йорк: Пролог, 1966. - 258 с.

35. **Валіцький А.** Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / Пер. з польськ. Д. Андрухів. - К.: Вид. дім „Всесвіт”, 1999. - С. 271 - 276.

36. Матеріали III Надзвичайного Великого Збору ОУН (С. Бандери) // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: У 3 т. - Т. 3. - Мюнхен, 1983. - С. 62 - 67; **Полтава П.** Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Збірник підпільних писань. - Мюнхен, 1959. - С. 19 - 70; **Русначенко А.** Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950 - початок 1990-х років). - К., 1998. - С. 63 - 90; Воля і Батьківщина. - 1996. - Ч. 5. - С. 2 - 7; **Баран В., Даниленко В.** Україна в умовах системної кризи (1946 - 1980 рр.). - К., 1999. - С. 240 - 248; Українська Гельсінська група 1978 - 1982 рр. Документи і матеріали. - Торонто - Балтімор, 1983. - С. 21 - 64; Проект програми Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. - 1989. - 16 лютого; Демократическая платформа к XVIII съезду КПСС / / Демократическая платформа. - 1990. - 16 - 31 января. - С. 1 - 4; **Литвин В.** Україна на межі тисячоліть (1991 - 2000 рр.) - К., 2000. - С. 47 - 48; **Кафарський В.** Комунізм і український національно-визвольний рух. - Івано-Франківськ, 2002. - С. 499 - 735.

37. http://gska2.rada.gov.ua/pls/radas_gs09/gol_karta_zal3?g_id=1541

38. Пятая колонна в украинской политике. // <http://highway.com.ua> <http://follow.net.ua/news/view/232448/>

Вчені визначають пріоритетні напрями досліджень

*17 квітня 2007 року відбулися Загальні збори Відділення історії, філософії та права Національної академії наук України. З доповіддю „Про підсумки наукової діяльності установ Відділення у 2006 році та перспективи досліджень з пріоритетних напрямів розвитку соціогуманітарних наук” виступив академік-секретар Відділення академік НАН України **Олексій Онищенко**. В роботі Загальних зборів взяв участь віце-президент НАН України академік НАН України **Володимир Литвин**.*

У звітній доповіді зазначалося, що науковці Відділення спрямовували свої зусилля на дослідження актуальних проблем соціально-економічного, політичного, культурного розвитку українського суспільства, ролі та значення історичних традицій, питань формування якісно нової політичної культури, громадянського суспільства, перспектив розвитку взаємовигідних відносин України з іншими країнами. Доповідач детально проаналізував діяльність установ Відділення. Особливу увагу було зосереджено на розробці та здійсненні інноваційних проєктів, спрямованих на підвищення ефективності української академічної науки, активізації її ролі у вирішенні завдань суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного поступу країни.

В обговоренні доповіді взяли участь директор Інституту філософії ім. Г. Сковороди академік НАН України **Мирослав Попович**, директор Інституту соціології академік НАН України **Валерій Ворона**, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса член-кореспондент НАН України **Юрій Левенець**, завідуючий відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького член-кореспондент НАН України **Віталій Семчик**, заступник директора Інституту археології доктор історичних наук **Гліб Івакін** та інші вчені.

У постанові Загальних зборів визначено основні напрями діяльності інститутів та організацій Відділення на наступний період. Зокрема, звернуто увагу наукових колективів на необхідність актуалізації досліджень, на їх відповідність потребам державотворчого процесу в Україні, головним тенденціям європейської і світової гуманітаристики, підвищення відповідальності академічних інститутів за загальний стан

розвитку відповідних галузей науки і освіти в Україні, активізації їх ролі як головних наукових установ.

На Загальних зборах було зроблено низку наукових доповідей. З ними, зокрема, виступили завідуючий відділом Інституту історії України доктор історичних наук **Георгій Касьянов**, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса член-кореспондент НАН України **Микола Михальченко**, заступник директора Інституту держави і права ім. В. Корецького доктор політичних наук **Володимир Горбатенко**, завідуючий відділом Інституту філософії ім. Г. Сковороди доктор філософських наук **Євген Бистрицький**, завідуючий відділом Інституту соціології доктор соціологічних наук **Олександр Вишняк**. Частина доповідей публікується в цьому номері журналу.

Україна в глобалізованому світі

10 травня, у зв'язку з Днем науки в Україні, Національна академія наук України, Національна бібліотека України ім. В. Вернадського та Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України провели наукову конференцію „Україна в глобалізованому світі”.

Відкриваючи конференцію, Генеральний директор Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського академік НАН України **Олексій Онищенко** наголосив на великій важливості питань, винесених на обговорення вчених. Оскільки процеси глобалізації неоднозначні, то Україні необхідно розробити національну стратегію дій в нових умовах, щоби ефективно використати все найкраще, що може дати глобалізація, й уникнути багатьох негативних її наслідків.

Тон дискусії задали ґрунтовні доповіді директора Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України академіка НАН України **Юрія Пахомова** „Цінності культури як фактор глобальної конкуренції” і завідуючого відділом цього ж інституту члена-кореспондента НАН України **Олега Білоруса** „Глобалізація і національна стратегія України до 2030 року”.

На конференції було виголошено, зокрема, такі доповіді і повідомлення, як „Масово-комунікаційна система України в глобалізованому світі” доктора політичних наук **Ольги Зернецької**, „Глобалізація і сталий розвиток” доктора історичних наук **Юрія Мацейка**, „Парадокс конкурентоспроможності” доктора економічних наук **Олега Гаврилюка**, „Визначення України в глобалізованому світі: історичний аспект” кандидата історичних наук **Світлани Пличко**, „Ставлення населення України до глобалізації” кандидата соціологічних наук **Наталії Толстих** та інші.

За підсумками наукової конференції було ухвалено відповідні рекомендації.

В рамках конференції було розгорнуто книжково-інформаційні виставки „Україна – сталий розвиток” та „Глобалізація і національна стратегія України”, а також проведено презентацію монографій „Глобальна перспектива і сталий розвиток” О. Білоруса і Ю. Мацейка та „Розвиток процесів глобалізації в постіндустріальну епоху” О. Білоруса і В. Власова.

Важливий чинник розбудови незалежної України

Анатолій Стьоппін,

доктор історичних наук, професор

Василенко С. Д., Василенко М. Д. Геополітика України: Монографія.
– Одеса: Друк, 2007. – 360 с.

В монографії розглядається проблема, яка вже протягом півтора десятиліття не втрачає своєї особливої актуальності, щоразу повертаючись до суспільства новими гранями. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що, зрештою, саме успішна й продумана реалізація геополітичної стратегії України здатна сьогодні вирішити проблеми її остаточного утвердження як незалежної європейської держави, формування нового сприятливого геополітичного простору, забезпечення процесу євроінтеграції і творчого засвоєння культурних здобутків передових країн.

Одна з авторів книги – професор С. Василенко – вже багато років розробляє питання української геополітики. Обраній темі були присвячені її кандидатська і докторська дисертації, низка монографій і підручників. Отже, новий науковий доробок, який вона підготувала разом з братом – професором Одеської юридичної академії М. Василенком, узагальнює багаторічний досвід науковця, дозволяє авторам впевнено й кваліфіковано аналізувати нинішні вектори української геополітики, робити відповідні висновки та пропонувати рекомендації, які виходять на рівень сучасних наукових пріоритетів.

На нашу думку, найважливіша особливість дослідження полягає в тому, що вперше в українській політологічній літературі розглядаються проблеми геополітики на українському матеріалі, тобто йдеться про суто українську геополітику, яка, до речі, має свої цікаві традиції. Справа в тому, що сам науково-дослідницький інструментарій науки – методи і принципи дослідження, основні концепції, наукова термінологія – безумовно мають універсальний характер. Втім, основним об'єктом вивчення в монографії стала українська реальність, геополітичне бачення історії української землі від княжої доби до Козацько-гетьманської держави, УНР і сучасної України. В розділі „Витоки і традиції української

геополітики” автори безпосередньо звертаються до нашого історичного минулого, всебічно розглядають багато цікавих фактів і явищ, здобутків і втрат, які можуть бути повчальними уроками для сьогодення.

Такий україноцентристській підхід не можна вважати чимось принципово новим. Навпаки, своєю книгою автори продовжують традиції української геополітики, яка сформувалась ще в першій половині минулого століття і налічує чимало цікавих розробок, які в часи радянської влади, звичайно, були заборонені. Тільки з проголошенням незалежності України перевидуються твори „батька” української геополітики С. Рудницького – збірка „Чому ми хочемо самостійної України?”; поета і вченого, автора „всеукраїнської трилогії” з геополітики Ю. Липи – книги „Призначення України”, „Чорноморська доктрина”, „Розподіл Росії” тощо.

Позитивним є те, що в нову монографію включено розділ „Європейський вибір незалежної України”, в якому з науково обґрунтованих позицій докладно розглядається це дуже актуальне сьогодні питання. В ретроспективному плані аналізуються основні етапи і виміри європейських зв’язків України. Автори доходять висновку, що українці як європейський народ, що одвіку проживає в географічному центрі Європи, був і залишається її важливою і природною складовою. Необхідність і доцільність сьогодишньої української геостратегії, спрямованої на євроінтеграцію, автори обґрунтовують, спираючись на геополітичні, культурно-цивілізаційні і ментально-психологічні чинники.

Особлива увага в монографії приділяється геополітичному аналізу українсько-російських взаємин. На широкому фактологічному матеріалі, з використанням хронології багатовікового, часом дуже складного спілкування двох народів, автори аналізують одну з непростих проблем, яка має для реалізації нинішньої української геостратегії дуже важливе, а часом і визначальне значення. Можна погодитися з основним висновком авторів, який полягає в тому, що з нашим найближчим, „вічним” сусідом слід знаходити порозуміння і наполегливо формувати нові, рівноправні та взаємовигідні стосунки. Тут пригадується думка М. Грушевського, яку він висловив 1920 року, осмислюючи уроки національно-визвольних змагань: „Об’єктивні данні, реальні умови українського життя, спадок царської Росії не дають можливості будувати українське життя без примирення, без порозуміння з Росією”. Ця сентенція не втратила своєї актуальності й нині.

Насамкінець, потрібно позитивно оцінити спробу авторів розкрити значення південних геополітичних орієнтацій. Услід за Ю. Липою, вони називають південно-північний геополітичний вектор – „відвічною віссю” українського народу. Якщо орієнтація „Схід - Захід” завжди діяла на „розрив” українського суспільства і приводила до втрати державності, то південно-північний вектор – шлях „з варяг у греки”, діяльність нинішньої організації ГУАМ, сучасні взаємини з Польщею і Литвою –

навпаки, сприяли і сприяють зміцненню держави, налагодженню плідного, взаємовигідного співробітництва з сусідами.

Закінчуючи рецензію, хочеться висловити побажання авторам в подальшій розробці теми більше уваги приділяти теоретично-філософському осмисленню сучасних геополітичних тенденцій з урахуванням впливу на них новітніх процесів глобалізації, інформаційно-комунікативних чинників, особливостей сучасного геополітичного і культурно-інформаційного простору тощо.

Якщо нова монографія, може, не в усьому ще є ідеальною, якщо не всі питання одержали однаково повне і всебічне обґрунтування, то безперечна перевага цього солідного наукового доробку полягає в тому, що він є однією з перших праць, яка розробляє саме українську геополітику – цікаву і дуже актуальну зараз науку, непрості проблеми якої хвилюють не тільки науковців і політиків, але й широку українську громадськість.

Книжкова полиця

- Баумейстер А.** Філософія права: Навчальний посібник. - Вінниця: О. Власюк, 2007. - 224 с.
- Білорус О. Г., Мацейко Ю. М.** Глобальна перспектива і сталий розвиток. - К.: МАУП, 2006. - 492 с.
- Белорус О. Г., Мацейко Ю. М.** Глобальное устойчивое развитие. - К.: КНЕУ, 2006. - 488 с.
- Білорус О. Г., Власов В. І.** Розвиток процесів глобалізації в постіндустріальну епоху. - К.: Ін-т аграрної економіки, 2007. - 52 с.
- Гом'єн Д.** Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. - Вид. 3-є. Пер. з англ. Т. Іваненко, О. Павличенка. - К.: Фенікс, 2006. - 192 с.
- Горський В.** Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти [упорядники Вдовина О., Завгородній Ю.]. К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2006. - 398 с.
- Горський В.** Біля джерел. К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. - 262 с.
- Діяльність політичних партій і блоків у сфері прав людини після виборів: Аналіз законодавчої діяльності та реалізації передвиборчих програм партій і блоків протягом березня - початку листопада 2006 року / Упоряд.: М. Щербатюк, В. Пивоваров, В. Яворський; Українська Гельсінська спілка з прав людини. - К., 2007. - 64 с.
- Довідник НАТО. - Brussels, 2007. - 383 с.
- Збірник анотацій дисертаційних робіт з юридичних наук, в яких досліджуються питання інтелектуальної власності / Упоряд. О. П. Орлюк. - К.: НДІ інтелектуальної власності АПрН України, 2007. - 88 с.
- Кармазіна М.** Президентство: український варіант. - К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ, 2007. - 365 с.
- Картунов О. В.** Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. К.: Університет економіки та права “КРОК”, 2007. - 192 с.
- Койбаев Б. Г.** Международные организации: информация и безопасность на Ближнем Востоке. - СПб.: Михайлова В. А., 2006. - 240 с.
- Коноваленко В.** Авторское право: автору, редактору, издателю. - Х.: Издательский дом „ФАКТОР”, 2007. - 496 с.
- Кузина Е. Б.** Лекции по теории аргументации. Учебное пособие. — М.: Изд-во МГУ, 2007. - 136 с.
- Лациба М.** Як територіальна громада може впливати на вирішення

питань місцевого значення / М. Лациба, В. Бондаренко; За ред. М. В. Лациби, В. В. Бондаренко. - К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. - 108 с.

Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навчальний посібник / О. В. Філонов, В. М. Субботін, В. В. Пашутін та ін. - К.: Вид-во „Знання”, 2006. - 215 с.

Пилип Орлик - гетьман і автор першої конституції України / Упоряд.: Г. Ю. Калюжна; Відповід. ред. Л. П. Ясинський; Посольство України в Республіці Білорусь. - Мінськ: РУП „Выдавецкі цэнтр БДУ”, 2006. - 143 с.

Права людини у новому тисячолітті / За ред. Ф. Батлера; Британський ін-т прав людини. - Пер. з англ. О. Комісарова, О. Чернявська, М. Шинкаренко. - К.: Вид-во „Сфера”, 2006. - 264 с.

Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України / Уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. - К.: Український центр політичного менеджменту, 2007. - 440 с.

Пронюк Є. В. Остап Терлецький в ідейній боротьбі в Галичині 70 років ХІХ століття. Київ: Український центр духовної культури, 2006. - 255 с.

Регіональна політика на сучасному етапі державотворення: проблеми децентралізації, ризики та перспективи впровадження: Матеріали щорічної загальноінститутської науково - практичної конференції (м. Одеса, 31 жовтня 2006 року) / М. М. Іжа, А. Г. Ахламов, Е. А. Гансова та ін.; Національна академія державного управління при Президентові України. - О.: ОРІДУ НАДУ, 2006. - 444 с.

Савчук К. А. Правовой статус организации за демократию и экономическое развитие ГУАМ / К. А. Савчук, И. Н. Проценко, С. А. Мельник. - К.: ТОВ „Вид-во „Юридична думка”, 2006. - 68 с.

Сліпущко О. М. Код Святої Софії. - К.: Аконт, 2007. - 256 с.

Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки - 2006: Монографія / За ред. О. С. Власюка. - К.: НІСД, 2006. - 576 с.

Француз-Яковець Т. Ф. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Одеська національна юридична академія. - О., 2007. - 20 с.

Швед В. О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти: Монографія. - К.: НІСД, 2006. - 242 с.

Шульга М. А. Російський дискурс геополітики: Монографія. - К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. - 524.

Щокін, Георгій. Захист нації і держави: доленосні проблеми. - К.: МАУП, 2006. - 66 с.

Язьков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918-1945 гг.). Курс лекций. 3-е изд., дораб. - М.: Изд-во МГУ, 2006. - 349 с.

Вийшов у світ № 3 (23) журналу „Соціальна психологія”

У розділі „Теорія” публікуються статті доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик „До питання про міжгрупові конфлікти й упередження” та кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Етика вчинку і концепція „Іншого” М. Бахтіна”.

Актуальні питання політичної психології розглядаються у розвідках доктора соціологічних наук М. Пірен „Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні”, кандидата філософських наук В. Туренко „Організований націоналізм в контексті політичної психології” і кандидата психологічних наук Г. Циганенко „Чинники схильності молоді до участі в політичних організаціях”.

Результатами своїх досліджень у галузі етнопсихології діляться на сторінках журналу кандидат психологічних наук О. Скар („Особливості етносоціальних уявлень молоді”) та кандидат психологічних наук Д. Позняк („Проблема україномовного спілкування серед молоді південного сходу країни”).

Розділ „Психологія особистості” представлений статтями кандидата психологічних наук О. Колісника „Психологічний шлях особистості та метод її духовного саморозвитку”, аспіранта Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України О. Скуловатової „Феномен справедливості в картині світу українського народу” і кандидата психологічних наук С. Кравчук „Психологічні особливості сором’язливості”.

Гострі питання захисту особистості від руйнівного впливу деяких так званих нетрадиційних релігійних організацій порушуються у статті кандидата психологічних наук О. Ліщинської „Релігійність українців очима українців”.

В цьому числі журналу представлено також рубрики „Гендерні дослідження”, „Професійна компетентність”, „Педагогічна психологія”, „Вікова психологія” та інші.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у липні 2007 року.